تاریخ داؤدی

عبد اللہ

بتصحیح

شیخ عبد الرشید

مقدمہ و خلاصہ در زبان انگلیسی

از

اقتدار حسین صدیقی

علی گڈھ

شعبۂ تاریخ مسلم یونیورسٹی علی گڈھ

۱۹۶۹

تاریخ داؤدی

عبداللہ

تصحیح

شیخ عبدالرشید
پروفیسر و صدر شعبۂ تاریخ
و
ڈائرکٹر ہسٹاریکل ریسرچ
مسلم یونیورسٹی
علی گڈھ

شعبۂ تاریخ مسلم یونیورسٹی علی گڈھ

۱۹۵۴

سلسلہ مطبوعات شعبۂ تاریخ ، مسلم یونیورسٹی علی گڑھ - نمبر ٦

Text printed by the National Printers Co., Aligarh,
Cover and Contents Printed by Akhtar Printing Works, Aligarh.
Published by Prof Sh. A. Rashid, Director of Historical Research, Muslim University, Aligarh.

فهرست مطالب

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

ثنائے ہر گونہ بہ حضرت جہاں آفریں سزا وار ترست کہ جمیع ذریاتِ آدمؑ را از ظلماتِ معصیت نجات بخشیدہ و امیدوار عطیۂ رحمانی خود ساختہ آگاہی بخشید کہ اِنَّ اللهَ یَغفِرُ الذُّنُوبَ جمیعاً، از عہدہ شکر ایں مواہب عظیمہ و وعدہ ایں مژدۂ گرامی کہ دربارۂ ایشاں وَخُلِقَ الاِنسانُ ضَعِیفاً واقع شدہ چگونہ تواں بر آمد، قدرت و عظمت کاملۂ حضرتِ او آنست کہ ثنائے بزرگی خود خود فرمودہ لَا اُحصِی ثَنَاءً علیکَ اَنتَ کما اَثنَیتَ علٰی نَفسِکَ بادشاہے مختارِ مطلق اوست، زمام مہام سلطنت بہر کہ خواہد دہد، بہ مضمونِ ایں بیت

یکے را بسر بر نہد تاجِ بخت
یکے را بخاک اندر آرد ز تخت

اَلمُلکُ لِلّٰہِ الواحِدِ القَہّارِ

جہاں خوابیست پیش چشم بیدار
بخوابے دل نہ بندد مردِ ہشیار

وصلوات بر سلطان السلاطین حضرت خاتم النبیین کہ صدائے سلطنتِ دیں پناہ حضرت او تا دورِ آخریں پنبۂ غفلت از گوشِ ہوشِ فرماں روایانِ حال و استقبال بر آوردہ بر صراطِ ہدایت انجام استقامت دادہ از اورنگِ جہانبانی بہرہ ور گردانید و

احکامِ اسلام در ضمیرِ مرآت نظیرِ جہانداراں منقّش ساخت، وسلام بر اولادِ مطہرہ و اصحابِ مخیرۂ او باد،

امّا بعد نیاز مندِ درگاہِ الٰہی بعرضِ صاحبدلانِ دوربیں می رساند کہ تاریخ دانی نہ بر احوالِ سلاطینِ ماضیہ اطلاعے بہم رساندن است بلکہ ایں علمیست ہوش افزا وعبرت بخشِ اہلِ صفا۔ چوں ایں احقر العباد در مطالعہ تاریخہائے اعتبار شمار روزگارے بیہودہ، نظر بر احوالِ سلاطین انداختہ، احوالِ سلطنتِ افاغنہ کہ یکے از کارنامہائے روزگار بوقوع آمدہ متفرقہ بنظر افتاد، لاجرم عنانِ اختیار از دست دادہ، بخاطر رسید کہ اگر بہ عنایت الٰہی توفیق رہبر شود آں را یکجا نماید، در اندک زمانے بامدادِ ربّانی بہ مضمونِ ایں بیت شیخ سعدیؒ بعمل آمد۔

تمتّع ز ہر گوشۂ یافتم

ز ہر خرمنے خوشۂ تافتم

و از ابتدائے احوالِ سلطنت بہلول لودی کہ اوّل بادشاہ افغاناں است تا انتہائے دورِ سلطنت سلطان محمد عدلی سور داؤد شاہ کہ آخرینِ فرماں روائے ایں قوم است درجمع آوردم، و نامش تاریخ داؤدی نہادم، واللّٰہُ المُوَفِّقُ بالاِتمام

برہ کیں ذرّہا در گرد بینی

سلیمانانِ باد آورد بینی

ذکرِ ابتدائے وقائع سلطان بہلول

بلبل نوایانِ چمن اخبار ونغمہ سرایانِ گلشنِ آثار سلطنت رسیدن او را

بدیں روایت مترنّم گشته اند که پدر سلطان بهلول(۱) در آوان شباب از سر بهلول سایه برداشت، بهلول بلوخاں نام داشت، در خانهٔ عم خود سلطان شه لودی پرورش می یافت، ایں سلطان شاه را خضر خاں از اُمرائے بزرگ دانیده و اسلام خاں خطاب داده حکومت سرهند در قبضهٔ اقتدار وے نهاده بود (۲) روزے اسلام خاں نماز می کرد، بلو به روش بچگاں خرد سال بے ادبانه پائے بر جائے نماز اسلام خاں نهاد - مردم خانه به جبر باز داشتند، وگفتند "اے کودک! جائے بازی دیگر است، بر مُصلّائے خان پائے بے ادبانه منه - اسلام خاں گفت "بچه است اگر بر سر من پائے نهد می زیبد" - مردم خانه ازیں کلمات تعجب نمودند - اسلام خاں گفت "شما دریں عجب مدارید من دریں برادرزاده صفتے مشاهده میکنم که روزے بدرجهٔ بلند دولت عروج خواهد نمود، وخاندانِ ما از وے روشن خواهد شد - چوں بلو به سنّ رُشد و تمیز رسید بکسب تجارتِ اسپاں مشغول شد (۳) همیشه به ولایت میرفت و ازاں جا اسپاں آورده به هندوستان می فروخت - عمرے دریں کار بسر بُرد - روزے بلوخاں با جماعت سوداگراں به خرید اسپاں رو بولایت نهاد به سامانه رسید، - درآں جا ابن سید (۴)، نام مجذوب صاحب کشف بر صدر حیات بود، بلوخاں چوں سالار کارواں بود با دو مصاحب همراز خود که یکے قطب خاں نام داشت و دوم فیروز خاں برفاقت یاراں بخدمت آں بزرگ رفته بتواضع تمام نشست - آں مجذوب یگانه خدا بجرد نشستن ایں هر سه افغاناں بزبان آورد که "از شما کسے هست که بادشاهی دهلی به دو هزار تنکه بخرد و ایں سودا بکند؟" قطب خاں و فیروز خاں هر دو خاموش ماندند، بلوخاں یک هزار و شش صد (۵) تنکه

باخود موجود داشت، پیش آں عزیز نہادہ گفت "زیادہ برایں ندارم" آں بزرگ قبول
ایں زر نمودہ گفت "بادشاہی دہلی مبارک باشد! و ایں دو کس کہ ہمراہ داری نوکری
تو خواہند کرد" و ایں بیت بر زباں آورد ؎

سالکانِ رہِ ہمت چو ارادت بہ بنید
ملک کاؤس و فریدوں بہ گدائے بدہند

ازاں جا بلو خاں با ہر دو مصاحب رو براہ نہاد، ہمراہانش از روئے تمسخر استہزا
نمودند، بلو گفت "اے دوستاں! من بسیار خوب کردہ ام، بدیں مبلغ تمام عمر نمیگذشت،
نہایت چند روزہ خرچے بود، ایں کارکہ من کردہ ام از دو حال بیروں نیست، اگر ایں
قضیہ چنانچہ بر زبانِ آں بزرگ رفتہ وقوع خواہد شد پس سودا مفت کردہ باشم، و اگر
نہ خواہد شد خدمت درویش سید نمودن خالی از اجر نخواہد بود، من در ہر دو طریق غلط
نکردہ ام، و ایں بیت بر زباں آورد ؎

نعمتِ منعمِ ہیچ دانی از کجاست؟
از درِ دلہا گدائی کردہ ام

ایں گفت و رو براہ نہاد، - گویند ایں مرتبہ بلو خاں از ولایت اسپان پاکیزہ
آورد و اسپاں را فربہ نمودہ ہمراہِ عم خود در دہلی پیش سلطان محمد نواسۂ خضر خاں کہ
دراں ایام بہ سریر سلطنت برآمدہ بود رفت، و ہمہ اسپاں را در سرکار سلطانی بیک بیع
فروخت - ارکانِ دولتِ سلطانی مبلغ براتِ سوداگراں در محلِ تنخواہ نمودند کہ تمام
آں پرگنہ سر از اطاعت پیچیدہ از دائرۂ انقیاد برآمدہ بود، چوں یکے ازیں سوداگراں بہ
پرگنہ بہ طلبِ زر رفت آں جواں رنگ دیگر یافت، برگشت و یاراں را از حقیقت کا

آگاہ ساخت ـ بلوخاں باتفاق جمعے از سوداگراں باسلام خاں اظہار نمود کہ "من باسوداگراں در پرگنہ می روم، ہرچہ از دستِ من خواہد آمد خواہم کرد" اسلام خاں حقیقتِ ایں مقدمہ بعرضِ سلطان رسانید، سلطان حکم نمود کہ "اگر مفسداں را گوشمال دادہ برادر زادۂ شما رعیتی کند آں پرگنہ را بوے عنایت کردیم انچہ بندی و غنیمت بدست آید ہمہ براں مردم بخشیدہ شد"

بلوخاں با جماعۂ سوداگراں دراں پرگنہ رفتہ دراندک زمانے گوشمالئے سرتاباں نمودہ ہمہ را رعیتی ساخت، بندی و مواشی و زرِ برات خود گرفتہ برگشت و بدہلی آمد سلطان از مشاہدۂ جرأت و جلادت بلوخاں در مقام تربیتِ او شدہ تمام غنیمت بہ وے بخشیدہ از حرفتِ سوداگری برآوردہ در زمرۂ نوکراں و اُمرائے خود ساخت، چند پرگنۂ دیگر در وجہ جاگیرش دادہ ملک بہلول خطاب کرد، ازاں باز ملک بہلول بسپاہ گری درآمدہ، ہر روز کار روے رو در ترقی نہاد، ہر سال سپاہ آراستہ بنظرِ سلطان می گذرانید و در وجہ علوفۂ ایں جماعتِ نوکراں پرگنات دیگر می گرفت، کار بجائے رسید کہ اکثر پرگنات نواحی لاہور بتصرفِ ملک بہلول درآمد،

از سخنِ آں درویش کہ در خاطر داشت مُرغِ سلطنت در دماغ وے بیضہ نہادہ طالبِ سلطنت بود، و ہمدراں عہد سلطان محمد، اسلام خاں درگذشت، ہنگام رحلت چوں آثارِ رُشد در برادر زادۂ خود مشاہدہ می نمود باوجود فرزندانِ رُشد آثار او را قائم مقام خود وصیت نمودہ درگذشت ـ ازیں سبب میانِ قطب خاں پسر بزرگ محمد اسلام خاں و بہلول عداوت افتاد، قطب خاں سر از اطاعتِ بہلول پیچیدہ خود را در حمایت حُسام خاں کہ وزیرِ سلطان بود انداخت (۶)، و پیش حسام خاں در بدایوں رفت

و بر فاقت حسام خاں لشکرِ بے اندازہ بر گرد خود آوردہ بر سر بہلول در حرکت آورد، تلاقی فریقین در موضع گڈ (۷)، از پرگنہ خضر آباد (۸) و ساڈھورہ (۹) دست داد، حسام خاں شکست یافتہ بدایوں رفت (۱۰) و بہلول کامیاب شدہ در سرہند رفتہ بجائے اسلام خاں نشست، اکثر اوقات اقامتِ وے در سرہند و لودھیانہ می بود، سلطان محمد از استماعِ ایں فتح بر حسام خاں و قطب خاں ملک بہلول را "فتح خاں" خطاب فرمود و دراں ناحیہ کارہائے عظیم ازو پیش آمد،

بعد از انقضا و مرورِ ایام سلطان محمد، بادشاہ مانڈو دہلی را (۱۱) در قبل آوردہ، از فتح خاں جلادتہا بوقوع آمدہ، آخر فتح بنام وے شد — سلطان محمد، بہلول را خطاب فرزندی و خانخاناں عطا فرمودہ بصوبہ سرہند بُرد و در اثنائے ایں حال سلطان محمد انتقال کرد و بجائے وے پسرش علاؤالدین زبوں بخت قدم بر مسند سلطان نہاد، (۱۲) و کار و بار عالم مُهمل ماند، روز بروز کارِ وے ضعیف تر می شد، ملک بہلول بخدمت سلطان علاؤالدین در بدایوں نوشت کہ سلطان حُسام خاں را بقتل رسانیدہ خدمتِ وزارت بہ حمید خاں مقرر دارند، بندۂ خدمتگار فرماں بردار باشم، سلطان بے فکر و بے تامل حسام خاں را کہ فی الجملہ رونقِ سلطنت از وے بود بہ قتل رسانیدہ حمید خاں را وزیر ساخت، لودیاں بتازگی از روئے اخلاص پیش آمدہ ملازمت نمودند، و محال جاگیر ایشاں مسلم ماند، بعد از اندک زمانے از قتل حسام خاں لودیاں بتدریج قوت گرفتہ لاہور و دیپالپور و سنام و حصارِ فیروزآباد و دیگر پرگنات را بزورِ متصرف شدند،

دریں وقت تمام ہندوستان مانند طوائف الملوکی شدہ در ہر شہرے حاکمے بود،

احمد خاں میواتی (۱۳)، از مہرولی (۱۴) تا لاڈو سرائے (۱۵) کہ متصل دہلی است در تصرف داشت، و لودیاں از لاہور تا پانی پت در تصرف داشتند، و علاؤ الدین شاہ شہر دہلی با چند مواضع در تصرف داشتہ بایں ولایت بادشاہی می کرد، خلائق عالم بروئے ایں مثل می گفتند کہ "بادشاہی عالم از دہلی تا پالم"۔

دریں اثناء جمعے از مقربانِ علاؤ الدین برہنمونی بہلول بعرض رسانیدند کہ اگر سلطان حمید الدین خاں را بقتل رساند چہل پرگنہ داخل خالصہ میکنیم، علاؤ الدین کہ بکارِ سلطنت مناسبت نداشت حکم بقتل حمید خاں فرمود، حمید خاں از آں جا خود را بہ ہزار تردد از ورطۂ ہلاکت برآوردہ بدہلی رسانید و در فکرِ آں شد کہ دیگرے را بجائے علاؤ الدین بردارد، دو کس را برائے بادشاہی طلب داشتہ، یکے قیام خاں دوم ملک بہلول، چوں نوشتہا بر دو کس رسیدند، جانب دہلی در حرکت آمدند، بہلول در سرہند بودہ بسرعتِ بادصبا با سپاہ بے اندازہ خود را بدہلی رسانید قیام خاں پیش دستی بہلول شنیدہ از راہ برگشت، ملک بہلول حمید خاں را ملازمت کرد، حمید خاں بسبب سہم در مجلس اول بملک بہلول گفت کہ "بادشاہی دہلی بشما مبارک باشد و خدمتِ وزارت بمن مقرر و بحال خود باشد" ملک بہلول بہ حمید خاں گفت کہ "من مرد سپاہم، بہ امور ملکی خوب وانمی رسم، شما بادشاہ باشید و من سپہ سالارِ لشکر باشم و رائے ازیں خدمت کہ می فرمائید منت دارم"۔ حمید خاں گفت "ایں کار من بجہت خود نہ کردہ ام، بلکہ برائے رفاہیت اسلام بایں امر مبادرت نمودہ ام، بہ یقین دانستہ بودم کہ اسلام در بادشاہی او زبوں شدہ، ترسیدم کہ مبادا قباحت بشود، چنانچہ گفتہ اند اَلمُلکُ لِمَن غَلَبَ، از شما کسے را غالب تر ندیدم، بنا براں شما را اعلام کردم، غرض

که بعد از درست شدن عهد و پیماں کلیدِ حصار پیش تک بہلول نہاد، بہلول گفت "منتے که فرمائی قبول دارم، پاسبانی شہر و دروازہ ہا بر خود لازم گرفتم که بر ملوک و بادشاہاں حفاظت رعایا فرض و امر مسلّم است"۔

اگرچہ بہلول ظاہراً بحمید خاں مدارا می کرد، اما باطناً در کار خود بود، تمام خانہ جات بادشاہی در تصرفِ خود در آورد، دراں وقت حمید خاں قوت تمام داشت، بنابر صلاحِ وقت سلطان بہلول ملایمت بسیار بہ حمید خاں می کرد، و ہر روز بسلام وے می رفت، روزے بہ خانۂ حمید خاں ضیافتِ بہلول شد، بہ افغاناں گفت کہ شما در مجلس حمید خاں بعضے حرکات کنید کہ از عقل و فہم دور باشد، تا او شمارا سہل پندارد و رعب و ہیبت از دلِ وے دور گردد و از شمایاں پر حذر نباشد، وقتیکہ افغاناں با بہلول در مجلس طعام در آمدند حرکاتِ عجیب کردند: بعضے کفش ہائے خود را در کمر بستند، و گروہے کفش ہائے خود را در طاق بالائے سر حمید خاں گذاشتند۔ حمید خاں گفت "ایں چہ عمل است کہ از شما بظہور می آید" افغاناں گفتند کہ "از دزد محافظت می نمائیم" حمید خاں از روئے تبسم گفت "خاطر جمع دارید، از یں جا کسے نخواہد بُرد" بعد از ساعتے افغاناں بہ حمید خاں گفتند "خانا! بساط عجائب رنگہا دارید، اگر یک گلیم ازیں بساط عنایت فرمائید کلاہ و طاقی بجہت فرزنداں ساختہ بہ تحفہ فرستیم تا اہلِ عالم بدانند کہ ما را در خدمتِ حمید خاں عزت و آبروئے تمام بہم رسیدہ حمید خاں گفت قماشہائے خوب جہت ایں کار انعام شما نمایم، بعد از طعام خوانہائے پُر از خوشبو و بیرہائے تنبول آوردند، بعضے چشیدند و گلہا را خوردند، گروہے بیرہائے پان را واکردہ تنہا چونہ را خوردند، چوں دہن بسوخت بیرہا را انداختند، حمید خاں

از بہلول پرسید کہ "این جماعت چرا این چنیں کردند"؟ گفت "این مردم روستائی و بے عقل اند، میاں مردم کم بودند، از خوردن و بُردن ہنرے ندارند، روز دیگر باز بہلول بخانۂ حمید خاں رفت، رسم وے چناں بود کہ چوں بہ خانۂ حمید خاں می رفت معدودے چند ہمراہ وے درمی آمدند، اکثر افغاناں بیروں ماندند، ایں مرتبہ کہ مہماں شدہ افغاناں بر ہنمونی بہلول دربان را لت کردہ بزور در آمدند وگفتند کہ ما نیز نوکر حمید خانیم، از سلام وے چرا محروم مانیم؟ چوں غوغا بلند شد حمید خاں پرسید کہ "این چہ غوغا ست"؟ مردم خبر آوردند کہ افغاناں بہلول را دشنام کناں درمی آیند، چوں نزدیک بحمید خاں رسیدند گفتند کہ ما ہم در رنگِ بہلول نوکر حمید خانیم، او بدرون درآید۔ ما چرا درنہ آئیم و از سلام محروم مانیم؟ حمید خاں گفت بگذارید و مانع نشوید،

دگر زندگانی توقع مدار

کہ در جیب و دامن دہی جائے مار

افغاناں ہجوم کردہ آمدند و بہلوئے ہر خدمتگارے کہ گرد حمید خاں ایستادہ بودند دو نفر افغاناں استادہ شدند، دریں اثنا قطب خاں لودی عم زادۂ بہلول زنجیر از آستین برآوردہ پیش حمید خاں نہاد وگفت مصلحت دریں است کہ چندروز ترا در گوشہ باید بود، بجہت حقِ نمک قصد جانت نمی کنم بہ مضمونِ ع

افسردہ بود کار و لایت بدو تن

حمید خاں گفت من در حق شما چہ بدی کردہ بودم کہ در حق من غدر را اندیشیدید؟ قطب خاں گفت در حق جانت بدی نخواہم کرد لیکن چوں نواب صاحب خود حرام خوری

نمودہ، مارا ہم بر تو محل اعتماد نماندہ، ایں بگفت و در پائے حمید خاں زنجیر انداختہ بیروں حصار گوشکے کہ برائے وے ساختہ بود دراں جا محبوس کرد،

سلطان بہلول بہ سلطان علاؤالدین در بدایوں نوشت کہ من پروردۂ شمام، ازیں معنی بوکالتِ شما کارِ سلطنت کہ از دست شما رفتہ بود رواج می دہم، نام شمارا از خطبہ و سکّہ نمی افگنم — علاؤالدین کہ بہ سلطنت نصیب نداشت در جوابش نوشت کہ پدر من ترا فرزند خواندہ بود و من ترا بجائے برادر بزرگ دانستہ امر سلطنت بتو گذاشتہ بریک پرگنۂ بدایوں قناعت کردم، بہلول کامراں شدہ قبائے سلطنت بر قامت خود درست یافت و بر تختِ سلطنت جلوس نمود،

(۴) ذکر جلوس نمودنِ سلطان بہلول لودی بر تخت

بہلول بتاریخ ہفتدہم ماہ ربیع الاول سنہ ۸۵۵ھ ہشت صد و پنجاہ (۱) بر سر حکومت۔ براورنگِ سلطنت دہلی جلوس نمود، وخود را سلطان بہلول شاہ غازی خطاب کرد، لہذا بادشاہے دیں پرور و شجاعت شعار و سخاوت آثار برآمد، حلم وکرم جبلّی در سرشت داشت، بظاہر آراستہ بشریعت و بہ متابعتِ آں کمال تقید داشت، در کل احوال سلوک بر مسالکِ شریعت نمودے، و خلاف شریعت ہرگز بکار دست نزدے بیشتر اوقات بہ مجالستِ علما و مصاحبت فقرا گذرانیدے، و تفقدِ حالِ محتاجاں واجب شناختے و سائل را ہرگز رد نکردے و پنج وقت نماز بجماعت گزاردے، و در داد و عدل نہایت مبالغہ فرمودے و عرائضِ خلائق خود شنیدے و بامرا و وزرا نگذاشتے، سلطان بہلول بادشاہِ عادل و عاقل

دکاردان و بے آزار و مہربان و مشفق و رعیت پرور بود، ہر چہ در دست وے می آمد از اموال و اسباب و پرگنات نو ہمہ بر لشکر قسمت می نمود، ہیچ چیز برائے خود نگاہ نہ می داشت و خزانہ جمع نمی کرد — بادشاہے بے تکلف و سادہ لوح بود، و ہنگام طعام خوردن دربان را از در بار دور می کرد، ہر کہ می آمد طعام خورد، و در مجلس بر تخت نمی نشست، و امراء را از قیام منع می نمود، و بہ دربار عام نیز بر تخت نمی نشست بر غالیچہ قرار می کرد و بر امراکہ می نوشت "مسند عالی" در فرمان می نوشت، و اگر احیاناً امیرے از وے می رنجید خاطر داشت دے بجدے می کرد کہ خود بر او می رفت و شمشیر از کمر می کشاد و پیش وے می نہاد و عذر می خواست و می گفت کہ اگر مارا لائق ایں کار نمی دانید بایں کار، دیگرے اختیار بکنید و ما را کارے دیگر بفرمائید — بہ جمیع امراء و سپاہ سلوک برادرانہ می کرد و اگر کسے مریض می شد بہ عیادت او می رفت — پیش از سلطنت وے در دہلی رسمے بودہ کہ بروز "سوم" شربت و برگ تنبول و گلوری و مصری و شکر قسمت می کردند سلطان بہلول ایں ہمہ رسوم بر طرف ساخت، بہ گل و گلاب اکتفا کرد، و گفت کہ "ایں رسوم مارا میسر نخواہد شد، زیرا کہ اگر یک افغانانِ فقیر خواہد مرد صد ہزار از قوم او حاضر خواہند شد — وارث نامرادِ ما از کجا سر انجام خواہد نمود؟ بہ خوشبو قناعت کنید" شجاعت بجدے داشت کہ بروز حرب وقتیکہ نظر وے بر مخالف می افتاد او از اسپ فرود آمدہ دوگانہ ادا کرد و خیریتِ اسلام و مسلماناں در میخواست، و اقرارِ عجز می کرد — ازاں روزے کہ بہ سلطنت رسید ہیچ مخالف بروے غالب نیامد و در ہیچ معرکہ ہزیمت نیافت، یا فتح می کرد و یا زخمی در میدان می افتاد یا پیش از جنگ محترز می شد — گویند روزے کہ بر تخت

نشست دراں ہفتہ برائے نماز در مسجد جامع حاضر شد ملا قادن (۲) کہ یکے از اکابر آں شہر بودہ برائے خطبہ خواندن بر منبر برآمد، خطبہ با تمام رسانیدہ وقت فرود آمدن گفت سبحان اللہ عجب قومے پیدا شدند، نمی دانم پیشیرو دجال در ایشاں باشد زبانِ ایشاں اینست کہ مادر را مور می گویند و برادر را ادر می گویند و دیہ را شور می گویند و سپاہ را تور می گویند و   را نور می گویند، دریں گفتن سلطان بہلول رومال برلب گرفتہ تبسم کناں گفت "ملا قادن! بس کن کہ ما ہم بندگانِ خدائیم"

دراں ہنگام کہ سلطان بہلول بسلطنت برآمد نہ پسر داشت، پسر کلانش (۳) خواجہ بایزید بود دوم نظام خاں کہ سلطان سکندر خطاب او شد سوم مبارک خاں کہ باربک شاہ خطاب او شد چہارم عالم خاں کہ بہ سلطان علاؤ الدین اشتہار یافت پنجم جمال خاں ششم میاں یعقوب خاں ہفتم فتح خاں، ہشتم میاں موسیٰ خاں، نہم جلال خاں واز امرائے عظام کہ قرابت نزدیک بسلطان داشتہ بمرتبہ سپہ سالاری ممتاز بودہ اند چہار کس بودند، اول قطب خاں عمّ زادہ سلطان بہلول کہ در ابتدائے حال با سلطان عداوت داشت واین قطب خاں در شجاعت و مہابت از بے نظیرانِ روزگار بود دوم خان جہاں لودی سوم دریا خاں لودی، چہارم تاتار خاں لودی، این چہار کس بہ سلطان نزدیکی و خویشی داشتند دبست وچہار کس دیگر از امرائے کلاں وے بودند۔

(۳) ذکر وقائع مابعد جلوس

بعضے از امرائے علاؤ الدین کہ بہ سلطنتِ افغاناں راضی نبودند سلطان

محمود شرقی را (۱) از جونپور بطریقۂ نہانی طلبیدند و جمعے از اہل تاریخ برآں رفتہ اند کہ باعثِ نہضتِ سلطان محمود شرقی جانب دہلی آں بودہ کہ دختر علاؤ الدین شاہ بدایونی کہ در حبالۂ نکاح او بودہ بشوہرش گفت "دہلی ملکِ پدرِ من است، بہلول کیست کہ بادشاہِ دہلی شود، اگر تو سوار نشوی من ترکش می بندم، و بر سر بہلول می روم" سلطان بہلول در ضمن ایں حکایت عذر خواہی بسیار و تواضع بے شمار نمود اما سلطان محمود قبول نکرد و اصلاً بر کلمات سلطان بہلول متنبہ نشد در ۸۵۶ھ ہشت صد و پنجاہ و شش سلطان محمود با لشکر عظیم کہ قریب یک لک و ہفتاد ہزار سوار و پیادہ و یک ہزار و چہار صد فیل جنگی بود بدہلی آمدہ محاصرہ نمود، دراں ایام سلطان در سرہند بود خواجہ بایزید پسر کلانِ سلطان و بی بی متو منکوحۂ اسلام خاں با تمامی اہل و عیال و افغانان و امیران دیگر در حصار دہلی خود را نگہداشتہ بودند، چوں در قلعہ مردم کم بودند بی بی متو بعضے عورات را لباس مردانہ پوشانیدہ بالائے حصار می فرستاد و پاسبانی قلعہ می کنانید و جمعے از افغاناں کہ در قلعہ ماندہ بودند تیر اندازی می کردند — روزے شاہ سکندر شروانی کہ دامادِ خان جہاں لودی بود بر سر کنگورۂ حصار نشستہ بود و ایں اسکندر کہ جوانے قادر انداز بودہ کمان سخت می کشید و بر پیکانہائے تیر خود زر کوفت تمغا می کرد و بر بالائے پیکاں می نویسانید کہ "سکندر شاہ است" تیر او یازدہ مشت بود و ہشتصد قدم می رفت، روزے سقائے سلطان محمود آب چاہ کنگرہ برائے سلطان می برد و از حصار سہ تیر پرتابی می گذشت، سکندر تیر بروے حوالہ کرد، چنانچہ از ہر دو پکھال و از گاو در گذشت و تمام تیر در زمیں فرو رفت پیکاں تیر از زمیں برآوردہ پیش سلطان بُردہ حقیقتِ حال بعرض رسانید، ازاں باز ہیچ

کس گرد حصار نگشت، چوں مدت محاصرہ بطول انجامید و آمدن سلطان بہلول، دیر کشید درونیانِ حصار برائے صلح درآمدہ، قرار برآں افتاد کہ قلعہ و شہر خالی نمودہ بہ کسان سلطان محمود سپردہ بدر روند، شمس الدین نام عزیزے از درونِ قلعہ کلیدہا گرفتہ پیش دریا خاں یا مبارک خاں نام کہ یکے از امرائے عمدہ محمود بود آمدہ گفت "کلماتے چندمی خواہم کہ در خلوت بہ شما التماس نمایم، دریا خاں مردم گرد و پیش خود را جُدا ساختہ پرسید کہ چہ می گوئید؟ سید مذکور گفت میان شما و سلطان محمود چہ نسبت خویشی حائل است؟ دریا خاں گفت "ہیچ نسبت ندارم، من نوکر او ہستم" باز گفت "سلطان بہلول باشما چہ نسبت دارد؟ گفت برادراں یکدیگریم، او ہم لودیست و من ہم لودی، سید گفت "مادر و خواہر او از اں شما چہ می باشد؟ گفت مادرِ او مادرِ من و خواہر او خواہرِ من است، سید شمس الدین کلیدہا از بغل کشیدہ پیش نہاد و گفت "مادر و خواہر خود را خواہ در پردہ دار خواہ رسوا ساز— دریا خاں گفت "من چہ کنم، اگر سلطان بہلول می بود یک نوع می کردیم" سید مذکور گفت رسیدن سلطان بہلول بر رسیدنِ بندہ در قلعہ احتمال دارد کہ سبقت نماید" دریا خاں گفت اگر حقیقت ایں است کہ معلوم نمودی پس کلیدہا را پیش خود بدار و برو، و ہر چہ از دست خواہد آمد خواہم کرد" دریا خاں او را رخصت نمودہ پیش سلطان محمود رفت و حقیقت آوردنِ کلیدہا معلوم نمودہ گفت "کلیدہا پیشِ بندہ آوردہ بودند، من نگرفتم جہت آں کہ شنیدہ می شود کہ سلطان بہلول باسپاہ بے انتہا رسیدہ، اگر او را فتح کردیم تمام ملک از ما ست" سلطان گفت پس چہ باید کرد؟ دریا خاں گفت مراد فتح خاں را حکم شود کہ استقبال او نمائیم و ما

از روزگار وے برآریم، بادشاہ بجائے خود باشند، سلطان ایں ہر دو امیر را باسی ہزار سوار و سی زنجیر فیل بر سلطان بہلول نامزد کرد، سلطان از راہ دیپال پور جمعیت کناں بوضع نریلہ کہ چہار دہ کروہ از دہلی است رسیدہ، سپاہ سلطان بہلول دو مرتبہ گاؤ و شتر کہ از سلطان محمود بہ چراگاہ برآمدہ بودند گرفتہ بردند، افواج محمود شاہی باندک فاصلہ فرود آمدند روز دیگر میان ہر دو لشکر صف آرائی قرار یافت، جمعیت سلطان بہلول لودی چہار دہ ہزار و بروائیتے زیادہ از ہفت ہزار نمی کشید، سلطان بہلول توکل بر پروردگارِ نصرت بخشندہ نمودہ بکارزار در آمد، لودیان برہنجے بجنگ در پیوستند کہ لشکریان سلطان محمود انگشت حیرت بدنداں گرفتند، مقارنِ آں حال از شست عم زادۂ سلطانِ بہلول، قطب خاں کہ در تیر اندازی نظیر و عدیل نداشت تیرے کشاد یافت و بر پیشانی فیلِ محمودی کہ در یک حملہ فوج راتہ و بالا می کرد رسید و او را بہ یک زخم بیکار ساخت، مقارنِ آں حال قطب خاں بہ بانگ بلند بہ دریا خاں گفت کہ مادران و خواہرانِ تو در قلعہ متحصن اند، ترا چہ لائق کہ از جانب بیگانہ سعی و جنگ می نمائی و ننگ و ناموس نگاہ نمی داری دریا خاں گوفت من می روم، تو تعاقب نکنی، قطب خاں سوگند درمیاں آورد و دریا خاں رو گردانید بمجرد برگشتن دریا خاں افواج سلطان محمود بہ ہزیمت رفتند، فتح خاں ہروی کہ سردار لشکر بود گرفتار شدہ بقتل رسید و در نریلہ مدفن یافت" سپاہ سلطان محمود ہزیمت یافتہ بہ اُردو می پیوست، درونیاں قلعہ از بالائے حصار اضطراب سپاہ محمودی مشاہدہ نمودہ پیش بی بی متو رفتہ حقیقت حال نمودند،

بی بی مذکور پرسید که هیچ معلوم شود، هزیمت خورده آمده اند یا فتح نموده، مردم اظهار لاعلمی کردند، بی بی متو گفت "به بینید مردمانے که می آیند به دربار بادشاه می روند یا به خیمهائے خود، چوں از روئے احتیاط ملاحظہ نمودند که جمیع سپاه او از حیث در خیمهائے خود در آمده رخت جمع می کنند، چوں ایں خبر به بی بی متو بردند، گفت "زود باشید و نقاره شادیانه زنید"! همچناں کردند چوں آواز شادیانه بگوش سلطان محمود رسید از مردم پرسید که نقاره چرا می زنند؟ گفتند از اندرون قلعه می شنویم که لشکرِ ما هزیمت یافته، سلطان فرمود که خبر تحقیق بیارید، هم در اثنائے ایں حال دریا خاں لودی رسیده از کشته شدن فتح خاں (۲) و از انهزام لشکر خبر داد، سلطان محمود دانست که غدر شده، جانبِ جونپور مراجعت نمود،

بعد ازیں فتح معاملهٔ سلطان بهلول استقامت گرفت، او جهتِ ضبطِ ولایت در حرکت آمد، اول به میوات رفت، از احمد خاں میواتی هفت پرگنه (۳) بر آورد باقی را باو گذاشت، احمد خاں عم خود را دائماً در خدمت سلطان مقرر کرد، سلطان بهلول در سائر ممالک محروسه بدستور مذکور عمل نمود و از بعضے محال چند من طلا بدست آورده جانب شمس آباد در حرکت آمد، ازاں جا حاکم سلطانِ محمود از رسیدن سلطان بهلول بدر رفت، بعد از استماع ایں خبر سلطانِ محمود از جونپور بالشکر انبوه جانبِ شمس آباد در حرکت آمد، چوں نزدیک شمس آباد رسید قطب خاں و دریا خاں عم زادگانِ سلطان بهلول بر لشکر محمود شاه شبخون آوردند، ناگاه اسپ قطب خاں سکندری خورد و او از اسپ افتاد و بدست سپاه سلطان محمود گرفتار شد، سلطان او را به جونپور فرستاده، مدت هفت سال در بند ماند، مقارن آں حال

آں حال سلطان محمود بیمار شده رختِ هستی بر داشت، چنانچه گفته اند؎

بریں تخت فیروزه هر صبح و شام
یکے مهرهٔ بخت چیند به کام
کس ایں بخت و ایں مهره با خود نه بُرد
بکام دل از مملکت بر نخورد

بی بی (۴) راجی مادر او باتفاق امرا شاهزادهٔ بھیکن خاں (۵) را بر سریر سلطنت شرقیه نشانده محمد شاه خطاب نمودند، میانِ سلطان بهلول و ایں بادشاه صلح قرار یافت، هر یکے به دار الملک مراجعت نمودند،

وقتیکه سلطان بهلول به نواحی دهلی رسید شمس خاتون خواهر قطب خاں عم زادهٔ سلطان بهلول پیغام کرد که مادام قطب خاں در بندِ بادشاه جونپور است سلطان را خواب و قرار و آرام حرام است، سلطان بهلول متاثر شده از دنکور (۶) مراجعت نموده بر سر محمد شاه رفت و ازاں جانب نیز لشکر در حرکت آمد، در پرگنه راپڑی (۷) و چند وار دفعتهً طرفین جنگ واقع شده، محمد شاه به کوتوالِ جونپور نوشته که هر دو پسرانِ سلطان شاه را که در بند اند بقتل رسانی، کوتوال در جوابش نوشت که بی بی راجی نوعے محافظت می نمایند که مرا به قتل ایشاں قدرت نیست، محمد شاه والده را از جونپور طلب داشت این مستوره در راه بود که حسن خاں برادر قطب خاں را به قتل رسانید، بی بی راجی (۸) در قنوج به تعزیتِ او نشست، محمد شاه بوالده خود نوشت که چوں سائر شهزادها همیں حال پیدا خواهند کرد خدمت والده همه را یکبارگی تعزیت بجا خواهند آورد،

اتفاقاً شاهزادهٔ جلال خاں (۹) پسر محمد شاه بدستِ افواجِ سلطان بهلول،

دربند افتاد، سلطان بہلول او را درعوضِ قطب خاں دربند داشت، وایں محمد شاہ بادشاہے خونریز، تند مزاج، سخت گیر بود، خلائق ازو متنفر گشتہ بسعی بی بی راجی شاہزادہ حسین خاں را بہ سلطنت برداشتہ، سلطان حسین خاں شرقی خطاب نمودند۔ محمد شاہ باچند سوار گریختہ درباغے کہ درآں نواحی بود درآمد، او را دراں جا محاصرہ نمودند

بوقتے کہ دولت با و یار بود

زرہ پیش تیرش نمدمی نمود

دراں گہ کہ بخشش نشد دستگیر

نکردے خدنگش گذر از حریر

چوں محمد شاہ قادر انداز بود دست بہ تیر کردہ، بعضے از دشمنانِ او بسلاح دار ساز گاری نمودہ، ترکش او پُر از تیرہائے بے پیکاں ماندہ، چوں تیر از ترکش بر آوردے پیکاں ندیدے، دست بہ شمشیر کرد و چند کس را انداخت، ناگاہ تیرے بہ گلوئے محمد شاہ رسیدو او بہماں زخم درگذشت،

سلطان حسین با سلطان بہلول عہد بست کہ تا چہار سال ہر کدام بولایت خود قانع باشند۔ سلطان حسین ہمدراں منزل قطب خاں را از جونپور طلبیدہ با سپ و خلعت بہ اعزاز و اکرام پیش سلطان بہلول فرستاد۔ سلطان بہلول شاہزادہ جلال را بہ خلعت و تعظیم و تکریم خوشدل ساختہ بخدمت سلطان حسین رخصت کرد،

بعد از مرور ایام درمیان سلطان بہلول درپرگنہ شمس آباد بدفعات جنگ واقع شد۔ چند مرتبہ سلطان حسین داہل، دہلی را حق کرد، سلطان بہلول او را بہ لطائف الحیل ہزیمت دادہ۔ گویند یکمرتبہ سلطان حسین شرقی بالشکرہ عظیم و یک ہزار فیل جنگ آزمودہ

به تسخیر دهلی در حرکت آمد۔ و در ماه ذی الحجہ (۱۰) آمده دهلی را قتل کرد، طرفین را مدت در محاربہ گذشت۔ سلطان بهلول کثرت سپاه و حشم سلطان حسین شرقی ملاحظہ نموده در مقبرۂ حضرت خواجہ قطب الدین نوّر اللّٰہ مرقدہٗ رفتہ تمام شب سر برہنہ ایستاده دعا می کرد (۱۱) هنگام نماز بامداد وقت سحر مردے از غیب پیدا شد و چوبے درست بهلول داد و گفت کہ "برو این میشان چند کہ آمده اند اینها را بران"۔ سلطان بهلول از نوید این مژده خدای را شکر کرده، مقابلِ سلطان حسین سر برآورده، لشکر نصب کرد و بہ جنگ در آمد۔ قطب خاں عم زاده سلطان بهلول در مقام قریب آمده نهانی کسِ خود را پیش سلطان حسین فرستاده پیغام داد کہ من بندۂ احسان بی بی راجی ام، وقتے کہ در جونپور محبوس بودم انواع احسان از آں عفیفہ در حق ما بظهور آمد، حالا صلاحِ دولتِ شما در آں است کہ با سلطان بهلول صلح کرده مراجعت فرمائید، ولایت آں طرفِ گنگ تعلق بشما دارد و آنچہ دریں طرف گنگ است بہ سلطان بهلول گذارید، سلطان حسین روز دیگر صلح کرده، باعتمادِ صلح پرتال گذاشتہ کوچ کرد، سلطان بهلول فرصت یافتہ تعاقب کرد، از خزائن کہ بر اسپان و فیلاں بار کرده بودند بدست بهلول افتاد و چهل امرائے نامور سلطان حسین مثل قلیچ خاں وزیر کہ اعلم علمائے وقت بود اسیر شدند سلطان بهلول بہ تعاقب سلطان حسین در آمده اکثر پرگناتِ وے را متصرف شد، سلطان حسین نزدیک موضع راپتری برگشتہ جنگ کرد، قرار بر صلح افتاد کہ هر دو بادشاه بحدّ ولایت خود قانع باشند، هر یکے بجائے خود رفتند،

باز مرتبۂ دیگر سلطان حسین بر سر بهلول آمده جنگ کرد، ایں مرتبہ با زهزیمت خورده و اموال بے قیاس بدست سلطان بهلول آمد و باعث ازدیاد قوتِ افغاناں گردید،

سلطان بہلول ازاں جا جانب اٹاوہ در حرکت آمد، اٹاوہ نیز در اندک زمان فتح نمودہ بہ پسر مبارک خاں نوحانی دادہ خود بالشکر عظیم جانب کالپی کہ سلطان حسین درانجا بود در حرکت آمد، چند ماہ طرفین را ایجا ربہ گذشت، دریں اثنا راءے ترلوک چند حاکم ایں جا آمدہ سلطان بہلول را از جائے کہ پائے آب بود گذرانید، سلطان شرقی تاب مقاومت نیاوردہ بولایت پٹنہ رفت، راجہ پٹنہ سلوک آدمیانہ کرد، چندلک تنکہ وچند اسپ وفیل گذرانید و فوج ہمراہ کردہ بہ جونپور رسانید، سلطان بہلول بعد ازیں وقعہ لوائے عزیمت برافراختہ متوجہ جونپور شد، سلطان حسین ازاں جا نیز گریختہ جانب بہار رفت، سلطان بہلول کامیاب شدہ در جونپور باربک شاہ پسر خود را بر تخت سلطنت شرقیہ نشاندہ و سپاہ بے اندازہ درآں جا گذاشتہ خود بولایت کالپی عزیمت نمود، کالپی را بہ اعظم ہمایوں پسر شاہزادۂ خواجہ بایزید کہ نبیرۂ سلطان بہلول باشد عنایت نمودہ جانب دھولپور توجہ نمود، و بہ نواحی گوالیار در آمدہ، راجہ مان بقدم اطاعت پیش آمدہ ہشتاد لک تنکہ پیشکش گذرانید، سلطان بہلول گوالیار بہ راجۂ مذکور مقرر داشتہ ازاں جا جانب بہ دہلی مراجعت فرمود،

در اثناء راہ مرض بذات وے راہ یافتہ، (۱۲) ہر لحظہ احوال خود را دگرگوں می دید، آخر احوال خود را سلطان فہمیدہ کہ ازیں ورطۂ ہلاکت نجات یافتنی نیست، بہ یکے از مقربان فرمود کہ دو وصیت مرا بہ نظام خاں کہ سلطان سکندر باشد برساند، اول آنکہ ہیچ کس را از قوم شورامرا و خوانین نکنی کہ اینہا دماغ بادشاہی دارند، دوم نیازی را اصلاً نوکر نکنی کہ مردم بے ملاحظہ اند، حق نمک را انگاہ ندارند، بعد از وصایائے مذکور چادر بر سر کشیدہ نزدیک قصبۂ جلالی (۱۳) از اعمال قصبہ سکیت در سنہ ۸۹۴ھ ہشت اصد۔

و نو و چہار از سلطنت فانی بہ جہانِ جاودانی انتقال نمود، ؎

گر افراسیاب است ور پورِ زال
بیاید ز دستِ اجل گوشمال

و در باغ "وجود" متصل دہلی در مقبرہ کہ عمارت عالی دارد مدفون گشت، یکے از شعرائے معاصر او تاریخ فوتِ بہلول گفتہ ؎

بہ ہشتصد و نود و چار رفت از عالم
خدیوِ ملک ستان و جہاں کشا بہلول
بہ تیغ ملک ستاں بود، لیک دفعِ اجل
بود محال بہ شمشیر و خنجرِ مصقول

(۴) ذکرِ بعضے وقائع عجیبہ

عجائب کہ در عہدِ سلطان بہلول بوقوع آمدہ بود می نویسیم۔ گویند در عہد سلطان بہلول در قنوج آبِ گنگ بغایت مرتبہ زور آورد، چنانکہ عمارات و مزارات کنارہ وے انہدام یافتہ، استخواں ہائے مردگاں در آب می افتاد۔ بعضے از سادات بخاری آں جا قصد آں کردند کہ از قبور ہائے شکستہ استخوانہائے بزرگاں برآوردہ محلے دیگر نہند بر کشتی نشستہ از قبور استخوانہا می آوردند، در یک قبر دیدند کہ شخصے با کفن سفید گویا کہ امروز پوشانیدہ اند خفتہ، جانب پایہائے او نہالِ "رائے بیل" برآمدہ و گلہا شگفتہ، و بر تمام کفن وے گل انداختہ و دو گل در ہر دو سوراخ بینی وے رسیدہ، بوئے آں گلہا کہ بہ مشام ایں مردم رسیدہ چناں بود کہ مانند او در گلہائے دنیا نہ بود، قبرے دیگر بر نظر ہمیں دم

در آمد، دیدند کہ تمامی آں قبر بگژدم و مار پُر است، و اہل قبر بہ نظر در نمی آید، حکام آں شہر حقیقتِ ہر دو نوشتہ بہ سلطان بہلول رسانیدند،

نقل دیگر:- در عہد سلطان بہلول در خطۂ سامانہ مردے بود سپاہی، جانبے مسافر شد، وقت رواں شدن بہ یک ہمسایۂ خود کہ مانند سایہ وے بود سفارش اہل خانہ نمودہ، گفت حقوق ہمسائگی از ہمہ نسبتہا بہتر است، زیادہ بریں چہ تصدیع دہم، ایں بگفت و روبراہ نہاد، ایں سایہ گاہ گاہ بدر خانہ او می رفت، و ہر مرتبہ جوانے اوباش بر در یار می دید کہ چوں ایں ہمسایہ را از دور می دید ازاں جا جائے دیگر می رفت، ایں ہمسایہ بخاطر آورد کہ ہر مرتبہ ایں جوان را بر در خانہ می بینم اگر خویشِ وے می بود پس مارا برائے چہ سفارش می کرد، و اگر بیگانہ است پس چرا می آید؟ دیوارے کہ میان خانۂ ایں مرد ہمسایہ و خانہ آں مرد بود آں دیوار را سوراخ کرد و ازاں سوراخ نظرے بخانہ ہمسایہ انداخت، دید کہ ہماں جواں بخانۂ وے در آمدہ، آں زنِ بدکار را در گوشہ بردہ، و ایں زن بدکار پسرے داشت رضیع، چوں مادر از وے جدا می شدہ ایں بچہ بگریہ در می آمد، ایں عورت بدبخت ہر مرتبہ از پیش جواں بر می خاست و پیش کودک رفتہ او را بخواب می آورد، باز پیش آں لوند می آمد، بعد از ساعتے بچہ باز در گریہ شد، ایں عورت برخاستہ، از کارد گلوئے پسر بریدہ پیش ایں مرد آمد، بعد از انقضائے مدتے ایں مرد از وے پرسید کہ ہر مرتبہ کودک بیدار می شد، حالا مدت بسیار گذشتہ کہ بیدار نشد، زن گفت کہ ایں مرتبہ او را بخواب ابد خوابانیدہ ام، ایں جواں برخاست و بر پسر آمد، دید کہ گلوئے پسر بریدہ۔ جواں بغایت ترسید و گفت "اے زنِ ناخدا ترس! ایں چہ عمل قبیح بود کہ کردی، بعد ازیں بر تو اعتماد نباید کرد کہ گلوئے فرزندِ خود

بریدی، زن بدکار گفت "من از بہر تو فرزند را فدا کردم و تو از من بدعقیدہ شدی،
فرزند ناہم رفت و تو ہم از من بدگمان شدی، انچہ نصیبِ من بود شد، اما مرا رسوا مکنی، نیک
دریافتہ ام کہ دیگر مرتبہ تو نخواہی آمد، اما این قدر بکن کہ این میت را ہم در خانہ دفن کردہ
روی کہ این کار از من نخواہد شد- اندرون خانہ رفتہ کلند آوردہ پیش این مرد نہاد گفت
درین جا گورے بکاو- آں مرد بے چارہ در آمدہ گورِ عمیق کندیدہ بعورتِ بدبخت گفت کہ
آں میت را بیارد و کلند بیروں نہاد، این عورت مکارہ میت بدست وے داد، آں
مرد سرنگوں او را در زمیں می داشت، عورت مذکورہ کلند بہر دو دست بر سر آں مرد
چناں بزد کہ مغز از راہ گوش او بر آمد جاں بقابضِ ارواح سپرد، این زنِ ہر دو را
دراں گور انداختہ سرش مسدود کرد، ہمسایہ تمامی واقعہ را بہ چشم خود دیدہ بلرزید،
بہ خاطر آورد کہ اگر اظہار این مقدمہ کنم احتمال دارد کہ بہ من ہم مضرت رسد، تا آمدنِ شوئے
من ظاہر نکنم، چوں روز شد زن بنیاد گریہ کرد و گفت کہ شب پسر را گرگ برد، وقتیکہ شوئش
از سفر باز آمد دوستاں و جمعے از خویشاں بہ تعزیت پیش وے آمدند، این ہمسایہ ہم رفتہ
نشست، وقتیکہ مرد ماں برگشتہ رفتند ہمسایہ گفت کہ وقائع پسرت آنچہ بچشم خود دیدہ ام، بر
پیش تو بگویم، اگر چیزے می توانی کرد بکن والا ضرر جانی ست و دست آں مرد گرفتہ بخانہ
خود برد و آں سوراخ کہ در خانہ داشت ازاں راہ جائے دفن کردن کودک و آں جوان
باز نمود، گفت برو در خانہ اگر بہ حکمتے آں محل توانی وا نمود بہ بیں، ہر چہ خواہد بود معلوم خواہد
شد، این مرد بدرونِ خانہ خود رفت، نظر بسوئے زمیں می کرد، عورت پرسید کہ چہ می بینی؟
مگر چیزے گم شدہ است؟ گفت آرے درین جا یک چیزے دفن کردہ بودم، اما جائش
از خاطر رفتہ، اگر کلند باشد بکاوم، عورت گفت اینک کلند در حجرہ حاضر بیار ببیں، آں

مرد در حجرہ رفت، آں عورت زنجیر در بست و قفل محکم کرد و خانہ را آتش داد، از غوغائے
مکر آمیز بنیاد کرد تا آنکہ فریاد آں مرد کس نشنود، آتش زور آورد، شوئے آں زن،
سوختہ شد، ایں ہمسایہ تمام ماجرا پیش حاکم سامانہ رفتہ بگفت، کسان حاکم آمدہ اول خانہ
سوختہ دیدند کہ شوہرش درآں افتادہ و سوختہ شدہ، باز دراں زمیں جوان با کودک یافتند
عورت را بستہ بُردند، حاکم سامانہ حقیقتِ حال بعرض رسانیدہ، بحکم سلطان بہلول بند
از بند وے جدا کردند، بندۂ عبیداللہ ایں تاریخ نویس میگویم داستانِ مذکور شبے جہانگیر
بادشاہ ابن اکبر بادشاہ بہ یکے از مقرباں در سواری می گفت، بندہ ہمراہ رکابِ
سعادت بودم، بگوش شنیدم، و در وقائع سلطان بہلول نوشتہ دیدم۔

نقل دیگر:۔ گویند وقتے کہ سلطان بہلول بہ سلطنت برآمدہ بضبط ولایت قنوج
نہضت فرمود دیہے از پرگنہ نیم کھار کہ تمام اہلِ فتنہ و فساد آں جا جمع شدہ بودند بحکم سلطان
بتاراج رفت و تمامی اہل آں قریہ اسیر شدند، چوپانے از باشندگاں آں دیہ بیک دختر بقال
دلبستگی داشت، ایں چوپان درآں قریہ مینوآثار شنید کہ تمامی مردم دیہ اسیر و دستگیر شدند
در فراق محبوبۂ خود دیوانہ شدہ، لباس جوگیاں پوشیدہ بتفحصِ وے برآمد، و خود را از عقب
لشکر بسرہند رسانید، بہ مضمون ایں بیت ؎

مجنوں صفتم در بدر و خانہ بخانہ
شاید کہ ببینم رُخِ لیلےٰ بہ بہانہ

بیک ناگاہ در خانۂ افغان نظرے انداخت، محبوبۂ خود را دید کہ پیشِ زنِ افغان
نشستہ برنج پاک می کند، ایں چوپان بہ طریق جوگیاں آواز کرد، افغان گفت برو، با
ایں فقیر چیزے خیرات بدہ، محبوبۂ وے ازاں جا برخاستہ اندک برنج در دست گرفتہ

پیش وے آمد، چوپان گفت اے زن! در راہِ تو آمدہ ام، یا ترا می برم یا کشتہ می شوم،
زن ہیچ جواب نداد، برگشتہ باندروں رفت، ایں مرد ہمچناں استادہ بود، مردم گفتند کہ جوگی
ہنوز ایستادہ است، دخترِ بقال گفت آں جوگی نیست، حرام خور است کہ برائے گریزانیدنِ
من آمدہ است، افغان بر بام بود، بمجردِ شنیدنِ ایں سخن از بام فرود آمد و از پاجیاں
چنداں قدر شلاق بایں نامراد از ہر طرف در کار شد کہ مردہ دانستہ او را از خانہ در کوچہ
انداختند۔ بعد از چہار روز ایں چوپان چشم کشاد، مردمِ رہگذر بر حال وے ترحم آوردہ آشامے
بوے می دادند، بعد از مدتے کہ قوتِ رفتار پیدا کرد طویلہ اسپان افغان از آں جا نزدیک
بود، افتاں و خیزاں خود را دراں جا انداخت، بوسیلہ میر آخور دانہ اسپاں را آلائش می
کرد و دانہ چند می یافت، از آں اوقات بسر می برد و بہ یک گوشہ نشستہ تمام شب بیدار
می ماند و پاسبانی اسپان افغان می کرد، چوں ملازمانِ افغان خدمت شائستہ از وے مشاہدہ
نمودند ہمہ باتفاق پیش افغان گفتند کہ خدمتگارے محکم است، تمام شب بیدار می باشد و پاسبانی
می کند، افغان گفت علوفہ بدہید، ایں چوپاں نوعے بہ خدمت افغان در اندک زمانے
محل اہم رسانید، ہر وقت کہ آں محبوبہ خود را تنہا می یافت ہماں کلمات مذکور می کرد کہ یا ترا
می برم یا در راہت جان می دہم، آں عورت بیوفا بہ افغان می گفت کہ ایں دغاباز برائے
گریزانیدن من می باشد، افغان بواسطۂ حقوق خدمت وے می گفت "تا تو نخواہی گریخت کسے
نخواہد گریزانید، مدتے حال بریں منوال بگذشت، بعد از انقضائے دو سال ازیں ماجرا
سلطان بہلول باز بجانب مشرق سواری فرمود ایں افغان در لشکر رفتہ از آں جا رقعۂ بہمیں
چوپان نوشت کہ آں خدمتگار را ہمراہ کردہ روانہ لشکر گردید، چوں سر گروہی لشکر رسید
بہ ہمراہاں گفت روز فردا ، ؟ داخل خواہیم شد، چوں نیم شب بماند راہی شویم، وقتے کہ نیم شب

گذشت ہمراہاں را بیدار کرد، ہمہ در استعداد رواں شدن خود شدند، چوں پارۂ از شب بماند جمیع مردم را پیشتر راہی کرد، خودش از عقب محبوبہ خود را براسپ سوار کردہ گفت زود باشس کہ پیشِ خان برسیم، ایں بگفت و راہ غلط کردہ بخانہ خود راہی شد، چوں مردم پیش بتذیرۂ افغان رسیدند پرسید کہ آں حرامزادہ کجا ماند، مردم گفتند کہ می آید بعد از ساعتے افغان گفت تا حال در راہ کجا ماندہ، مردم باز گفتند کہ ہمیں دم برسد، باز افغان بعد از چند ساعت گفت تا حال در راہ کجا ماندہ، یقین کہ آں پاجی او را بُرد او از عقب افغان تاختہ دو پہر از روز گذشتہ بود کہ بایں چوپان و زن رسیدہ تازیانہ چند محکم او را بزد، و از اسپ فرود آوردہ بازوہائے وے مضبوط بہ بست، چوں وقت دو پہر بود از اسپ فرود آمدہ در زیر درخت بہ نشست و ایں چوپاں را واژگونہ از درخت آویزاں ساخت، عورت با فغان گفت کہ ہر چند من بشما میگفتم باور نمی کردید، افغان گفت کہ حالا بہ بیں کہ چہ کار می کنم، افغان پارۂ نبات با خود داشت، او را در جام آب ریزساختہ شربت ساخت، پارۂ بخورد، باقی ہمچناں در جام داشتہ بر زانوئے زن بخواب رفت، ایں جواں کہ بہ درخت آویزاں بود دید کہ از بالائے درخت مار سیاہ فرود آمدہ، بر پائے وے فرو رسیدہ، جانب پشت وے شدہ بہ زمین فرو رفت، و دراں کتورہ زہر انداختہ باز براہے کہ رفتہ بود بدرخت رفت، ایں خان از خواب بیدار شد و شربت نوشیدہ بہ خواب رفت، بعد از ساعتے افغان بیدار شد، بزن گفت کہ مرا حرارت بسیار غالب آمدہ، در جسم من آتش در آمدہ است، زن گفت کہ شما اسپ تاختہ آمدہ اید ایں حرارت از آنست، بقیہ شربت زہر کہ ماندہ بود آں را بہ تمام بکار بُرد، بعد از نیم ساعتے افغان بہ ہموں زن بگفت کہ چشم من تاریک شدہ می رود، سینہ و گلوئے من

می سوزد، حال خود خوب نمی بینم، این بگفت و شمشیر کشیده بجانب چوپان رفت، شمشیر جانب وے انداخت، از قضا شمشیر بر بازوئے آں جوان رسیدہ رسی کہ از وا ورا بستہ بود بریدہ شد، ایں افغان ہماں جا افتادہ جان بداد، آں عورت برخاست و گفت ہر کرا دہد خدائے تعالیٰ دہد، برخیز و جانب خانہ راہی شو،

چوپان با حصول مُراد بعد از نومیدیہائے بسیار بوطن خود رسید، و بقیۂ زندگانی در کنج عزلت بسر برد، ایزد تعالیٰ محنت و مشقت ہیچکس نگذاشتہ، بمضمون ایں بیت خواجہ حافظؒ ؎

بجانِ دوست کہ غم پردۂ شما نہ درد

گر اعتماد بر الطافِ کارساز کنید

(۵) ذکر بعضے وقائع سلطان سکندر کہ در ایّام شاہزادگی از وے بوقوع آمد

ارباب اخبار در باب رسیدنِ سلطنت بہ سلطان سکندر بدیں روایت مترنم گشتہ اند کہ در ایام شاہزادگی سلطان سکندر را نظام خاں می گفتند، بخشیدۂ بے منت او را در نہایت زیبائی آراستہ جمال با کمال عطا فرمودہ بود، چنانکہ قلم تقدیر نکوتر از وے صورتے نکشیدہ، و ہر اہل دل را کہ بر چہرۂ نور بخش وے نظرے می افتاد البتہ دل از دست میداد، شیخ حسن (۱)، نواسۂ شیخ ابو العلا کہ در مقام راپڑی آسودہ اند دل بستگی بر جمال سلطان سکندر پیدا کرد، و شیخ مذکور یکے از صاحب کمالات آں عہد بودہ، روزے شاہزادۂ نظام خاں در موسم زمستان در خلوت خانۂ خود نشستہ بود، شیخ حسن را ہوائے

نظارهٔ شاہزادهٔ در سر افتاد، بندگی شیخ از صفائے طویت که به اہل اللہ می باشد در مجلس نظام خاں که دراں جا باد راگذر محال بود خود را ظاہر ساختند، سلطان سکندر را از مشاہدهٔ ایں امر عجیب بغایت عجب آمد، گفت شیخ حسن! باوجود ایں قدر درباہا بے حکم چگونه آمدی؟ شیخ گفت شما بہتر می دانید که چگونه آمده ام و چرا آمده ام، سلطان گفت خود را عاشقِ ما می گویائی، شیخ گفت دریں امر اختیارے ندارم۔ سلطان گفت پیشتر بیا، شیخ پیشتر رفت، منقلے تافته پیش سلطان نہاده بود، دست بگردنِ شیخ داشته سرِ شیخ را بر سر منقلِ تاباں نہاده از خود زور بگردن کرد، شیخ حسن سر و روئے خود را بر آتش داشته اصلاً حرکت و جنبش نکرد، ساعتے چند بریں حال بگذشت، در اثنائے ایں حال مبارک خاں لوحانی در رسیده، از مشاہدهٔ ایں امر عجیب از سلطان پرسید که ایں شخص کیست، سلطان سکندر گفت شیخ حسن است، مبارک خاں گفت اے ناخداترس چه میکنی، شیخ حسن را ازیں آتش ہیچ نقصانے و زیانے نشده شما از زیان و نقصانِ خود بترسید، سلطان گفت ایشاں خود را عاشق من میگویانند مبارک خاں گفت شکر می باید کرد که منظورِ نظر بزرگے شدی، اگر سعادتِ دارین میخواہی در خدمت ایشاں باش، دستِ شاہزادهٔ نظام خاں از گردن شیخ برداشت، دیدند که آں چناں آتشِ مہلک اصلاً بر ردی و موئے ایشاں اثرے نکرده، باوجود ایں حال سلطان فرمود که زنجیر در پا و درگلو و در دست شیخ کرده ایشاں را در کوٹھری انداخته درش مقفل سازند، ہمچناں کردند، بعد آں روز یا ہماں روز به سلطان سکندر خبر رسانید که حسن در بازار رقص می کند، سلطان فرمود "گرفته بیارید" وقتے که بحضور سلطان آمد سلطان پرسید که عاشق ما میگویائی چرا از قید من بدر رفتی شیخ گفت من باختیار خود

نرفتم، جدّ من شیخ ابوالعلا دست من گرفتہ بدر برد۔ سلطان گفت آں حجرہ را بہ بینید کہ درویش
شیخ را داشتہ بودند، چوں قفل وا نمودند زنجیر در حجرہ افتادہ دیدند، و شیخ حسن را در
بازار یافتند، ازاں باز سلطان سکندر ہیچ بے ادبی بہ شیخ نکرد۔

واقعہ دیگر :- گویند مرتبہ در کرکشیتر جمعے از ہندواں از حوصلہ شمار بیروں
گرد آمدند، سلطان سکندر خواست کہ در تھانیسر رفتہ بقتل عام ہندواں کرکشیتر حکم فرماید
یکے از مصاحبانِ سلطان بعرض رسانید کہ اول از علما باید پرسید، سلطان سکندر جمیع
علماء را حاضر ساختہ از ملک العلماء پرسید و ایں ملک العلماء میاں عبداللہ اجودھنی (۲)
نام داشت، ملک العلماء از سلطان پرسید کہ در آں جا چہ چیز است، سلطان گفت
کہ در آں جا حوضے است کہ کافرانِ ہر دیار جمع شدہ غسل می کنند، ملک العلماء گفت از کے
ایں رسم افتادہ است ؟ شاہزادہ گفت رسم قدیم است میاں عبداللہ گفت بادشاہان
اسلام کہ پیش از شما بودہ اند چہ کردہ اند، شاہزادہ گفت ہمچنیں شدہ آمدہ است و
ہیچ کس توفیق ایں نیافتہ۔ میاں عبداللہ گفت "بتخانۂ قدیم را ویران ساختن جائز
نیست، (۳) و غسل کردن بہ حوضی کہ از قدیم معمول بودہ نہی آں سر بشما نیست۔ اندکے
ازیں مقولہ گفتگو درمیان شدہ، شاہزادہ دست بہ خنجر انداخت، گفت طرف کفار می کنی،
اول ترا میزنم بعد آں بر کرکشیتر خواہم تاخت، ملا عبداللہ گفت مرگ حق است، بغیر حکم
حق کسے نمیرد، چوں کسے پیش ظالمے می آید اول مُردن خود را اختیار کردہ می آید، ہر چہ
بادا باد، چوں مرا پرسیدید مسئلہ شرع بیان نمودم، اگر پروائے شرع ندارید حاجت پرسیدن
نیست، سلطان اندکے از غصہ باز آمد، گفت اگر اجازت می دادید چندیں ہزار ہا مسلمانان

آسودہ می شدند، میاں عبداللہ گفت انچہ گفتنی بود گفتم، دگر شما دانید و ایں بیت بر زباں آورد ے

من انچہ شرط بلاغ است باتو می گویم
تو خواہ از سخنم پند گیر و خواہ ملال

شاہزادہ از مجلس برخاست، ہمہ علما ہمراہ شہزادہ رواں شدند، میاں عبداللہ بجائے خود ایستادہ ماند، شاہزادہ بایشاں گفت، میاں عبداللہ گاہ گاہے بمن ملاقات بفرمائید ایں بگفت و رخصت نمود۔

نقل دیگر۔ گویند در زماں سلطان بہلول تاتار خاں و سیف خاں از امرائے کبار گردن کشی نمودہ بسیار نواحی ولایت و جاگیر را متصرف شدند، شاہزادہ میاں نظام خاں دراں ایام در پانی پت بود، او بعضے دیہہائے امرا از پرگنات نواحی پانی پت بے حکم سلطان بہلول در جاگیر خود گرفت، امرا ایں مقدمہ را بعرض سلطان بہلول رسانیدند، سلطان بہلول بخواجہ شیخ سعید فرملی کہ دیوانِ سرکار شاہزادہ بود فرمان نوشت کہ ایں کارہا شاہزادہ بمشورت و رائے زنی شما می کند، اگر مردانگی دارید از ولایت تاتار خاں بگیرید ولایت ما را کہ غارت می کنید ایں چہ مردانگیست ؟! شیخ سعید ہماں فرمان در دست گرفتہ پیش شاہزادہ رفت و گفت بادشاہی بہ شما مبارک ! شاہزادہ گفت خیر ہست شیخ سعید گفت خیر است فاما حضرت سلطان بہلول بطور خود بادشاہی بشما سپردہ است، شاہزادہ پرسید از کجا می گوئی، گفت اینک فرمانِ نوشتہ فرستادہ، گفت بہ بینیم چوں وا نمود بر مضمونش اطلاع بہم رسانیدہ، دید کہ در وے نوشتہ اند کہ اگر قوت و ہمت دارید از ولایت تاتار خاں ملک بگیرید، شاہزادہ گفت خواجہ ! عجب بادشاہیست کہ شما می دہید

خواجہ گفت بادشاہی مفت نمی تواں یافت، کارے کہ بشما فرمودہ اند اگر ایں کار از دست شما آمد بادشاہی بر شما مُسَلَّم است، چھے کہ بادشاہ را خود باید کرد در حضور خود بشما میفرمایڈ، ایں کنایت از عین بادشاہی است، شاہزادہ گفت پس چہ باید کرد، گفت برخیزید و بخت آزمائی کنید، بمضمون ایں بیت ؎

مُلک بہ میراث نیابد کسے

تا نزند تیغ دو دستی بسے

دریں روزہا کہ شاہزادہ نظام خاں در پانی پت توقف داشت یک ہزار و پانصد سوار ازیں بابت، علاوہ یک ہزار و پانصد نوکرِ خود داشت چنانچہ خواجہ سعید فرمولی با اقربائے خود و میاں حسین باہر پنج برادر و دریا خاں و شیر خاں لوحانی و عمر خاں شروانی وغیرہ،

روزے شاہزادہ در پانی پت جمیع ایں سپاہ را حاضر ساختہ قرعہ مشورت میاں ایشاں انداخت، گفت اشارتِ بادشاہ ازیں بابت شدہ است، چہ باید کرد، رائے ہمگی امرا و شاہزادہ بریں قرار یافت کہ چند کس ازیں یک ہزار و پانصد سوار تجویز نمودہ بہ بعضے پرگنات نواحی سرہند نامزد باید فرمود، تا دراں پرگنات رفتہ عمل خود نمایند، غرض بر سرایں مقدمہ غبارِ فتنہ انگیختہ شد، ازاں طرف تاتار خاں بالشکر عظیم در حرکت آمدہ، و از پانی پت شاہزادہ نظام خاں با معدودیں مذکور متوجہ گردیدہ در پرگنہ انبالہ صف آرائی قرار در میدانے کہ آں جا بعد ازیں واقعہ میاں سلیم شاہ و ہیبت خاں نیازی کہ اعظم ہمایوں خطاب داشت جنگ شد،

شاہزادہ نظام خاں بہ ہمیں قدر مردم مصاحب رو بہ میدانِ حرب نہادہ، گرد و پیش شاہزادہ دراں ہنگام جماعت جواناں کار طلب روز حرب مسلح می رفتند، خواجہ شیخ سعید

براسپ سوار پیش پیش شاہزادہ سوار می رفت، دریں اثنا خواجہ دو سہ مرتبہ جانب شاہزادہ نگاہ کرد، شاہزادہ اشارت کرد کہ چہ می بینی؟ خواجہ نزدیک آمدہ عرض نمودہ کہ می بینم گرد و پیش شما جوانان چالاک می روند، اگر طرف شما بہ سرداری ثابت باشد امید فتح است، اگر نوع دیگر است اختیار دارید، بارے ایں مردم را جمع نمودہ اید، مشقت خدمت و تردد بندگان خود تماشا کنید کہ از دست اینان چگونہ کار می آید، اگرچہ آں طرف تاتار خاں پانزدہ ہزار سوار دارد اتاہمچو ایں بندگان دہ سوار نخواہند شد، اگر خدا تعالیٰ راست آرد و باختیار ایں جماعت کار بر آید فہو المقصود ورنہ شما بر باد پائے سوار ہستید، کسے بگرد شما ہم نخواہد رسید، از استماع ایں کلمہ بخندید، و بخواجہ گفت "من پائے اسپاں شما را برزمیں می بینم، و اسپ خود را تا سینہ غرق می یابم تا کجا رود، خواجہ ہماں ساعت از اسپ فرود آمدہ، دست راست بہ شاہزادہ دادہ گفت " نشان فتح ہمیں است کہ ہمت و استقلال سردار ایں چنیں باشد"

بعد از تلاقی فریقین اول کسے کہ اسپ در میدان تاخت دریا خاں بود کہ باسی کس درمیان ہر دو صف ایستادہ بایں سی سوار یکدلی قرار دادہ گفت ہر جا کہ یک شمشیر بفیتد سی شمشیر ہماں جا بیندازید، ازاں طرف پانصد سوار ریخت و کارنامہ کرد کہ از آہن آتش می جہید، ہر دو فوج ایستادہ نظارہ می کردند، دریا خاں بایں پانصد سوار غالب آمدہ ہزیمت داد، ایں پانصد سوار پس پا شدہ بفوج خود در آمدند، دریا خاں برگشتہ بجائے خود آمدہ ایستاد، گویند سہ مرتبہ پانصد سوار بر دریا خاں مقابل شدند و دریا خاں ہر سہ مرتبہ ہزیمت دادہ باز بجائے خود آمدہ می ایستاد، بعدہٗ ہیچکس ازاں فوج بر نیامدہ، دریا خاں با ہمراہیان خود گفت، ہمت ما و اقبال صاحب من در آں کار کردہ، شما ہمہ یاراں ہمیں جا باشید،

ماتنہا بر ایشاں می تازیم، سہ مرتبہ دریا خاں تنہا در فوج ایشاں در آمد، باز بسلامت بیروں آمدہ بجائے خود ایستاد۔ بعد ازاں میاں حسن با ہفتدہ سوار از لشکر سلطان سکندر بر آمد، و از طرف تاتار خاں ہزار و پانصد سوار بر میاں حسن ریز کرد، سہ مرتبہ نوعے کہ دریا خاں ظفر یافتہ بود آں چناں میاں حسن صاحب فیروزی شد، بذات خود میاں حسن سہ مرتبہ تنہا در آمد و سلامت بر آمدہ بجائے خود ایستاد، بعد ازاں عمر خاں شروانی با پانصد سوار از شاہزادہ رخصت یافت چوں نزدیک میاں حسین رسید ایشاں نزدیک شدہ سلام علیک گفتند، عمر خاں بعد از جواب سلام علیک بہ میاں حسن گفت" ما ہیچ کار نہ کردہ ایم، حالا برائے ہمیں آمدہ ایم کہ بہ نصیحت شما کارے بکنیم، عمر خاں گفت شما از عہدہ کار خود بیروں آمدید، حالا نوبت ما است در اثنائے ایں حال ابراہیم خاں پسر عمر خاں مذکور اسپ راتند کردہ از پیش پدر بیامد و گفت شما را در راہ شرع بہ نمک شاہزادہ سوگند اگر اسپ را رواں کنید، عمر خاں گفت بچہ سبب، ابراہیم گفت چنانچہ تماشائے دریا خاں پسر مبارک خاں و تماشائے میاں حسن پسر خواجہ نمودید تفرج پسر خود ہم نمائید، عمر خاں گفت ما یاں ہم برائے ہمیں استادہ ایم، ابراہیم خاں گفت در انبوہے ہیچ دانستہ نخواہد شد، جداگانہ می باید دید، ایں سخن بہ پدر گفتہ یک سوار برآں فوجِ پانزدہ ہزار سہ مرتبہ خود را رسانید، از دو رسہ مرتبہ دو سہ سوار غنیم را از سنانِ نیزہ بر زمیں می انداخت، و اسپاں بے سواراں میگیر نحتند، عمر خاں بعد از مشاہدہ ایں حال نعرۂ بطریقِ اہل اسلام بر آوردہ بفوج خاص تاتار خاں خود را رسانید، تاتار خاں کشتہ شد و حسین خاں برادر او زندہ بدست افتادہ، تمامی فوجِ تاتار خاں رو بہ ہزیمت نہاد، از یں فتح کہ در خور حالت شاہزادہ بنود رعبِ او در جمیع خلائق و امرای افتاد، بعد از یں سلطان بہلول نیز خوب دریافت کہ در ہمہ پسراں فرزند رشید آثار نظام خاں است تا آنکہ بر ولی عہدی

دلالت نمودہ در گذشت،

(۶) آمدیم بر احوال جلوس و بہ سلطنت رسیدن سلطان سکندر

وقتیکہ خبر ایں حادثہ بہ شاہزادہ نظام خاں در دہلی رسید کہ سلطان بہلول ودیعت حیات بہ قابض الارواح سپرد، جمال خاں امیر خود را کہ یکے از اعتمادیان شاہزادہ بود در دہلی گذاشتہ ارادہ رفتن نمود، روزے کہ از دہلی بیروں آمد اول بہ خدمت سمار الدین (۱) کہ از بزرگان آں وقت بودہ بجہت التماس فاتحہ رفت، گفت یا شیخ! می خواہم کہ در علم صرف کتاب میزان (۲) پیش شما بخوانم و بنیاد سبق کرد، اُستاد گفت "بداں اَسعَدَکَ اللّٰہُ فِی الدَّارَینِ خیلاً" معنی ایں کہ نیک بخت گرداند خداتعالیٰ ترا در ہر دو سرا" سلطان گفت باز گوئید، استاد باز گفت، ایں کلمہ تا سہ مرتبہ تکرار یافت، آنگاہ سلطان دست آں عزیز بوسیدہ حقیقت رواں شدنِ خود بطلبِ اُمراء اظہار نمود، و بہ دعائے مذکور تفاؤل گرفتہ رواں شد۔

حدیث اہلِ فنا ترجمانِ تقدیر است
بود ضمیر بر ایشاں شبیہِ لوح و قلم

(۷) ذکر جلوس نمودنِ سلطان سکندر بن سلطان بہلول لودھی

شاہزادہ نظام خاں برہنمونی امرائے عظام بستانِ با دگر دا از دہلی خود را در قصبہ جلالی (۱) رسانید، نعش پدر را بہ دہلی فرستادہ بتاریخ ہفتدہم شعبان روز جمعہ ۸۹۴ھ ہشتصد و نود و چہار (۲) قریب قصبہٴ جلالی بر بالائی بلندی کہ بر کنار آب سیاہ (۳) واقع است و باشندگاں آں ناحیت بحر مذکور را کالی می گویند، در قصرے کہ آں را کوشک

سلطان فیروز خوانند، باتفاق خانجہان و خانخاناں فرملی وجمیع امرائے عظام در سن ہیزدہ سالگی بر سریر سلطنت جلوس نمودہ "سکندر غازی" خطاب یافت واین سلطان سکندر بادشاہے عظیم الشان وعلم آثار درنہایت کرم و باعزت وادب ووقار بود، و در طریق زیب وزینت وکروفر بادشاہی وتکلفات رکوب ولباس وغیرہ سادہ رَو بودہ وہیچ چیز از جنس فواحش وقبائح وذمائم گرد سراپردۂ حال وی راہ نداشت، نشست خاص وے ہمہ باعلما وصلحا بود، بکمال ظاہری آراستہ وبکمال معنوی پیراستہ بود، بیشتر برسوائی نفس رفتے وبغایت خداترس وبرخلق مہربان بود، عدالت وشجاعت بکمال داشت، قوی وضعیف را در کارہائے انصاف وعدل یک رنگ دیدے، و ہمہ وقت بقطع خصومات ومعاملات بہ سرانجام ملک ورفاہیت خلائق مشغول بودے، ہر روز بار عام دادے وبذات خود دستگیری درماندہا نمودے، بعد از نماز پیشین تا صلوٰۃ عشا صحبت بعلما داشتہ تلاوت کتاب مجید کردے، ونمازہا بہ جماعت گزاردے، بعد از نماز خفتن بہ حرم سرا درآمدے، ساعتے درون حرم ماندہ در خلوتخانہ آمدہ نشستے، تمام شب دریں جا بیدار می بود، مگر خواب قیلولہ میکرد، ہنگام شب جائیکہ می نشست بیشتر مشغلۂ برآوردن احتیاج محتاجاں وعدالت داشت، و پارہ از شب در تدبیر ملک ونوشتن فرمانہا برائے امرائے سرحد ومراسلات برائے بادشاہان معاصر می گذاشت، وہفتدہ کس از علما وفضلائے انتخابی در محل خاص حاضر می بودند، وقتیکہ شش ساعت آخر از شب می ماند طعام می طلبید واین ہفتدہ کس علما دست شستہ مقابل سلطان می نشستند، وسلطان بر بالائے پلنگ می نشست، ویک کرسی کلان متصل پلنگ آوردہ می داشتند وطبقہائے طعام بالائے کرسی می نہادند سلطان خود تناول

می فرمود، پیش ایں ہفتدہ کس نیز طعام می نہادند، اما بخوردن حکم بنود، چوں بادشاہ از طعام فارغ می شد ایں جماعہ طبقہا بر داشتہ بخانہ خود بردہ می خوردند۔

بعضے از اہل خبر بریں رفتہ اند کہ شاید در آں وقت سلطان بقصد صحت مزاج و بطریق مُداوا و علاج درخفیہ بر نہجیکہ ہیچ کس براں مطلع نشدے بطریق ادب و حیا چیزے از اسباب عیش و عشرت نیز بکار بردے،

او در جمیع بلاد و ممالک خود مسجد ہا بنا نہاد، و دراں جا مقری و خطیب و جاروب کش تعین نمودہ وظیفہ او را مقرر ساخت، در ہر زمستان جا مہا و شال جہت فقرا فرستادے، و ہر جمعہ بفقرائے جمعہ مبلغ می رسانید، و ہر روز طعام خام و پختہ چند جا در شہر تقسیم می کنانید، در ایام متبرکہ ماہ رمضان و عاشورا، فقرا و درویشاں را خوشدل ساختے و بہ انعام و احسان بادشاہانہ ایں جماعت را بنواختے۔

اگر بایدت شوکت و سروری
دلِ زیر دستاں بدست آوری

در ہر سالے دو مرتبہ فقرا و مستحقین ولایت خود را فرمودے کہ احوال ہر کدام بہ تفصیل نوشتہ آوردندے و بہ ہر کس بہ اندازۂ حال او مبلغ ششماہہ بحضور خود بدادے، در زمانِ سلطنتِ او اکابر و مشائخ و علما از ولایت عرب و عجم و از اطرافِ ہند بجاذبۂ عنایت و محبت وے بہ دہلی و آگرہ آمدہ توطن می کردند، اکثر اوقات اقامت وے در آگرہ می بود،

در عہدِ دولتِ سکندری زراعتہا بکمال می شد، و سوداگراں محترفہ و رعایا و برایا و جمیع بندہائے خدا در نہایت رفاہیت و آسودگی روزگار بسر می بردند، ہر کہ بجہت نوکری آمدے از اصل و نسل بزرگاں او پرسیدے و فراخور ہر یکے از بزرگانش علوفہ مقرر

کردے و آنکہ بے اسپ و براق بہ نظر درآمدے او را جاگیر دادے و حکم فرمودے
کہ ازیں جاگیر سامانِ خود نماید و سپاہی را در عہدے وے عزت بسیار بود، و امنیتِ
راہ در اطراف ممالک برہنجے بوقوع آمدہ بود کہ اثرے از دزدی و رہزنی در تمامی ملک
کہ تعلق باو داشت پیدا نبود، جمعے از کفار کہ تابع اسلام شدند ایشاں را در ولایت
خود جاہی داد، و ہر کہ گردن کش و متمرد می بود او را بدخواہِ ملک دانستہ بہ کشتن وے
حکم می فرمود یا از ولایت اخراج می کرد، در ہیچ دیہے قلعۂ گلی کہ او را امت کوٹ گویند
و خندق و جنگل نماندہ بود، و تعصبِ اسلام بمرتبۂ می داشت کہ جمیع معابدِ کفار را منہدم
ساخت و بے نام و نشاں گردانیدہ بود، و در متھرا کہ کانِ کفر است اثرے از کارہائے
کفار نگذاشت، معبد ہندواں کہ در متھرا بود (۴۰) فرمود کہ در آں جا کارواں سرا و مدرسہ
بسازند، سنگہائے پرستش ہندواں را بہ قصاباں دادند کہ ازاں صورت گوشت
وزن نمایند۔ در متھرا حکم نبود کہ ہندو ریش و سر بتراشد و در یا غسل کند، غرض جمیع مردم
کفار را مطلق برطرف ساخت، اگر ہندو وے میل بستر یا ریش تراشی میداشت حجام
درست بجانب وے نکردے، در ہر شہرے رواج اسلام نوعے بود کہ باید آں چناں
بظہور آمدہ، در ہر محلہ نماز بجماعت ہا می شد، و در ہر سرائے چہ از امرازادہ و چہ از
مردم اراجیف سودائے علم افتادہ بود، در عہد سکندری اکثر اہل از مردم کاسب
می بودند، و جمیع دولتمنداں توفیق خیرات بر نمطے یافتہ بودند کہ یکے بر دیگرے حسد می بُرد
و زیادہ خرج صرف ایں کار می نمود، سلطان سکندر حکم فرمود کہ در سال دو مرتبہ خزانہ
بادشاہی در ہر شہرے برائے مستحقاں می رفتہ باشد، و جمعے از مردم خدا آگاہ بریں
خدمت نامزد می شدند کہ خود و از رسیدہ زرہا باہلِ استحقاق تقسیم نمایند و در باب معاش

ائمہ را بیک قلم حکم فرمود کہ امرائے جاگیر را در ہر پرگنہ کہ تنخواہ یابند در فرمان این مضمون بنویسند کہ جاگیر در فلاں محل سوائے املاک و وظائف حکم شدہ' بہ ہمیں یک حکم سلطان سکندر جمیع ائمہ ممالک محروسہ را آزاد ساخت' و ہیچ کس بہ فرمانِ نو محتاج نشد' و در خانہ ہیچ امرا اصلاً بند و بست نبودہ' ہر کس بہ عمال خود میکرد و سر دیوانِ وزارت می آمد و در انجا حساب می فہمید و در راہہائے پرگنات ہیچ پیادہ چہار پائے رعایا آوند را بہ عنف و شدت نمی گرفت و بہ ہر امرا کہ فرمان صادر می شد آں اُمرا بہ دو سہ کروہ استقبال فرمان می نمود و دراں جا چبوترہ راست می کردند' کسے کہ فرمان می برد بالائے او می ایستاد' و ایں اُمرا زیر آں چبوترہ استادہ بہ تعظیم تمام از ہر دو دست فرمان می گرفت' و بر سر و چشم می نہاد' اگر حکم می بود ہمانجا می خواند والا بخانہ می آورد' اگر حکم پنہانی خواندن می بود آنچناں بعمل می آمد و نیزہ سالار مسعود کہ ہر سال می رفت از تمام ملک خود برطرف ساخت' رواج ایں نیزہ بکلی برطرف شدہ و عورت را از رفتن بہ مزارات نہی می کرد' ارزانی غلہ و اقمشہ و سائر اجناس در عہد سلطنت وے چناں شدہ بود کہ ہر کس کہ اندک پیدائش رزق داشت او ہم در نہایت خوشدلی و امن می گذرانید' و بروز عید و عاشورا و وفات رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حکم فرمود بود کہ جمیع بندیاں را نوشتہ اسامی بدست سلطان می دادند' ہر کہ معاملۂ مالی بداشت ہم بر اسم وے بخط خود می نوشت کہ "خلاص سازند" اگر مظلومے در ہنگام سواری فریاد می کرد بمجرد دیدن می فرمود کہ درماندہ کیست' و کلائیش دست وے گرفتہ بہ ہزار آرزو تسلی می کردند و بہ ہر کہ یک مرتبہ جاگیر عنایت می کرد تا آنکہ از و خیانتے صادر نمی شد تغیر نمی کرد' و اگر از کسے گناہے بوجود می آمد باز او را چیزے نمی داد' اما از مرتبۂ عزت و التفات او را نمی انداخت و عنایتے کہ بروئے داشت از و کم نمی کرد' و اگر سازندہ گویندہ کہ'

درفن موسیقی از بے نظیراں می رسید بحضور خود لمی شنیدٗ میراں سید روح اللہ و سید ابن رسول
ایں ہر دو عزیز متصل سراپردہ خاص بحکم سلطان می ماندند ازیں بابت مردم از ہر جا کہ می آمدند
پیش ایشاں سرود می کردند، و سلطان نیز می شنیدٗ و ده نفر سرنائی کہ آں را شہنائی نیز
می گویند ہر شب منوبت خود ہنگام گذشتن یک پہر از شب بدر بار شاہی حاضر شدہ می
نواختند وحکم بود کہ بغیر از چہارم مقام دیگر نخوانند- اول مالکوسں بعد آں کلیان، بعد
از و کانڑا، بعد از و حسینی گفتہ ختم می کردند، اگر بغیر ازیں چیزی می خواندند بسزا می رسیدند،
(۷) بہ ہر کارے وقت معین بود بہ ترتیبے کہ معہود بود ازاں تجاوز نمی کرد و در تمام افعال
داقوال جائے انگشت نمائی بود مگر ریش می تراشید وطعام بہ ہر کہ یک مرتبہ حکم شدہ تا روز
آخر زندگی وے کم نمی شد، وارے از انعام بہ ہر کہ یک مرتبہ عطیہ شد چہ از اطعمہ وچہ از
البا س تا آخر ایام سلطنت تغیر نمی یافت. گویند شیخ عبد الغنی (۸) مردے بزرگ از جونپور
درہوائے تابستان بدیدن سلطان آمد، انواع اطعمہ بایشاں نامزد شد، چوں موسم گرما
بود شش کوزۂ شربت نیز بایشاں فرستادند، باز وقتیکہ شیخ مذکور درہوائے زمستان ہم می
آمد شش کوزۂ شربت ناغہ نبود، داز بزرگاں و اکابر عہد خود بہ ہر کہ روز اول احترام باندازہ
حال وے نمودہ بود باز اگر بعد از سالہا آمدے یا ہر روز خدمت کردے ازاں التفات
کہ بہ حال وے راہ یافتہ بود تجاوز و تفاوت نمی شد، تکلم سلطان ہم بمعتاد بود، و بہ ہر امراء
کہ جائے ایستادن حکم شدہ بود ہمہ وقت ہمانجا می ایستاد، حافظۂ طبیعت بغایت درست
داشت، ہر روز روزنامچہ نرخ واقعات پرگنات و لایت بعرض رسیدے، اگر سرمو
ناملائم بنظر در آمدے فی الحال بتدارک آں پرداختے، اقامت وے اکثر ایام در آگرہ
می بود، بقولے شہرت آگرہ (۹) در زمان وے بوقوع آمدہ پیش از سلطان سکندر

آگرہ دیہے بود از دیہاے قدیم، جمعے از اہلِ ہند بریں رفتہ اند کہ آگرہ در زمانِ راجہ کشن کہ در متھرا بہ سلطنت برآمدہ بود حصارے بودہ، بر ہر کہ راجۂ مذکور تغیر می آورد در قلعۂ آگرہ محبوس می داشت، تا عہد مدید حال بریں منوال بود، و در سالے کہ لشکر سلطان محمود غزنوی تاخت بہ ہندوستان درآوردہ آگرہ بہ صفتے خراب شد کہ دیہے از دیہہ ہاے محقرایں دیار گشت، باز از عہد سلطان سکندر آگرہ فی الجملہ رونق پیدا کرد، و از زمان اکبر بادشاہ آگرہ پاۓ تخت سلاطینِ دہلی قرار یافت و از شہرہاۓ عظیم ہندوستان گردید۔

آمدیم بر احوال سلطان سکندر، حضرت مختارِ مطلق در زمان سکندری از برکات و خیرات بر عالم و عالمیاں توفیقے کرامت فرمودہ بود کہ در زمانہاۓ دیگر با وجود کثرت خزائن ایں مقدار نبود، در زمانِ دولت وے کار تقوی و صلاح و شیوۂ دیانت و امانت رواج گرفتہ و نوعے شیوع یافتہ کہ در خاص و عام ادب و حیا و صلاح و دینداری و دیں پروری پیدا شدہ بود کہ مانند آں در عصر دیگر نبودہ۔ در ابتداء عہد سلطان سکندر جز صرف و نحو و فقہ شیوع نداشتہ، لیکن وصف صلاح و دیانت غالب بود و کارخانۂ علمیت کار بجاۓ رسانیدہ کہ جمیع امرازادہا و سپاہیاں بہ کسبِ فضائل مشغول بودند و بحکم سلطان سکندر از گرنتہاۓ بیدک در علم طب باہتمام میاں بھوا (۱۰) کتابے عجیب ترجمہ شدہ او را سکندری نام نہادند، مدار علاجِ حکماۓ ہند بر ہمیں کتاب سکندری اُفتادہ، مذکور است کہ ایں یکے از کارنامہاۓ اوست کہ در جہاں پیدا شد۔

آوردہ اند کہ سلطان سکندر شش پسر داشت(۱۱) پسر کلانش ابراہیم خاں کہ بعد از سلطان سکندر ابراہیم خطاب یافت و قلم تقدیر سلطنتِ دہلی را بنام او ثبت نمود، دوم

جلال خاں کہ بادشاہ جونپور شدہ، و سلطان جلال الدین خطاب اوشد، سوم اسمٰعیل خاں

چہارم حسین خاں، پنجم محمود خاں، ششم اعظم ہمایوں،

واز امرایانِ نامور کہ ہمہ صاحب حشمت وشوکت و در پیشۂ جلادت و جوانمردی

بے نظیر روزگار خود بودند تا کجا نویسیم و لہذا در سلطنت وے امرایان از قوم افغاناں بے

اندازہ درگرد وے جمع آمدہ بودند، تربیت خاناں و افغاناں و قبائل خود بسیار نمود، از

امرایانِ وے ہر کہ وظیفۂ معاش بہ محتاجے مقرر نمودے پیش سلطاں معتبر بودے، گفتے

بنائے چیزے نہادہ کہ در آں نقصان نتواں کرد، ہر یکے از برادر زادگاں وے در شجاعت

وسخاوت نظیر نداشتہ، جمیع امرا و سپاہ سکندری نہایت خوشدل بودہ، ہر کدام از امرایاں

ولایتے را لبس بودہ، لیکن ہمتِ سلطان سکندر بہ رعایت و رفاہیت و آسودگی و جمعیت

خلائق بود، محض بہ خاطر بہبودِ سپاہ امرا تر کِ محاربہ و نزاع با ملوک و امرائے عصر نمودہ،

راہِ فساد و فتنہ مسدود ساختہ، بہ ہماں قدر از اقطاعِ ملک کہ وے را از پدر بہ میراث

رسیدہ بود قناعت اختیار کردہ ایام زندگانی در نہایت امن و سرور بسر بُردہ و جمیع

خلائق از وضیع و شریف ہمہ را از خود خوشدل ساخت، ذکر بعضے امرایان سکندری

بعد از بیانِ وقایع سکندری در محل خویش ایراد می باید۔

(۸) ذکر وقائع سال جلوس

در خطۂ سنبھل شخصے زمین می کاوید، در آں جا بغتی خمار بیروں آمد کہ در وے

پنج ہزار مہر طلا بوده[1]، میاں قاسم حاکم سنبھل تمام زر از وے گرفتہ حقیقت ایں مقدمہ بعرض رسانید، سکندر چوں بادشاہ بلند ہمت و نیک نیت بوده حکم فرمود "کسیکہ ازیں زر یافتہ ہمہ زر بوے دہند، باز میاں قاسم عرض نمود کہ بادشاہ جہاں سلامت! شخصے کہ یافتہ لائق ایں قدر زر نیست، باز سلطان سکندر بہ میاں قاسم فرمان نوشت بایں مضمون کہ اے نادان! آنکہ اورا داده است اگر لائق نمی بود نمی داد، ہمہ بندہائے خدا اند، او بہ میداند کہ کدام لائق است و کدام نالائق، و تمام زر بوے بخشیده[2]

چو نیت نیک باشد بادشارا
بہ جائے گل گہر خیزد گیاه را

وہمیں طور در اجودھن در زمیں بندگی شیخ محمد مزارعے قلبہ رانی میکرد، دراں جا تختہ سنگے ظاہر شد، بسیار کلاں، مزارع جفت رانی گذاشتہ، پیش شیخ رفتہ حقیقت معلوم نمود، ایشاں جمعے را جہت تشخیص ایں وقائع فرستادند، چوں ایں مردم زمیں را کافتند سنگے ظاہر شد وقتیکہ اورا بر داشتند زیر آں سنگ چاہے پدید آمد، مردم باز آں سنگ را بدستور معہود نہاده بہ شیخ محمد خبر کردند۔ ایشاں خود سوار شده دراں جا آمدند و آں سنگ را بر داشتند، چوں مردم در چاه فرود آمدند دیدند کہ آں جا پُر از گنج است شیخ تمام خزائن از اں جا بر آورده بخانۂ خود بُرد، بر بعضے طبق و آوند طلا بانگمائے نام سلطان ذو القرنین ظاہر شد، رائے جمیع مردم براں قرار یافت کہ ایں گنج خانہ ذو القرنین است، علی خاں نام از امرا کہ حکومت دیوپال پور و لاہور تعلق بوے داشت پیش بندگی شیخ نوشتہ فرستاد کہ ولایت بمن تعلق دارد، مال غیبی نیز بمن متعلق است، خدمت شیخ در جوابش نوشتند کہ اگر خدا تعالیٰ ترامی داد مرا بتو دعوی نبودے، چوں عطیہ

الٰہی بر من شدہ بشما ہیچ نمی رسد' علی خاں حقیقت ایں مقدمہ بعرضِ سلطان رسانیدہ کہ در زمیں شیخ محمد خزانہ بادشاہ برآمدہ است' سلطان سکندر فرمود کہ ترا چہ می رسد کہ تعرض بر درویش می کنی' شیخ محمد ہم کسِ خود را باچند آوند طلا بالغمائے ذوالقرنین نیز فرستادند و اظہار نمودند کہ ایں قسم آوند ایں قدر یافتہ شد' ہر جا حکم شود حوالہ نمایم' سلطان سکندر فرمان نوشت کہ ہمہ پیش شما باشد' ما را ہم بخدائے تعالیٰ حساب دادنی است و شما را ہم' ملک خداست' بہ ہر کہ خواہد دہد'

اگر سلطان سکندر جاگیر بکسے می داد ارکانِ دولت را حکم می فرمود کہ آں شخص را جاگیر یک لک تنکہ بدہید بعد از اں تنخواہ' اگر گویندہ تقریر می کرد کہ دراں جادہ لک حاصل دارد سلطان سکندر جواب ایں می فرمود کہ آں جاگیر بحکم من یافتہ یا خود متصرف شدہ' بعرض می رسید کہ بحکم حضرت یافتہ' می گفت کہ آنچہ نصیبِ او است مُسلّم باد۔

بہ ملک بدرالدیں بہیلم (۳) جاگیر ہفت لک تنکہ حکم شدہ یک پرگنہ در وبست یافت' در سال اول دراں پرگنہ نہ لکہ پیدا شد' ملک مذکور حقیقت از دیاد حاصل بعرض رسانید و گفت جاگیر ہفت لکہ تنکہ بہ بندہ عنایت شدہ بود' از انجانہ لکہ بہم رسید' ہر جا حکم شود حوالہ نمایم' سلطان فرمود کہ پیش خود بدارید' در سال آیندہ پانزدہ لکہ پیدا شد' باز ملک بہیلم بعرض سلطان رسانید' سلطان سکندر فرمود کہ پیش خود بدارید' در سال سوم پانزدہ لک پیدا شد ملک بہیلم باز بعرض سلطان رسانید' سلطان سکندر فرمود کہ ہمہ ایں مبلغ از جاگیر شما پیدا شدہ' جملہ زر آنِ شماست' ہر بار بمن چہ می گوئید' زہے نیک نیتی خوانینِ آں عہد و بلند ہمتی و خیر اندیشی بادشاہ زماں۔

عدالت سلطان سکندر کار بجائے رسانیدہ بود کہ ہیچ کس بر مملوک خود نگاہ تیز نمی کرد'

بوکیل دریاخاں نوحانی حکم بود کہ بر چبوترۂ عدالت تمام روز تا یک پاس شب حاضر می بودند و قاضی شرع با دوازدہ نفر علما اندرون دولت خانہ خاص بادشاہی حاضر می بودند آنچہ از وقائع در دار العدالہ منقح می یافت پیش دوازدہ دانشمنداں می بردند و ایشاں فتوی نوشتہ میدادند، موافق فتوی ایشاں ہماں لحظہ بعرض سلطان می رسید، غلام بچگاں چند برائے ہمیں کار مامور بودند، از صبح تا شام آخر مجلس ہر چہ می گذشت یک یک بہ عرض می رسانیدند روزے یکے از سادات قصبہ ارول کہ از پٹنہ بست و سہ کروہ جانب آگرہ است استغاثہ نمود کہ میاں ملیح (۴) جاگیردار دراں پرگنہ زمین محدودہ کہ بندہ باز یافت نمودہ است بہ بندہ اصلاً دخل نمی دہد، سلطان بہ میاں بھوا (۵) حکم فرمود تا تشخیص ایں معاملہ نمودہ اظہار حق نمایند، مدت دو ماہ براین قضیہ در گفتگو گذشت، بعد از مدت مذکور سلطان فرمود "چہ بلا باشد، قضیہ منقح نمی تواند کرد، مادامیکہ ایں قضیہ منقح نشود امروز ہیچکس از دار العدالت نرود، میاں ملیح و دیوان و دوازدہ علما تمام روز تا سہ پہر شب ردّ و بدل می کردند، و ہر مرتبہ تقریر ایشاں بعرض سلطان می رسید تا آنکہ قضیہ آخر شد و حق بمرکز خود قرار یافت و بظہور پیوست کہ سید ستم زدہ بود، سلطان سکندر فرمود کہ از میاں ملیح بپرسید کہ من حکم کردہ بودم کہ ہیچکس بر زیر دست ظلم و تعدی نکند و نیز حکم نمودہ بودم کہ در فرمان جاگیرداراں ملک و وظائف سوائے جاگیر بنویسند، تو چرا خلاف حکم نمودی، میاں ملیح شرمندہ شد و سر فرو افگندہ گفت خطا کردم، باز حکم آمد کہ سہ کرت اقرار کند کہ "ملیح گناہگار و ظالم و سید مظلوم" چوں سہ مرتبہ میاں ملیح ایں کلمات بگفت کہ سزائے تو ہمیں است کہ در دار العدالت رسوا شدی، از آں باز بہ تغیر جاگیر وے حکم شدہ مادامیکہ میاں ملیح زندہ بود جاگیر نیافت ہم دراں سالِ جلوس سلطان سکندر عزیمت فتح بیانہ پیش نہادِ خاطر داشت، در

انقضای اندک زمانے عزم الملوکی را کار فرمود بیانہ فتح نمود و بسرعت برگشتہ بدہلی آمد، بعد
از سہ روز سلطان بہ چوگان بازی ایستادہ بود کہ از جونپور خبر رسید کہ باربک شاہ
با جمعے از فوج بے انتہا خروج نمودہ، سلطان سکندر اسمٰعیل خاں نوحانی را پیش باربک
شاہ در جونپور فرستاد، خودش نیز از تعاقب وے جانب کنپلہ و پٹیالی عزیمت نمود،
عیسیٰ خاں حاکم آنجا بجنگ پیش آمد، بعد از تلاقی فریقین زخم خوردہ بعد از چند روز عیسیٰ خاں
بہماں جراحت درگذشت، سلطان سکندر از آں جا جانب باربک شاہ در حرکت آمد
و از جونپور باربک شاہ نیز بالشکر آراستہ توجہ نمود۔ نزدیک قنوج طرفین را مقابلہ
دست داد، در عین ہنگامۂ جنگ قلندرے اہل معرفت پیدا شد و دست سلطان سکندر
گرفتہ گفت "ترا فتح است" سلطان بہ کراہت دست خود را از دست او کشیدہ، درویش
گفت فال نیکو دہم و ترا بہ فتح بشارت میکنم، از چہ سبب دست کشیدی؟ سلطان گفت
ہرگاہ میان طائفۂ اسلامیہ جنگ باشد حکم بر یکطرف نباید کرد بلکہ ایں باید گفت کہ در
ہرچہ خیریت اسلام و اہل آن است آں شود و فتح ہر کہ بہبود بندہاے خدا در و باشد
از حق باید خواست، غرض بعد از کارزار شکست بر لشکر باربک شاہ افتاد، و ازاں
جا بہ بدایوں رفت، سلطان سکندر تعاقب وے نمودہ محاصرہ نمود، و برادر خُرد او را
بہ انواع عنایات خوشدل ساختہ ہمراہ خود گرفت و در جونپور رفتہ مرتبہ دیگر باربک شاہ
را بدستور سابق بر تخت شرقیہ نشانید۔ باربک شاہ از روے عجز و انکسار اطاعت
سلطان نمود، و او جونپور را بہ امرا تقسیم نمودہ ہر جا حکام از خود گذاشت و در خدمت باربک
شاہ معتمدان گذاشت، ازاں جا بہ کالپی آمد، کالپی را از اعظم ہمایوں برادرزادۂ خود تغیر
دادہ بہ محمود خاں لودی (۶) سپرد، ازاں جا جہت تسخیر اطراف و نواحی بیانہ توجہ نمودہ

تمامی آں ولایت را ضبط نمودہ در اندک زماں برگشتہ بدہلی آمد، بعد از سہ روز باز
بچوگاں بازی برآمد، بچوگاں در دست گرفتہ در میدان ایستادہ بود، می خواست کہ
بہ چوگاں بازی در آید، در اثنائے ایں حال خبر رسید کہ زمینداران ولایت جونپور
کہ سرآں گروہ جوکا نام (۷) ہندو است قریب یک لک سوار و پیادہ جمع آمدہ بہ مبارک خاں
نوحانی جنگ نمودہ، مبارک خاں ہزیمت یافتہ، برادرش (۸) بقتل رسید، مبارک خاں
در گذر الہ آباد (۹) کہ دراں عہد آں را پریاگ می گفتند بدست ملا خاں (۱۰) گرفتار شدہ
و باربک شاہ غلبۂ آں طائفہ دریافتہ بہ دریاباد کہ بہ کالا پہاڑ اشتہار دارد پیش میاں
محمد فرملی رفتہ (۱۱) سلطان از استماع خبر ایں حادثہ چوگاں از دست بر زمیں بر تافتہ
از میداں گاہ بخانہ خانجہاں لودی آمد و تمام وقائع در میان نہاد و پرسید کہ چہ باید
کرد۔ خان جہاں عرض نمود کہ طعام موجود می شود، بہ طریق تفاؤل اندکے ازان چشیدہ و
جانب جونپور سوار شوند۔ سلطان فرمود کہ طعام ہم در منزل پیش خواہم خورد، از دائرۂ
خانجہاں برآمدہ سلطان سکندر بدولت خانۂ شاہی نرفت بلکہ از شہر برآمدہ سائبان
لعل ایستادہ کردہ فرود آمد و از دہلی بر ہانجے بہ سرعت برآمد کہ بعد از دہ روز بر سر جو
کا رسید، چوں لب آب کوی (۱۲) محل نزول گردید دراں جا خبر دارے از گروہ باغیاں
خبر آوردہ، سلطان پرسید کہ ازیں جا جوکا (۱۳) چند کروہ ماندہ است، او گفت،
"نزدیک رسیدہ" سلطان حکم نمود کہ نگاہ می دارم ایں قلعہ و زمینے کہ شما امروز بتصرف
خود درآوردہ بشما ارزانی باد، غرض از آمدنِ من دریں جا بواسطۂ گوشمالی و تادیب
جوکا حرام خوار است، اگر شما او را تنبیہہ نمائید بہتر، والا از پیش خود بدر سازید کہ من او را
سزائے واجب می توانم داد، چوں او کافر است یقین است کہ جانب داری کفار نخواہید

فرمود، سلطان حسین شرقی بعد از اطلاعے بہم رساندن میر سید خاں کہ از امرایانِ کلاں سلطان حسین بود بہ ایلچی گری بہ سلطان سکندر فرستاد جوابے نا روا کہ جوکا نوکر من است و پدرِ تو مردے سپاہی بود، با او تیغ می زدم، تو طفل نادانی، اگر فضولی خواہی کرد، ترا بجائے تیغ بہ پیزار خواہم زد، سلطان سکندر بعد از شنیدنِ ایں کلمات فرمود کہ اول مرتبہ از زبان من او را "برادر" بر آمدہ، ہماں ادب نگاہ میدارم، مطلب من تنبیہہ کافران است، اگر ایشاں حمایت کافر خواہند کہ در آں زماں ضرورت خواہد شد، من از خود فضولی نکردہ ام، ایں جماعتِ مسلماناں می شود از دہنے کہ نام پیزار بر آمدہ است انشاء اللہ تعالیٰ بہ ہماں دہن خواہد رسید، سلطان سکندر بہ میراں سید خاں گفت شما فرزند رسول اللہ صلی اللہ و آلہ وسلم ہستید، چرا او را معقول نمی سازید کہ باز پشیماں خواہد شد، میراں جواب داد کہ دریں امر تابع ایشاں ام، اختیارِ ایشاں اختیار من است سلطان سکندر فرمود کہ بخت و عقل ملازم یکدیگر اند، کسے را کہ بخت برگشت عقل نیز برگشت شما یاں معذورید، فردا انشاء اللہ تعالیٰ چوں او بگریزد و شما گرفتار آئید یاد خواہم دہانید، ہنوز اگر بفہمید بہتر است، ایں بگفت و میر سید خاں را رخصت نمود، خود با امرایان قرعۂ مشورت درمیاں انداخت، رائی ہمگی امرایان بجنگ قرار یافت، فاتحہ خواندہ ہمراہ میر ہمہ بجائے خود رفتند، دراں ہنگام کہ جمیع امرایانِ عظام حاضر شدہ بودند، سلطان سکندر گفتہ بود کہ شمایاں در کار سلطان بہلول آنچہ لازمۂ برادری و حق نمک بود بجا آوردید، لیکن مراہمیں کار اول است، یقین کہ در کوشش و تردد تقصیر نخواہید کرد،

چوں روز فردا صف آرائی قرار یافت ہراول لشکر سلطانی ہمہ لودیاں و شاہو خیل

شدند و دست چپ و راست فرملیان و نوحانیان، و عقب لشکر شروانیان، عمر خاں شروانی که یکے از بہادران روزگار بوده مقدمۂ لشکر برائے ملاحظہ نمودن لشکر غنیم بر فیل سوار شدہ، تسلیے ہر یکے می نمود، ناگاہ نظر وے بر قلعۂ جوند (۱۴) افتاد، گفت ہمیں قلعہ است که او بروے مغرور شده است، ہنوز ما ہم تحمل میکنم، اگر او نفہمد خطائے اوست، در اثنائے ایں حال سلطان حسین لشکر خود را از قلعہ برآورده به ہراول لشکر جنگ انداخت، بمجردِ مقابلہ شدن در اندک کارزار سلطان حسین رو به فرار نہاد، میر سید خاں که به ایلچی گیری آمده بود با امرایان دیگر به انواع بے عزتی و دستگیر نموده پیش سلطان سکندر آوردند وقتیکه نظرِ سلطان بر میر سید خاں افتاد دید که سر برہنہ و دستار در گلو انداختہ پیاده می آرند۔ سلطان سکندر رو از جانب میر گردانیده گفت "بایشاں دستار بدہید و بر اسپ سوار کرده به حضور من آرید" بر لمحے که حکم شده بود سید خاں را پیش سلطان آوردند، به میر سید و امرایان دیگر سلطان فرمود که رحمت بر شما باد، ہمایت وفاداری اینست که شما کردید، چوں او بکبخت است شما چه کنید، خاطر جمع دارید، از امرایان سلطان حسین که گرفتار آمده بودند ہر فرد و منزل سراپرده و یک سائبان و یک ستون چہار چوبی و دو اسپ و ده پرده دار پلنگ و جامۂ خواب به ہر یکے معین حکم فرمودند، چوں ڈیره مزین به ترتیب بر پا شد سلطان فرمود که ایشاں را در ڈیرہا نزول دہند،

(۹) آمدیم بر بقیہ احوال

سلطان شرقی از جوند ہزیمت یافتہ رو به فرار نہاد و سلطان سکندر رہمان میدان فتح و فیروزی یافت، دراں ہنگام مبارک خاں نوحانی به سلطان عرض نمود

که کسان بنده دیده آمده اند که او فلاں جانب می رود، سلطان فرمود که مردم بادشاہی نیز رفته اند، تا آوردنِ خبر تحقیق معطل کنید، باز مبارک خاں عرض نمود که بادشاه عالم سلامت او باخیر وخوب نیست۔ سلطان فرمود که او از شامانه گریخته است، از قهرِ خدا اگر یخته، ایں هماں سلطان حسین است که در گرز کچه رفته بود و شما مغلوب ایں بودید، آں خدائے که اورا از بالا بر زمیں زده و مارا بر داشته غالب گردانید نظر بر کارهائے او دارید و سخن غرور نگوئید، و تحمل کنید، چوں سلطان حسین بر کارهائے خود مغرور بود بایں پایه رسید۔ ایں کلمات سلطان سکندر در آغاز جوانی که از سن وی هیزده نوزده گذشته بود بر زبان آورد، بخشنده بے منت عجب تحمل و بردباری در پلهٔ سلطان سکندر نهاده بود ؎

زهے دولتِ مادرِ روزگار

که پورے چنیں پرورد در کنار

سلطان حسین گریخته بهار رفت و سلطان از آں جا برگشته در جونپور آمد۔ باربک شاه هنگام رفتن به سلطان سکندر در پرگنه دلمئو ملازمت نموده بود، مرتبه دیگر سلطان سکندر برادر خود را در جونپور گذاشته مراجعت نمود۔ در نواحی اوده قریب یک ماه بسیر و شکار گذرانید، مقارنِ ایں حال خبرے بتازگی رسیده که باربک شاه از غلبهٔ زمینداران جونپور نمی تواند ماند۔ سلطان سکندر حکم فرمود که محمد فرملی و اعظم همایوں و خانخانانِ نوحانی از راه اوده مبارک خاں از راه آگره به جونپور رفته باربک شاه را مقید کرده فرستند، چوں باربک شاه مقید شده بنظر سلطان گذشت او را به هیبت خاں شروانی و عمر خاں شروانی سپرده خود جانب قلعه چنار جهتِ تادیب و تنبیه کردنِ کسانِ آں جهت عزیمت

خاطر پیش نہاد۔ چوں لشکرِ سلطان درآں عرصہ سر برآورده، راجۂ آں جا پارۂ جنگ نموده فرار بر خود اختیار کرد۔ در اثنائے راه راجہ بہید(۱) نام کہ گریختہ بود بہ جہنم رفت، سلطان می خواست کہ ازیں جا پیشتر رود اما افیون و کوکنار بغایت گراں شده بود و اسپانے کہ دریں سفر کوه ہمراه بودند اکثر تلف شدند، چنانکہ ہر کہ صد اسپ داشت در طویلہ نود اسپ ضایع شده، سلطان سکندر بجہت مرمت سپاه چند ماه در جونپور رحل اقامت انداخت، روزے ہم دریں روزہا یکے از مقربانِ سلطانی کہ در راه مصاحبت داشت بتقریبے کہ تفصیل آں می آید ایں بیت بحضور سلطان خواند ؎

ادب شرط است گر فرزند شوخ است

سگِ دیوانہ را دارو کلوخ است

سلطان سکندر فرمود کہ در مصرع اول ادب و فرزند شوخ ذکر کرده و در مصرع دوم سگِ دیوانہ و کلوخ۔ اما دارو را با کلوخ چہ نسبت، ہر کسے چیزے می گفتند لیکن کلماتے کہ باعث تسلّی سلطان بودے از کسے فراہم نیامد، سلطان فرمود کہ از کلوخ سگ را ادب می شود نہ دفع زحمت، دارو برائے دفع رنج است، ہم در اثنائے ایں حال خواجہ کہ یکے از مصاحبانِ مقرّب سلطان بوده رسید، سلطان فرمود "خوب شد خواجہ ہم آمدند" سلطان سکندر حقیقت حال درمیان نہاد، خواجہ گفت یاراں چہ می گویند، سلطان فرمود چیزے می گویند کہ تسلّی خاطرم نمی شود، خواجہ گفت کلوخ بکسر کاف کرمے است کہ داروے سگِ دیوانہ است و در ہوائے برسات بر برگہائے سبز می باشد، رنگش سیاه بالائے او نقطہائے سفید و بعضے سرخ، بزبان ہندی آں کرم را بندی گویند، و آں کرم داروئے سگ دیوانہ و سگ گزیده است، در گیرو و شیره بھنگره غلولہ بستہ میدارند و سگ گزیده،

رامی خورانند، حاضراں گفتند کہ پس کلوخ ادب چہ شود کہ ہم دار وشد، خواجہ گفت کہ چوں دیوانگی رفت ادب حاصل شد، و ایں مثل برائے فرزند آوردہ است تا بدانند کہ فرزند را بہ نرمی و حکمت ادب کنند، بہ سختی و بے مہری نہ کنند، اگر ہمچنیں نباشد سگِ دیوانہ را از آزار دادن دیوانہ نیز گردد،

وہم در جونپور افسانۂ عجیب بعرض سلطان رسید۔ و در ہماں روزہا کہ سلطان رحل اقامت انداختہ بود بوقوع آمد۔ گویند در جونپور مردے طالب العلم کہ کارش بر نہایتِ بے سامانی رسیدہ تا سہ شبانہ روز بوئے طعام بہ مشامش نرسیدہ، اہل و عیال او از گرسنگی بہ تنگ آمدہ، گفتند کہ برخیز جائے بخت آزمائی کن، شاید کہ از پردۂ غیب درے بر تو کشودہ شود۔ در پایاں طاقت رفتار نماندہ، طالب العلم بعد از چہار روز از شہر بر آمدہ رو بصحرا نہاد، بعد از طے اندک فاصلہ بر کشت زارِ نخود رسیدہ بخاطر آورد کہ اگرچہ تصرف در ملک غیر حرامست، اما مرا کہ چہار روز می گذرد کہ بوئے طعام نرسیدہ مباح است، اگر خود نخورم پارے برائے اہل و عیال ببرم، در زراعت آمدہ دست دراز کرد کہ نخود بردارد۔ مردے درویش درجوار آں بر حوض نشستہ بود، بانگ بر طالب العلم زد و گفت "اے ناخدا ترس! چرا حق دیگرے پائمال می کنی، طالب العلم درجوابش گفت تو کہ پارہائے صدخانہ خوردہ باشی چہ دانی کہ من بکدام حالت دریں جا آمدہ ام۔ او گفت پیش من بیا، انچہ قصۂ حالِ تست با من بگو۔ طالب علم پیش آں درویش رفت، دید کہ مردے سر و پا برہنہ با یک فوطہ ستر خود پوشیدہ و انبان خالی پیش نہادہ، از طالب العلم پرسید کہ میل طعام داری؟ گفت بہ طلب ہمیں بر آمدہ ام، درویش دست در انبان کردہ تنکۂ سکندری برآوردہ باو داد و گفت بہ بازار برو و گوشت و روغن و انچہ مایحتاج الیہ

است بیار، طالب العلم گفت اگر بگوئید پختہ بیارم، درویش گفت کہ خام بیار کہ ایں جا خواہم پخت۔ طالب العلم بشہر رفتہ انچہ درویش گفتہ بود خریدہ آورد، درویش کارد و تختہ را از انبان برآوردہ باو داد کہ گوشت قیمہ کن، بعد ازاں قاشق و یک طبق و دستار خوان و آلت آہنی کشیدہ باو داد کہ دیگدان درست کن، بہ ہر چیز کہ آں درویش را احتیاج می بود از انبان برمی آورد تا آنکہ ہیزم ہم از انبان کشید، چوں طعام پختہ شد خود با طالب علم بخورد، بعد آں برخاست و انبان خالی بر دوش انداختہ رواں شد، ایں طالب علم بقیہ اجناس کہ دراں جا ماندہ بود گرد آوردن گرفت و باخود اندیشید کہ ایں مرد ازیں ہا پرواہ ندارد و مارا غنیمت است خوارت کہ برداشتہ بخانۂ خود برد۔ آں درویش عقب نگاہ کرد، دید کہ طالب العلم درکار است، درویش بانگ بروے زد و گفت کہ ارتکاب ایں عمل نکنی تو دریں خیال نیفتی، برخاستہ پیش من بیا، طالب علم انچہ برداشتہ بود ہماں جا برتافتہ یک روز برفاقت وے رفت، روز دوم باز بہ ہماں دستور طعام خوردند، طالب علم بخاطر آورد کہ مارا دو روز است کہ از اطعمۂ رنگارنگ تناول میکنیم، احوال مردم خانہ چگونہ گذشتہ باشد، آں درویش بنور باطن دریافت بوے گفت "می خواہی کہ بخانہ روی" طالب علم گفت انچہ بخاطر داشتم بیان فرمودید، درویش دہ تنکہ سکندری از انبان برآوردہ بہ وے داد و بگفت برو، چوں طالب علم پارۂ راہ طے نمود باز او را آواز داد۔ وگفت پیش من بیا کہ ترا چیزے بدہم، کہ تمام عمرت بکار آید، گفت وضو ساز و دوگانہ ادا کن، چوں از دوگانہ فارغ شد پیش خود بنشاند و گفت "چشم بہ بند" چوں چشم بہ بست گفت چشم بکشا، چوں بکشاد دید کہ مردے نورانی بکسوت صلحا جانب دست راست او نشستہ و اسپ تازی نژاد با زین زریں درعقب او ایستادہ، درویش دست ایں طالب علم

و آں مرد غیب بگرفت و بیعت کنانیدہ سفارش کرد چنانچہ با ماندد می کنید ایں راہم فرمیدٗ

باین قرار مرد غیب از درویش رخصت گرفتہ پائے در رکاب نہادہ از نظر درویش غائب

گشت، درویش طالب علم را بخانہ رخصت نمودہ گفت ہر حاجت کہ داشتہ باشی بخواہی و

ہرچہ از غیب رسد بر محل خرچ کنی، غیر جا صرف نکنی۔ طالب علم بخانہ آمدہ از محنت فقر خلاصی

یافتہ در تنعّم بر خود کشود و ایں وقائع در جونپور شہرت گرفت، بعرض سلطان سکندر رسیدٗ

طالب علم را بحضور طلب فرمود تحقیق نمود کہ باعث تعجب گردید۔

(۱۰) آمدیم بر بقیہ احوال جونپور

سلطان سکندر دریں مدت کہ در جونپور اقامت داشت بے سامانی تمام بحال سپاہش راہ یافت، سائر زمینداران آنجا بہ سلطان حسین نوشتند کہ در لشکر سلطان سکندر اسپ نماندہ و براق سپاہ بہ تمامی تلف شدہ، فرصت غنیمت باید شمرد، سلطان حسین با جمعیت تمام وصد زنجیر فیل بر سلطان سکندر آمد، سلطان سکندر بے سامانی سپاہ دریافتہ خانخاناں را پیش سالباہن (۱) فرستاد کہ او را دلاسا کردہ بیارد، دراں وقت لشکر غنیم ہیزدہ کردہ فاصلہ داشت، سلطان سکندر باوجود آں حال بر سلطان حسین رفت، مقارن آں حال سالباہن نیز با جمعیت خود بہ خدمت سلطان سکندر آمد، بعد از تلاقی فریقین ہزیمت بر سلطان حسین افتاد، سلطان سکندر تعاقب او بہ بہار نمود، دراں جا استماع یافت کہ از سلطان حسین (۲) بگھل گانوں از توابع لکھنوتی ملک بہار نیز بدست گماشتگانِ سکندری درآمد، سلطان سکندر بضبط ولایت بہار و ترہت پرداختہ، بعد آں بزیارت شیخ شرف الدین یحیٰی منیری (۳) رفت، فقرا و مساکین آں جا را خوشدل

ساختہ بہ پٹنہ آمد، در اثنائے آں حال خانجہاں کہ از امرایان بزرگ او بودہ ودیعت
حیات بقابض ارواح سپرد، احمد خاں پسر کلان او را بہ خطاب اعظم ہمایوں امتیاز
بخشید، باستعداد سپاہ بہ تازگی حکم فرمود و بر بادشاہ بنگالہ در حرکت آمد، سلطان علاؤالدین
نام بادشاہ بنگالہ پسر خود را بہ افواجہائے آراستہ باستقبال او فرستاد، سلطان سکندر نیز
ازیں طرف افواج ظفر اثر بمقابلۂ او رواں ساخت، چوں طرفین مقابل یکدیگر شدند سخن صلح
درمیان افتاد مشروط برآں کہ ہیچ کس بحدود یکدیگر مزاحمت نرساند، مخالفانِ سکندری را
علاؤالدین جا ندہد، سلطان سکندر از آں جا برگشتہ بہ درویش پور(۳) آمد چند ماہ دراں
جا توقف نمودہ آں ولایت را بہ اعظم ہمایوں مقرر داشت، دریں اثنا گرانی غلہ شد،
بنا بر رفاہیت خلائق زکوٰۃِ غلہ در کل بخشید، و فرامین منعِ زکوٰۃِ غلہ صادر فرمود(۴) از آں
باز زکوٰۃ غلہ منع شد، تا بہ عہد خلیفۂ زماں جہانگیر بادشاہ برگشت، از آں جا سکندر
سلطان لشکر عظیم بہ سر راجہ بہٹہ نامزد فرمود و خودش نیز عقب آں شد، بہ ظاہر پیش ازیں
حال سلطان سکندر از راجہ بہٹہ دختر طلبیدہ بود و وے از قبول ایں امر سر باز زدہ بود،
سلطان جہت انتقام دیرینہ بہ ملک وے درآمد، چنانکہ اثرے از آبادانی نگذاشت،
بہ قلعہ باندہو(۵) کہ محکم تریں قلاع آں ولایت است جواناں کار طلب جلادت ہا نمودند،
سلطان سکندر آں ملک را بہ تمام خراب و نابود مطلق ساختہ باز بہ جونپور آمد و در جونپور
نیز مخالفے نماند، از آں جا جانب سنبھل در حرکت آمد، چہار سال در خطۂ سنبھل رحل اقامت
انداخت، دریں مدت سلطان آراستن صحبت جشن و عشرت بیشتر مشغلہ داشت، روزے
بہ سنبھل جوہریان آگرہ و دہلی را طلب شد، بعد از احضار ایں مردم سلطان مرواریدے
از محل برآوردہ بدست جوہریاں داد کہ مروارید دوییں بہ ہمیں اندازہ بہم رسانید، تمام جوہریاں

مروارید را دیده عرض نمودند که شاه عالم سلامت! این چنین مروارید در هند بہم رسیدن از جملہ محالات است، مگر در فرنگ یا در ہرمز کہ کان مروارید است بہم رسد، سلطان فرمود مادامیکہ مروارید دومین پیدا نہ کنند از دربار بادشاہی نروند، جمعے کثیر از مبصران جواہر بہ دربار سلطان گرد آمدند، در اثنائے این حال میاں طٰہٰ کہ یکے از مقربان سلطان و بجمیع فضائل آراستہ شدہ بود بہ مجرائے سلطانی می رفت از جوہریاں پرسید کہ شمارا چہ سبب داشتہ اند، ایشاں گفتند کہ فرمائش چیزے شدہ است کہ از طاقتِ ما بیرونست، دانہ مروارید نمودند کہ این چنین دانہ دومین طلب شدہ میاں طٰہٰ پیش سلطان رفتہ عرض نمود کہ جوہریاں را چہ حکم شدہ است، سلطان فرمود کہ دانہ مروارید نمودہ بودم کہ موافق آں دومین بہم رسانید، میاں طٰہٰ عرض نمود کہ حکم شود آں مروارید بہ بندہ نمایند، سلطان مروارید بدست میاں طٰہٰ داد، میاں طٰہٰ عرض نمود اگر حکم شود بندہ این طور مروارید از جائے تفحص نمودہ بہم رسانم، سلطان فرمود ازیں چہ بہتر، میاں طٰہٰ آں مروارید بخانہ خود آورد بعد از دو روز بہ سلام سلطان رفت، دو مروارید با خود برد کہ بہ یک آب و بہ یک جنس بودند کہ یکے از دیگرے شناختہ نمی شد، بہ نظر سلطان گذرانید و عرض نمود کہ مروارید قدیم کدام است، ہر چند سلطان سکندر ملاحظہ نمود از ہم باز نشناخت، بہ میاں طٰہٰ گفت "ہیچ تفاوت ظاہر نیست، شما خود بگوئید" میاں طٰہٰ عرض نمود کہ این مروارید قدیم است و این را بندہ آوردہ، سلطان مروارید را پیش مقیماں فرستادہ قیمت کنانید، جوہریاں سی ہزار تنکہ سکندری قیمت نمودند، سلطان فرمود کہ این مبلغ بکسانِ میاں طٰہٰ حوالہ نمایند، میاں طٰہٰ عرض نمود کہ از دولت حضرت این قسم مروارید پیش بندہ بسیار است، بہائے این خواہم گرفت، سلطان فرمود تا شما بہا نگیرید من مروارید نخواہم گرفت، میاں طٰہٰ عرض نمود کہ این مروارید

را بندہ خود درست نمودہ است، ہیچ چیز خرچ نشدہ، بہائش چگونہ گیرم، سلطان از روئے
تعجب گفت چگونہ دانستہ شود کہ شمار است نمودہ اید، میاں طٰہٰ عرض نمود کہ اگر خلوت شود
عرض نمایم، بحکم سلطان تمام امرایان بدر رفتند، میاں طٰہٰ مروارید را کہ از ابرک، ساختہ
بود پروہائے اور ایک یک برداشت۔ سلطان از مشاہدۂ ایں امر عجیب میاں طٰہٰ را
بانواع الطاف شاہانہ سربلند ساخت، گویند ایں میاں طٰہٰ ہیچ ہنرے در دنیا نبود کہ او
نمی دانست، سلطان سکندر در حق میاں طٰہٰ می گفت ہزار آدمی اہل ہنر از یک ذات میاں
طٰہٰ است، بہ یک تختۂ از کاغذات دندان فیل ساختہ بود و برائے بادشاہ کلاہِ عاج
کردہ بود، ہر چند می مالیدند شکستہ نمی شد، کرن پھول کہ عوراتِ ہند در گوش کنند بہ شکل
نیلوفر ساختہ بود، اندرون وے زنبور تعبیہ نمودہ، وقتیکہ عورت در گوش بنید اخت تا آنکہ
سر نمی جنبانید غنچہ می ماند، وقتیکہ سر را بحرکت می آورد غنچہ نیلوفر می کشاد و از درمیانش زنبور
بر می آمد و برابر چشم او می پرید، چوں سر از حرکت نگاہ می داشت زنبور باز بہ ہماں
نیلوفر در آمدہ غنچہ می شد، صفت ہائے عجیب او تا کجا نویسم، علم کیمیا و سیمیا نیز می دانست
در زمانِ سلطان سکندر میاں طٰہٰ وحید عصر بودہ۔ ایں بیت در حق او می تواں خواند ؎

آں چیست در جہاں کہ نداری تو از ہنر
تا سعدی از خدائے بخواہد برائے تو

ہم در روزہائے مذکور سلطان از علما پرسید کہ جانور زبان یکدیگر می دانند یا نہ۔
علما عرض نمودند بحکم تفسیر زبان یکدیگر می دانند، خواجہ کہ یکے از مصاحبان و مقربان
سلطانی بودہ از وے پرسید کہ انچہ علما می گویند عقیدہ بر آں است اما "معقول" می خواہم
خواجہ گفت در منقول تصرف عقل نیست، سلطان گفت من خود گفتم کہ عقیدہ بر آنست،

امّا آنچه به خاطرِ شمار رسد آں را بگوئید، خواجه گفت صیّاد دام می نهد و برگ گیاه در دهن کرده آواز می کند، پرندگان دیگر می آیند و گرفتار می شوند، ایں قدر تمیز ندارند که آواز جنس مانیست، شق دیگر آں است که کنجشک را چشم دوخته بالائے دام می نشانند و او را می جنبانند، وا و دراں حبس فریاد برمی آرد، کنجشکها برسراو می گردند و در دام بلا می افتند، ایں قدر نمی فهمند که او در عجز و درماندگی است و دراں جا تهلکه است، ما نرویم، بعضے جانوراں مانند زاغ از غوغا و بعضے پرندگاں که برکوه و درخت مسکن دارند از آواز جمع شوند و متفرق نیز می گردند، همدریں روزها سلطان به پسر خواجه که میاں محمود نام داشت اسپے بخشید، که بخوبی آن توسن در هندوستان تو سنے هرگز نیامده، سلطان فرمود که میاں محمود خاں ایں اسپ بشرطے می بخشیم که به کسے ندهی، و ایں میاں محمود قرارے بخود داده که سائل را هرگز رد نکند و او در سخاوت و شجاعت از بے نظیران روزگار بوده، روزے بادفروش آمده سوال هماں اسپ نمود، میاں محمود گفت بادشاه ایں اسپ را شرط کرده بمن بخشیده است و حکم نموده است که بکسے ندهی عوض ایں یک اسپ چهار اسپ از من بگیر- بادفروش گفت اگر میدهی همیں اسپ بده والا اسپ دیگر نمی گیرم، میاں محمود گفت که بادشاه منع فرموده است، بادفروش گفت پس نگاهداشتِ خاطر سائل نمی کنی و حکم بادشاه نگاه میداری، من محروم می روم، ایں اسپ آخر یک روز خواهد مُرد، باز افسوس خواهی خورد، ایں بگفت و رواں شد، میاں محمود گفت مرو اسپ بگیر، هرچه بادا باد، سائل را ردّ نمی توانم کرد، روز دوم سلطان سکندر بتفرج صحرا سوار شده، میاں محمود در جلوس سلطان حاضر بود، بادفروش هم براں اسپ سوار شده از دور خود را نموداری کرد، سلطان اسپ را بشناخت، حکم فرمود که سوار را

بیاورند، چوں باد فروش را پیش سلطان آوردند باد فروش مذکور ایں کبت خوانده میاں محمود را دعا کرد۔

دوھرا :- دان کھرک محمود نے جو کا برج رہا سلطان

سلطان جانب باد فروش و میاں محمود نگاہ فرمود و ہیچ نگفت، وقتیکہ بدار الخلافت آمد گفت آں اسپ برائے باد فروش دادم؟ گفتہ مارا سہل دانست، جاگیرش تغیر کرد، خواجہ ہم از پسر دست کشید، چیزے نمی داد، و سلطان خود جاگیر تغیر نمودہ بود، میاں محمود باشصت یار پائے پیادہ رواں شد، اسپ ہیچ کس نگرفت، گفت اگر خدا تعالیٰ مراخواہد داد ہمہ خواہد رسانید، یک منفر برائے اسلحہ باخود گرفتند، در میوات عادل خاں میواتی ایشاں را نگاہ می داشت، میاں محمود گفت از خانہ برآمدن و در صحن خانہ نشستن و ماندن کار خردمنداں نیست، ازاں جا بہ ناگور رفتہ، بہ حاکم آں خطہ صحبت بغایت راست آمد و کارہائے عظیم از پیش برداشت، چوں حقیقت ایں وقائع بہ عرض سلطان سکندر رسید بہ خواجہ فرمود کسیکہ بکارہا می آمد او را از خود جدا ساختی و فرزنداں کہ بکار نوحی آمدند آنہا را پیش خود داشتی، بہ طفیل او جمیع فرزنداں ترا چیزے میدہم، خواجہ بہ سرعت فرزند خود را باز طلبید، میاں محمود باشصت کس پائے پیادہ رفتہ بود، با چہار صد سوار باز بخدمت حاضر آمدہ، سلطان او را بانواع الطاف خوشدل ساخت، دریں روزہا کہ سلطان سکندر در خطہ سنبھل اقامت داشت بیشتر اوقات خود را صرف چوگاں بازی می نمود، اتفاقاً دراں ایام سلطان بچوگاں بازی رفت، چوگانِ سلیمان پسرِ دریا خاں شروانی بہ چوگانِ ہیبت خاں خوردہ سرش بشکست، میان ایشان بر سر ایں مقدمہ مناقشہ رفت، خضر برادر سلیمان جہت انتقام برادر خود قصداً چوگاں بر سر ہیبت خاں زد و شور و غوغا برخاست،

خانخاناں و بعضے امرایان دیگر ہیبت خاں را تسکین دادہ بہ منزلِ خود بردند، سلطان
از میدان برآمدہ بہ درونِ محل رفت بعد از چہار روز باز سلطان بچوگان بازی برآمد،
در اثنائے راہ شمس خاں نامی از اقربائے ہیبت خاں غضب ناک ایستادہ بود چوں خضر
برادر سلیمان را دید چوگاں بر سر او زد، و سلطان ایں افغان شمس خاں نام را بسیار لت کردند
سلطان برگشتہ بمحل در آمد، بعد ازیں بر امرائے افغانان مظنۂ بد شد، بعضے امرائے
خیر اندیش با سپاہ آراستہ ہر شب پاسبانی سلطان می کردند، بست و دو کس از امرایان
نامور در مقام غدر و بد اندیشی اتفاق نمودہ خواستند کہ شاہزادہ فتح ابن سلطان بہلول را بہ سلطنت
بردارند و باکید گر بریں عہد و سوگندہا درمیان آوردند، شاہزادۂ مذکور حقیقت ایں مقدمہ
نزد شیخ طاہر و مادر خود درمیان نہاد و تذکرۂ اسامی بداندیشاں ظاہر ساخت، شیخ طاہر و
مادر شاہزادہ بہ نصائح سودمند فتح خاں برادر سلطان را ازیں عزیمت باز داشتہ قرار دادند
کہ شاہزادہ تذکرہ را پیش سلطان بردہ دامن خود را از تہمت بغی پاک سازد، شاہزادہ
ہمچناں کرد، سلطان سکندر بہ غدرِ آں جماعت اطلاعے بہم رسانیدہ بہ اتفاقِ وزرا ہر یکے
را بہ ہر طرفِ ولایت آوارہ ساخت و آں فتنہ در نشست،

"در اکبر شاہی" می آرد کہ زنار دارے بود، لودھن نام (۶)، در موضع کیتر
سکونت داشت، روزے در حضورِ مسلماناں اقرار کردہ کہ اسلام حق است و دینِ من نیز درست
است، ایں سخن از وے شہرت یافت، و بگوشِ علما رسیدہ، قاضی پادہ (۷) و شیخ بدھ (۸)
کہ در لکھنوتی بودند بہ نقیض یکدیگر فتوی می دادند، اعظم ہمایوں حاکم آں عرصہ زنار دار را با قاضی
و شیخ بدھ ہر سہ را پیش سلطان در سنبھل فرستادہ، سلطان سکندر بہ مسائل رغبت تمام داشت،
علمائے نامور از ہر طرف طلب نمود ملا عبداللہ بن ملا الہ داد طلنبی و سید محمد و میاں قادن (۹)

را از دہلی طلبیدہ جمیع علمائے محروسہ را در سنبھل طلب شد و جمعے از علما، کہ ہمیشہ در رکاب سعادت ہمراہ می بودند نیز دراں معرکہ حاضر شدند، بعد از مباحثہ قرار علما، براں افتاد کہ اورا حبس کردہ عرض اسلام باید کرد، اگر ابا آرد باید کشت، زنار دارہ مذکور را از اسلام آوردن ابا نمود، بہ حکم علما کشتہ شد، سلطان جمیع علما را بہ انعام بادشاہانہ خوشدل ساختہ رخصت فرمود،

ہم دراں سال سلطان خواص خاں را جہت تسخیر قلعہ دھولپور (۱۰) رواں گردانید راجۂ آں جا بہ جنگ پیش آمد، ہر روز صحبت جنگ درمیاں بود، سلطان بمجرد استماع پلے ثبات رائے دھولپور بالشکر ظفر اثر خود در حرکت آمد، وقتیکہ لشکر سلطان از دھولپور قریب رسید رائے رکیک کافر براں قرار یافت کہ بے جنگ فرار نماید، جمعے از متعلقان خود را در قلعہ گذاشتہ بہ گوالیار رفت، جمعے از ہنود کہ دراں ماندہ بودند تاب مقاومت در خود نیافتند، نیم شب از قلعہ برآمدہ گریختند، سلطان سکندر ہنگام طلوع آفتاب درون قلعہ درآمدہ دوگانہ شکرانہ بہ تقدیم رسانیدہ لوازم فتح بجا آورد، ولشکریان سلطان دست بہ غارت و تاراج دراز کردند باغات دھولپور کہ تا ہفت کروہ سایہ انداختہ بود از بیخ برانداختند، سلطان سکندر یک ماہ دراں جا توقف نمود (۱۱) و بجائے بتخانہ ہا مساجد بنا فرمود و جانب آگرہ روان شد، وقتیکہ بدار الخلافت آگرہ رسید تمامی امرا را بہ جاگیرہا رخصت فرمود،

دریں حال بروز یکشنبہ سوم ماہ صفر سنہ ۹۱۱ احدی عشر و تسعمایۃ در آگرہ زلزلۂ عظیم واقع شد چنانچہ کوہ ہا در لرزہ آمد و عمارتہائے عالی باستحکام از ہم ریخت، زندہ ہا قیامت پنداشتند و مردہ ہا حشر گمان کردند، چنانچہ شاعرے ابیات چند در وقائع آں زلزلہ گفتہ، یکے از آں ابیات ایں است کہ تحریر افتادہ ؎

درنہ صد و احدیٰ عشر از زلزلہ ہا   گردید سواد آگرہ چوں مرحلہ ہا

از زمانِ آدم علیہ السلام تا زمانِ سلطان سکندر این طور زلزلہ در ہند بوقوع نیامدہ و ہیچکس یاد ندارد، ازاں باز در ہند زلزلہ قائم شدہ،

سلطان سکندر برسات سال مذکور در آگرہ گذرانیدہ، بعد از طلوع سہیل بالشکر ہائے آراستہ بہ تسخیر قلعہ گوالیار و نواحی آں توجہ نمود، در اندک زمانے اکثر بلاد گوالیار بہ ضبط در آوردہ بجائے تبخانہ ہا مسجد ہا بنا فرمود و جانب آگرہ برگشت، بواسطۂ تنگی و ناہمواری راہ کہ نشیب و فراز بسیار دارد بہ حسب ضرورت بجہت عبورِ خلائق در آں جا منزل شد، خلائق بواسطۂ بے آبی و اژدحام کثیر حیوانات بسیار تلف شدند، گویند دراں روزہائے یک کوزۂ آب بہ پانزدہ تنکہ رسیدہ بود، بعضے از نہایت تشنگی چوں آب می یافتند آں قدر می خوردند کہ می مردند، جمعے خلائق را کہ از بے آبی جاں دادہ بحکم سلطان شمردند، ہشت صد کس بقلم در آمدند، بہ مضمون ایں بیت

بیت

چو ایام پستی برآید بہ دہر

کند در دہاں آب تاثیر زہر

سلطان سکندر بعد از انقضاء دو سال در ۹۱۳ھ نہ صد و سیزدہ بعزم تسخیر قلعہ نرور (۱۲) بہ جلال خاں حاکم کالپی فرمان نوشت کہ بہ استعداد سپاہ و از ہرچہ باید تمامتر نرور را محاصرہ نمایند و ایں رسم سلطان سکندر بودہ، ہرگاہ لشکرے بہ مسافت بعید نامزد می فرمود ہر روز آں لشکر دو فرمان می رسید، یکے وقت صباح کہ ازیں جا بکوچید و بہ فلاں محل منزل کنید و نشانِ آں زمین می نوشت و فرمان دیگر بآخر روز می رسید کہ چناں و چنیں کنید، اگر بہ فاصلۂ پانصد کروہ لشکر می رفت ازایں ضابطہ ہرگز تخلف نہ شدے و اسپانِ ڈاک چوکی در ہر سرا دائم مستعد می

بودند،

سخن مختصر، جلال خاں لودی بحکم سلطان نرور را محاصرہ نمودہ، سلطان سکندر عقب جلال خاں بسرعت تمام خود نیز بہ نرور رسید، روز دوم سلطان سکندر بدیدن استحکام قلعہ و محاصرۂ لشکر سوار شد، جلال خاں سپاہ خود را منقسم بسہ فوج ساختہ در راہ سلطان ایستادہ کرد، تا جمعیتِ خود بہ نظر سلطان در آوردہ مجرائے خدمت کند، یک فوج پیادہ ہا، دوہیں فوج سواراں، سوہیں فوج فیلاں، سلطان سکندر کثرت سپاہِ فوج او را مشاہدہ نمودہ غیرت بہ کار آورد و بجود عزیمت جزم نمودہ کہ جلال خاں را بہ تدریج خراب سازد و او را از میان بردارد، مدتِ یکسال قلعہ را محاصرہ نمود، ہشت کروہ طول آں قلعہ بود، ہر روز مردم از طرفین کشتہ می شدند، بعد از انقضاءِ مدت مذکورہ اہل قلعہ بہ سبب بے آبی و گرانی غلہ امان خواستہ باموالِ خود بدر رفتند، سلطان بتخانہ ہا را ویران ساختہ بجائے آنہا مساجد بنا فرمود، و وظائف و ادرار علما و صلحائے نرور را تعین نمودہ در آں جا متوطن ساخت، و شش ماہ در پائے قلعہ توقف نمود، مقارنِ آں حال بخاطرِ سلطان رسید کہ قلعہ نرور در نہایت استحکام است، اگر بدست مخالفے بیفتد از دستِ او نتواں برآورد، بنا براں قلعۂ نرور ویران ساخت، تا غنیم را براں دست نباشد، ازیں دغدغہ خاطر جمع نمودہ متوجہ دار الملک آگرہ گردید، در اثنائے راہ نعمت خاتون زنِ قطب خاں عم زادۂ سلطان بہلول با بادشاہزادہ جلال خاں بلشکرِ سلطان آمدہ ملحق شد، سلطان سکندر بدیدنِ ایشاں رفتہ دلجوئی نمودہ، بعد از چند روز سرکار کالپی بہ جاگیر شاہزادہ نامزد کرد، ہنگام رخصت صد و بست راس اسپ و پانزدہ زنجیر فیل با خلعت و نقد عنایت کردہ شاہزادہ را با خاتون جانب کالپی رخصت فرمود ۵

مردمی کن کہ مردمی کردن
مردِ آزاد را کُند بندہ

ازاں جا جانب آگرہ نہضت فرمود،
در ایام سلطنت او نہایت ارزانی شد و امن و امان حاصل گشت، از صبح تا شام خلق بہ معاملات مشغول می بود، در زمانِ سلطنتِ او دست تعدی زمینداران ہند کوتاہ شدہ ہمہ فرماں بردار و مطیع شدہ بودند،
در یکے از تاریخ ہا بہ نظر در آمدہ کہ ہمدریں روز ہا بابر بادشاہ کہ نامش بابر قلندری بود خود را بہ لباس قلندری آراستہ بہ دہلی آمد، بہ بارگاہِ سلطان در آمد، جمعے از مقرباں بعرض رسانیدند کہ قلندرے از اہل معرفت بہ دربار ایستادہ بہ نظارۂ جمال سلطان است، سلطان سکندر بمقرباں چند حکم فرمود کہ بدروں آرند، چوں بابر قلندر از در در آمد فی الحال بہ سلطان مصافحہ کرد، بمجرد دست گرفتن گرانی اقبال در دست سلطان دریافت، بہ خاطر آورد کہ ہنوز فر سلطنت او فراواں است، سلطان سکندر پرسید درویشاں بچہ مشرف اند ؟ بابر قلندر گفت "بہ قلندری" سلطان بر بدیہہ ایں بیت خواند ؎

ہزار نکتۂ باریک تر ز مو ایں جاست
نہ ہر کہ سر بتراشد قلندری داند

بابر قلندر از روے غیرت جانب سلطان نگاہ نمودہ ایں بیت خواند ؎

نہ ہر کسے کہ کلہ کج نہاد و تند نشست
کلاہ داری و آئین سروری داند

سلطان سکندر را السبب خواندن ابیات از یک غزل بغایت پسندیدہ افتاد، ساعتے باہم بودند،

سلطان از بارگاه برخاست و به مقربان اشارت نمود که ضیافتِ درویشاں انچہ باید بے طلب مُہیا دارند، قلندراں به دیارِ خویش رفتند، بعد از انقضائے چند روز سلطان را ہوائے دیدن قلندران را درسر اُفتاد، به عام خاص برآمده قلندراں را طلب فرمود، جمعے قلندراں را حاضر آوردند، سلطان گفت سر قلندراں را حاضر سازید، ایں جماعت اظہار نمودند که ہماں روز آں قلندر از مایاں مفارقت نمود، سلطان سکندر بدرستی رائے دریافت که آں قلندر مگر بابر بود (۱۳) قلندراں گفتند بلے بابر میگفتیم، سلطان دست بر دست مالیدن گرفت و می گفت که مُرغ ہُما بدست افتاده بود اما طرفه بدرجست، گویند بابر بادشاه از ولایت ابیات چند از ولا به سلطان سکندر نوشته فرستاد و ازیں جا سلطان سکندر جوابہائے غیر مکرر در کار آورد که گنجائش ایں مختصر نیست۔

(۱۱) آمدم بر احوالِ باخبر بودنِ سلطان سکندر باحوالِ رعیت و سپاه

کار بجائے رسانیده بود که خصوصیات خانه مردم به سلطان رسیدے اگر کسے در خانه سخنے می گفت البته به سلطان رسیدے، ایں داستان مشہور است که شبے بھیکن خان لودی در موسم برسات بر بالائے خانه خفته بود، قریب نیم شب یا آخر شب باراں رسید، دراں زماں ہیچ دائی از خدمتگاراں حاضر نبوده، بھیکن خاں با اہل خود پلنگ برداشته به درونِ خانه برد، بروز فردا خان مذکور به سلام رفت۔ بمجرد دیدن وے سلطان به میاں بھوایا به مقربے دیگر گفت که ایں چنیں امرائے کلاں در شب ہیچ خادم نزدیک خود نمی دارند که خود پلنگ از بیروں به دروں می برند، اکثر احوال سلطان سکندر را وقائع خانه ہائے مردم خبر دادے، مردم را گمان می فتاد که سلطان جن آشناست که از غیب خبر می دہد و جمعے از اہل خبر بر خارقِ سلطان رفته اند،

سوارانِ غیب نمودہ خود را رسانیدہ گفت بحق خدا کہ جلوے اسپان بگیرید و ساعتے ایستادہ شوید و مرا روئے خود بنمائید، ایشان گفتند از ما چہ میخواہی، آنچہ حکمِ الٰہی بود شد، تو بکارِ خود باش، این سوگندہا می داد و می گفت کہ یک مرتبہ روئے خود را بہ من بنمائید، این ہر دو سوار برقع از روی بر داشتند، دید کہ یک مردے جوان است، و دومین مردے سال رسیدہ، این ہر دو را سلام کردہ باز گردید و پیش عورت آمدہ، ازین حال ہر دو تعجب کنان رواں شدند، بعد از قطعِ مسافت بہ آگرہ رسیدند در گلوئے آں شخص مقتول خطے نشانِ بریدہ شدن ماندہ بود، ہر کہ می دید از وے می پرسید او جوابے نوعِ دیگر می گفت، واقعہ تقریر نمی کرد،

اتفاقاً روزے سلطان سکندر در آگرہ جائے سوار شدہ، در شہر مردم در کوچہا بنظارہ ایستادہ شدند، این شخص گلو بریدہ ہم ایستادہ تماشا می کرد، ہنگام سواری حکم سلطان بود کہ ملک آدم کاکر (۳) با تیرکش و کمان پیش پیش سلطان می رفت و برائے پرندگاں کہ باس انداختہ می رفت، چوں نظرِ آں شخص گلو بریدہ بر ملک آدم افتاد تعجب کردہ بہ مردم گرد و پیش اظہار نمود کہ یک چیز عجیب می بینم، اما نمی توانم گفت، ازین گفتن وے مردم بسیار ہجوم کردند، بہ وے می گفتند کہ بگو و او می گفت کہ نمی توانم گفت، درہمین اثنا کوکبۂ سلطانی اسکندری رسیدہ، چوں بہ سلطان نظر گلو بریدہ افتاد گفت این عجب تر ازاں دیدم، یکے از دوستان وے و مردم دیگر او را خواہ نخواہ براں آوردند کہ از وقائع حال آگاہ سازد، گلو بریدہ افتاد گفت این خط کہ در گردن من می بینید گلوئے من بریدہ بودند، تمام قصہ کشتہ شدن و زندہ گردانیدنِ خود باز نمود، و گفت آں دو سوار برقع پوش کہ برائے من آمدہ بودند زندہ کردہ رفتند امروز ہر دو را شناختم، مردم گفتند کہ آں کدام کس خواہد بود، گفت نمی دانم کہ شمارا باور باشد یا نباشد، آنکہ مرد سال رسیدہ دیدہ بودم ملک آدم بود و آنکہ جوان بود سلطان سکندر راست،

وقائع دیگر:- در آگرہ شبے اسپ از طویلۂ خاص دزدی رفت، حقیقت شبینہ در روز بہ عرض،

نمودند، سلطان فرمود که اسپ از کدام بابت بود، عرض نمودند بابت تاپهو کالنجی، حکم فرمود که جلال نام میر آخور (۴) یا کوتوال را حواله محمد زیتون شقدار (۵) آگره نمایند تا مبلغ اصل بیع از وا داکنانند، بعد از سه روز اسپ را با دزد در گذر نزدیک دهوکپور گرفته آوردند و به نظر سلطان گذرانیدند، سلطان فرمود که محمد زیتون را بپرسید که مبلغ از جلال گرفته است یا نه، محمد زیتون از وے مبلغ نگرفته بود، در حیرت افتاد که چه گوید، اگر می گوید که زر گرفته ام دروغ واقع شود بحضور پادشاهان دروغ نه باید گفت، و اگر بگوید که نگرفته ام خلافِ حکم واقع شود، بفکر صائب عرض نمود که جلال دلاسائے بنده همان روز کرده است، سلطان فرمود که اگر جلال دلاسائے مبلغ کرده باشد اسپ را بجلال دهند، جلال همان اسپ را بده هزار تنکه فروخته چهار هزار به محمد زیتون بهائے اسپ داده شش هزار را خود متصرف شد و دزد را تا سه روز پیش داخول سلطانی (۶) داشته بعد از سه روز هنگام بار عام که هنوز بادشاه نیامده بود خانخانان لوحانی گفت چرا دزد را نگاه می دارید، ازیں جا برده بکشید، محافظانِ دزد خواستند که دزد را ببرند، در اثنائے ایں حال سلطان سکندر به عام خاص برآمده بر تخت نشست، بمجرد برآمدن خانخانان را پیش طلبیده فرمود که محل کشتن دزد دو جا می باشد، اول آنکه دست به دزدی دراز کرده باشد، دراں وقت اگر کسے بیدار شود و بکشد جائے آں بود، دوم دراں زمان که او را با مدعا گرفته باشند، حالا بدرگاه که دار الامان است داخل شده و کالائے خود از وے گرفتم، ایں جا چگوئید که بکشید، عجب مسلمانید، خانخانان زمیں بوس نموده گفت حضرت صاحب کمال اند که از نور باطن دریافته اند والا بنده حرفے به نگاهبانان گفته بودم، سلطان فرمود که دزد را حواله محمد زیتون بکنند که در حبس نگاه دارد، برسم معهود هر سالے که اسامی دزداں بدست سلطان می دادند بر نام ایں دزد هر مرتبه مرقوم می نمود که ایں را نگاه دارند، تا هفت سال دزد در زنداں بماند، بعد از هفت سال حکم فرمود که او را بپرسید اگر اسلام قبول کند بگذارم، دزد گفت اگر بنده را بعد از هفت روز حکم

بعضے وقائع کہ از سلطان سکندر بوقوع آمدہ بہ جملہ خوارق او حمل می تواں کرد، یکے آنکہ حاجی عبدالوہاب روزے کہ از جہاز فرود آمد سلطان سکندر ہماں روز بہ میاں شیخ لادن (۱) دانشمند در آگرہ فرمود کہ امروز حاجی عبدالوہاب از جہاز فرود آمدند، شیخ لادن تاریخ آں روز باخود نوشتہ داشت، روزے کہ حاجی عبدالوہاب در آگرہ رسید شیخ لادن تحقیق نمود کہ سلطان راست فرمود،

ذکرِ وقائعِ خوارقِ سلطان - سلطان اعظم ہمایوں شروانی را با لشکر عظیم جہت تسخیر تھنھہ نامزد گردانیدہ بود، مدت ہفتدہ روز بگذشت کہ اصلا خبرے ازاں لشکر نرسید، سلطان سکندر از پسر اعظم ہمایوں کہ فتح خاں نام داشت پرسید کہ ہیچ خبر اعظم ہمایوں بشمار سیدہ است، فتح خاں عرض نمود کہ تا امروز ہفدہ روز گذشتہ کہ بہ بندہ خبر نرسیدہ، سلطان فرمود کہ بہ من خبر رسیدہ کہ امروز از پراگ (۲) بازگشتہ است، درمیان چند روز بہ ولایت خواہد رسید، یک لکہ تنکہ بخانۂ فتح خاں فرستادہ فرمود کہ من نذر کردہ بودم وقتیکہ خبر سلامتی اعظم ہمایوں بمن برسد یک لکہ تنکہ بہ فقرا التصدق کنم، ایں یک لکہ تنکہ تو بہ فقرا بدہ، یک لکہ تنکہ دیگر بدربار بادشاہی تصدق بفقرا نمودند، بعد از اندک روزہا نوعے کہ سلطان گفتہ بود بہ ہماں مضمون نوشتۂ او رسید،

وقائع خوارق کہ از جملہ عجائب کارہائے روزگار بوقوع آمدہ می نویسیم، گویند مردے در نواحی چندیری زنِ خود را ہمراہ کردہ، ہر دو پیادہ جانب آگرہ رواں شدند، یک روز راہ رفتند روز دیگر در پاہائے عورت آبلہ افتاد و آں زن بدشواری راہ می رفت، ناگاہ دو سوار رہگذری بسر وقت رسیدہ ترحم بر احوال وے آوردہ بہ شوہر آں جمیلہ گفتند کہ چرا ایں ضعیفہ را پیادہ می بری و وے را عذاب می دہی، او گفت چہ کنم دسترس بار برداری ندارم، ایں ہر دو سوار گفتند کہ ما یاں سخنے بگوییم اگر بہ خاطر پسند افتد، آں مرد گفت کدام سخن است، گفتند ما اسپ کوتل داریم، اگر

سوار کنی اسپ را بدست خود گرفته راه روی، آں مرد گفت مرا باور نمی آید ایشاں سوگندہا
خوردہ عہد بستہ گفتند کہ خدائے تعالیٰ را گواہ میگیریم، ہیچ باکے نیست، تو جلوی اسپ را بدست
خود گیر و راہی شو آں مرد بعد از مبالغہ بسیار راہی شدہ، عورت را سوار کردہ بدست خود باگ ڈور
گرفتہ رواں شد، بعد از طے اندک مسافتے در زمین کثیر الاشجار در آمدند، ہر دو سوار عہد ہائے خود
را بر طاقِ نسیاں نہادہ برآں جمیلہ مائل شدہ شوہرش را کشتند، و زنش را یکے ازاں سواراں در
عقب خود بر اسپ نشاندہ را خود گرفت، آں عورت ہر مرتبہ جانب عقب نگاہ می کرد، ہر لحظہ باز
پس می نگریست، ایں سواراں گفتند کہ کسے دیگر ہم از ہمراہاں تو ماندہ است، کہ ہر بار عقب نگاہ
می کنی زن گفت دیگر ہیچ کس ندارم، اما او را کہ شما در میان دادہ بودید و مردِ من بہ اعتمادِ او مرا
بہ شما سپردہ بود آں را ہر و می بینم ایں ہر دو سوار خندیدند کہ ازیں خیال بیفت، ہم دریں کلمات بودند
کہ دو سوار برقع پوش نیزہ ہا بدست پیدا شدند و قریب ایں ہر دو سوار رسیدہ ایں ہر دو را بر
زمیں انداختہ کشتند، و بہ آں عورت گفتند کہ شوہرت کجا افتادہ است، بہ ما بنما، آں عورت ہر
دو سوار را بر شوہر آورد، دیدند کہ سرش جدا افتادہ، ہر دو سوار از اسپ فرود آمدہ سر مقتول
را بہ گردن او پیوستند و چادر بالائے وے انداختہ سوار شدند، و بہ عورت گفتند وقتیکہ ما یاں
از نظر تو غائب شویم آں زماں چادر را از بالائے شوہر خود برگیری، ایں ہر سہ اسپ بتو دادیم، چوں
ایشاں رواں شدند ہنوز در نظر عورت ایں سواراں می آمدند کہ ایں شخص مردہ نفس زد و چادر
بجنبید، از مشاہدۂ ایں امر بدیع او طاقت نیاورد چادر از بالائے شوہر برداشت، دید کہ سرش بہم پیوستہ
و ایں مرد بخواب رفتہ، عورت شوہر را از نہایت شوق بیدار کرد، شوہر گفت ایں جا چوں نشستہ ٔ و
ہمراہاں کجا رفتند، عورت تمام ماجرا کہ بروے گذشتہ بود بیاں نمود و گفت دو سوار از غیب
پیدا شدہ بودند کہ ترا باز زندہ کردہ اند و اینک می روند، آں مرد بر یک اسپ سوار شدہ تعاقب

پیش خود طلبیده حقیقتِ احوال اُو پرسید، زن صورتِ حال از روئے راستی تقریر کرد، سلطان فرمود که چرا پیش میاں بهوا نرفتی؟ زن گفت یا سلطانِ عادل! رفته بودم، او نوعے که بایَد پروائے نکرد، سلطان فرمود که همه ایں مردم را پیش من حاضر کنند، در اثنائے ایں حال میاں بهوا هم رسید، سلطان سکندر به میاں بهوا عتاب فرمود که شما بچه روش تفحص ایں معامله کردید، میاں بهوا عرض نمود که به حکم استشهاد آخر کردیم، سلطان فرمود که اشهاد را پیش من آرند، او همان هر دو برهمن را دو دو تنکه داده بر طریق اول آراسته آورد، بمجرد نظر افتادن سلطان فرمود که هر دو قمار بازاند، سه چهار تنکه داده آورده است، میاں بهوا عرض نمود که ظاهر حالِ ایں هر دو مردم نیک می نماید، سلطان فرمود که ایں هم پوشیده نخواهد ماند، سلطان حکم فرمود که ایں جماعت را یکدیگر جدا نمایند، هر کرا طلب نمایم او را حاضر سازید، اول شوهرِ زن را طلبیده پرسید که آں لعل چه قدر کلاں بود و پارهٔ موم بدستش داده گفت که صورت آں لعل بسازید، آں شخص چنانچه لعل بود همچناں صورت بساخت، صورتِ لعل را در زیر فرشے که بر تخت انداخته بودند پنهاں ساخته برادرش را طلب نمود، او را نیز موم بدست داد تا صورتِ لعل بسازد، هر دو برادر صورتِ لعل موافق ساختند، باز هر دو گواه را جداگانه پرسید که شما لعل به چشم خود دیده اید، گفتند دیده ایم، به حضور پادشاه گواهی میدهیم، سلطان پارهٔ موم بدست هر دو گواه داده گفت هر یک از شما هیئت آں لعل بسازد، ایں هر دو گواه صورت مختلف ساختند، بعد ازاں عورت را طلبیده گفت تو هم صورت لعل بساز که چه طور بود، زن گفت چیزے را که به چشم خود ندیده ام چگونه صورتش بسازم، هر چند سلطان مبالغه فرمود زن قبول نکرد، پس میاں بهوا را سلطان در معرض عتاب آورد، بعد ازاں آں هر چهار کس را طلبیده پرسید که شما یاں لعل را بچشم خود دیده اید، از برادراں یکے گفت که من چرا ندیده ام

کہ من فرستادہ بودم، دومین گفت من آوردہ بودم، بعدازاں ازگواہاں پرسید کہ شماہم دیدہ اید، اینہا گفتند کہ بندہ ہا دیدہ گواہی دادہ ایم، بازازاں زن پرسید او ہماں جواب گفت کہ من اصلا ندیدہ ام، سلطان سکندرتمام شکلہائے موم رابرآوردہ پیش میاں بھواہنا وگفت "شما در دارالعدالت نشستہ ایں چنیں انصاف می کنید و بہ حق وا می رسید، ضعیفۂ بے گناہ راناحق دزد ساختید، اگر دزد است برادر ایں مرد است، بہ گواہاں فرمود اگر شما براستی درآئید بجاں امانت، واگر بر دروغ ثابت قدم خواہید ماند ہمیں دم کشتہ می شوید، من حقیقت کار دریافتہ ام، گواہاں صورت قضیہ ازروئے راستی بہ عرض رسانیدند کہ دوسہ تنکہ ماہاں رادادہ ازقمارخانہ آوردہ است، برادر او را فرمود کہ در معرض سیاست برند، او ہم براستی پیش آمدہ نعل ظاہر ساخت، آں ضعیفۂ از بلند فطرتی سلطان ازاں تہمت خلاصی یافت، درباب گواہاں سلطان حکم فرمود کہ چرا ایں چنیں دلیری کردید، نہ شنیدہ بودید کہ زباں پیش بادشاہاں بہ دروغ نباید کشود، گواہاں گفتند کہ مامردم قمار بازیم، گرسنہ وتشنہ بودیم، اولی مرتبہ سہ تنکہ دادہ آورد، ایں مرتبہ چہار تنکہ دادہ آوردہ است، و ایں لباس ازخانہ خود پوشانیدہ، درحال بے نوائی ما ایں قدر زر غنیمت پنداشتیم، در بازار ہا بواسطہ رزق اندام خود رامی بریم، ازیں گفتن چہ باک، سلطان سکندر فرمود کہ چوں از زبان من برآمدہ بود کہ بجاں امان است حالا نمی توانم سیاست فرمود، اما ایں گواہاں لبہا وروئے ہا چنداں برزمیں بمالند کہ لبہا سودہ گردند، بموجب حکم ہمچناں بعمل آوردند، جمعے از اہلِ عدالت ازکمالِ فراست او در تعجب افتادند،

وقائع دیگر ازعدالت سلطان سکندر۔ گویند دو شخص از اوباش یک بقچہ پیش صراف بہ امانت سپردہ گفتند مادامیکہ ماہمراہ یکجا نیائیم ایں بقچہ خود بہ یکے ازما ندہی،

اسلام می شد قبول می کردم و ایں زماں که هفت سال گذشت بر غبتِ خود مسلمان می شوم، سلطان
فرمود تا او را از بند برآورده مسلمان ساخته احکام شرعی آموختند، سلطان فرمود که به وے خلعت داده
پانزده تنکه بدستش دهند و گویند اگر بر وو راه خرچ ست، و اگر بماند ماهیانه او همیں است؛ دزد التماس
کرد که اکنوں من کجا روم، دریں هفت سال آثار دزدی در نهاد بنده نمانده است، ایں درگاه
را گذاشته کجا روم، چوں حضرت ایں نوع تدارک دزداں می فرمایند بنده نوشته می دهد هرگنه
در عهد دولت خداوند عالم هیچ کس دزدی نکند، زیرا که دزدی جاں بازی است، دزد غنیمت و جان را
می شمارد و هرچه پیدا می کند در یک روز خرج می کند، چوں بدزدی امید جان منقطع ساخته می رود،
یا جان دریں کار صرف نماید یا کار برآید، خدمتے که از دستِ بنده خواهد آمد بجا خواهم آورد، سلطان
فرمود که چه خدمت خواهی کرد، او عرض نمود که چند پیاده همراه بنده نامزد شوند، بنده به دروازهٔ قلعه
نشسته باشم اگر در تمام لشکر دزدی واقع شود بنده جواب گوید، سلطان فرمود که همچناں کنند،

شبے در بازار چارسوئے اگره دزدی واقع شد، دکانهائے بزازان شکسته قماش بدر بُردند،
وقتیکه خبر ایں حادثه به عرضِ سلطان رسید حکم فرمود که به آں نومسلم گویند که تو می گفتی اگر دزدی واقع شود
من ضامنم، حالا جوابِ ایں بده، او عرض نمود که چهار روز مهلت بیابم، بعد از سه روز آمده عرض
نمود که ایں دزدی از مردم لشکر شده است، دزد بیروں نیست، حکم شود هر جا که مادیاں در لشکر اند
حواله بنده کنند که دزد آشکارا می کنم، سلطان فرمود همچناں کنند، دراں ایام هیچ امرا نبود که مادیان
لوکر نداشتی، قریب چهار پانصد مادی که او را دریں عهد خدمتیه گویند جمع آمدند، او دزد را هم ازیں
قوم یافته، خواست تا او را بسته حواله کند، آں جماعت در پائے افتادند، وے خاطر خواه بزازاں
را دهانید و دزد را آشکارا نه کرد، و ازاں جماعت ضامن گرفت که اگر بعد ازیں دزدی از شمایاں
واقع شود دزد را بسته به نظر بگذرانم، تا عهد بعید دزدی برطرف شده آثار دزدی نمانده بود

ذکر بعضے وقائع از حدس و فہم سلطان سکندر و اقطاع ممالکت ا- گویند دو برادر از قوم کوروہ (۷) از باشندگانِ گوالیار بہ آگرہ بواسطۂ قلت و بے نوائی بہ تنگ آمدہ بہ لشکر سلطان سکندر کہ بر قلعہ رائے سین تعین شدہ بود ہمراہ شدند، در وقت در دیہے از دیہ ہائے آں ناحیت پارہ منظفری و چند پارہ نگیں و دو قطعہ لعلِ بے بہا بدستِ ایشاں افتاد، یکے ازاں دو برادر گفت کہ مدعائے ما حاصل شد، دیگر چرا ندامت کشیم، بخانہ رویم و فراغت کنیم، دیگرے گفت اے برادر ہر گاہ در مرتبہ اول ما را مثل ایں غنیمت بدست افتادہ، شاید در مرتبہ دیگر بہتر ازیں بدست افتد، او گفت من خود دیگر بجائے نمی روم، ہر دو برادر غنیمت میان یکدیگر قسمت نمودہ، برادر کلاں حصۂ خود را بہ برادر خرد سپردہ گفت "بزنش خواہی رسانید" برادر خرد بخانہ آمدہ ہمہ غنائم را بجز لعل تسلیم زنِ برادر نمود، بعد از انقضائے دو سال برادر او باز آمدہ، از زن تفحص لعل نمود، او را نیافت، از برادر پرسید کہ لعل چہ شد، گفت، بزنت دادہ ام، گفت او میگوید کہ بمن نرسیدہ، گفت دروغ می گوید، اندک تہدید باید کرد، آں مرد بہ رہنمونی برادرش آں ضعیفہ را برنج آورد و گفت امشب مرا مہلت دہ، کہ صباح حاضر کنم، ہنگام طلوع آفتاب زن بہ میاں بہوا رفت و خدمت عدالت و وکالت بہ میاں بہوا تعلق داشت، زن احوال خود باز نمود، میاں بہوا شوہر او را با برادرش حاضر کردہ پرسید، برادرش گفت کہ لعل بزنِ برادر دادہ ام، میاں بہوا پرسید "گواہاں داری؟" گفت دارم، میاں بہوا گفت از کدام قوم اند، گفت دو برہمن اند، میاں مذکور گفت زود باش گواہاں را حاضر کن، آں شخص بہ قمار خانہ در آمد، دو قماربازان را سہ تنکہ دادہ تعلیم کرد کہ بچہ روش گواہی دہند، و ایشاں را جامہ ہائے پاکیزہ پوشانیدہ و صندل بر پیشانی و سینہ مالیدہ پان خورانیدہ بہ دار العدالت آورد، ہر دو برہمن گواہی دروغ دادند، میاں بہوا بہ مجرد دیدن گواہاں فرمود کہ اگر گواہاں معتبر داری برد بہ ہر زجر کہ دانی، خواہی لعل را از زن بستاں، زن ازاں معرکہ برآمدہ خود را بہ دار السلطنت رسانید و فریاد برآورد، سکندر آں زن را

بعد از چند روز یکے از انہا آمد و بقچہ طلبیدہ، صراف گفت بقچہ شما امانت است، ہر دو یکجا شدہ بیائید و بقچہ خود ببرید، او گفت دومیں یار من ہم آمدہ است و اینک ایستادہ، بہ بیں او از دور بہ صراف اشارہ نمود کہ بدہ، صراف بقچہ آوردہ از جائے خود بوے نمود کہ اینک می دہم و او ہمچناں از دور اشارہ کرد کہ بدہ، صراف بقچہ بدستش داد، بعد از دو روز دومیں آمد گفت یار از من گریختہ است، اگر بیاید زنہار بقچہ ندہی، صراف گفت دیروز از من بقچہ بردی، او گفت من اصلاً از دیروز از خانہ برنیامدہ ام، کسے دیگر بردہ است، میانِ صراف و آن مرد کار بجائے رسید کہ بعرض سلطان رسید، سلطان سکندر آن صراف و او باش را نزد خود طلبیدہ پرسید کہ میان شما چہ شرط قرار یافتہ بود، جوان گفت بہ صراف قرار دادہ بودم کہ مادامیکہ ہر دو یکجا نیائیم بقچہ ندہی، حالا صراف می گوید کہ تو از دور اشارہ می کردی کہ بدہ، بگفتۂ تو بقچہ دادہ ام، اگر بندہ دیروز از خانہ برآمدہ باشم سزاوار قتلم، صراف نیز راستی خود بعرض رسانید سلطان دریافت کہ صراف راست می گوید و او مُقر است سلطان فرمود کہ بقچہ تو امانت است، دوستِ خود را بیار و بقچہ را یکجا شدہ چنانچہ شرط است ببرید، چوں مُدعی دغاباز بود باز نیامد و صراف ازاں تہمت نجات یافت،

اکثر وقائع سکندری ازیں باب بوقوع آمدہ کہ می تواں نوشت، لہذا سلطان سکندر بادشاہے فطنت آثار و نیک کردار بود، شعر فارسی سلیس و ہموار می گفت و "گلرخ" تخلص می کرد، از شیخ جمال کمبوہ کہ یکے از مصاحبانِ سلطان بودہ ایں بیت پسندیدہ خاطر سلطان اُفتادہ بنابراں بر یادگارِ سنبھل تحریر اُفتاد ــ

ما را ز خاکِ کویت پیراہنیست بر تن

آں ہم ز آبِ دیدہ صد چاک تا بدامن

ذکر بعضے وقائع غریب کہ بہ زمانِ سلطنتِ او بوقوع آمدہ بود نوشتہ می آید

گویند طالب علمے براہے میرفت، وقتیکہ در بھونگاؤں بر سر چاہ بجہت آب خوردن رفت، بالائے چاہ عورتے جمیلہ بنظر او در آمد، دل از دست بداد چنانچہ آرام از وے برفت، آب برائے خوردن طلبید، عورات دیگر کہ آب برائے خوردن وے می آوردند آں را نمی خورد، می گفت کہ اگر او آب بخوراند می خورم، ہمراہانش گفتند مسافر است خیر بکن، آں جمیلہ دلو گرفتہ پیش طالب علم آمد وے ہر دو دست پیش دہن داشتہ، آں زن آب می ریخت و طالب علم بسوئے او می دید چنانکہ تمام آب ریختہ شد و در دہن وے یک قطرۂ آب نرفت، آں جمیلہ از روے اعراض دلو از دست بزمیں انداخت و بہ خیال پُر کردن سبوئے خود شد، طالب علم ہمچناں "آب! آب" می گفت، آبے کہ عورات دیگر می آوردند نمی خورد، ہماں جواب میداد کہ اگر او آب بخوراند میخورم والا نہ بمیرم، باز ہمراہاں بہ وے گفتند کہ مسافر از تشنگی ہلاک می شود، از دستِ تو آب می خواہد، خیر بکن، آں جمیلہ گفت من می گویم کہ در چاہ بیفتد، خواہد افتاد ؟ ایں سخن کہ در گوش طالب علم رسید ہماں دم برجست و خود را در چاہ انداخت، غوغا در ہمہ عورات افتاد، باں محبوبہ می گفتند کہ چہ کردی ؟ خون بگردنِ خود نہادی، ایں جمیلہ نیز از روے شرمندگی خود را در چاہ انداخت، غوغائے عظیم برخاست، شقدارِ آں جا با مردم بسیار آمدہ، دام در چاہ انداختند، ہر دو را باہم پیوستہ یافتند، اقربائے زن گفتند ما او را از وے بجدا نمودہ می سوزیم، شقدار گفت ایں زن برائے خاطر مسلمان مردہ است، و باہم برآمدہ اند، نمی باید سوخت، آخر قرار برآں افتاد کہ ہر دو را متصل بایکدیگر دفن نمایند، ہمچناں کردند، چوں شب در آمد خویشانِ آں عورت گورِ آن زن را کشادند، خواستہ بودند تا او را برآوردہ بسوزند، دیدند کہ آن عورت در آں گور نیست، دریچہ از یں گور بہ گورِ طالب علم وا شدہ، چوں در آں دریچہ نگاہ کردند دیدند کہ شمع روشن شدہ است، و ہر دو بالائے پلنگ نشستہ اند، فی الحال گور

پوشیده برآمدند،

افسانۂ دیگر:— درجونپور شخصے را کدخدا کردند و او عروس را به ظفرآباد در خانه خود می برد، در حوالی شهر زیر درختے قرار کردند و هر یکے با طعمۂ حاضره مشغول شدند و ڈوله عروس را در جائے بگوشۂ فرود آوردند آں عروس پرده از ڈوله برداشت، دایه اش در پیش نشسته بود، اتفاقاً زیر آں درخت فقیرے نشسته بود، نظر وے بر جمال ایں دختر افتاده، دل از دست بداد، ایں دختر هر بار که به سوئے فقیر می دید او را نگران خود می یافت، محبت آں درویش در دل عروس اثر کرد، با دایۂ خود گفت باز ایں جا کے خواهند آمد، او بگفت بعد از چهار روز، عروس گفت وقتیکه من دریں جا برسم مرا آگاه خواهی گردانید تا باز ایں جا ساعتے به نشینیم ایں گفته راهی شدند، بعد از چهار روز ایں درویش تمام روز در انتظار مقدم عروس بسر برد، هنگام غروب آفتاب از آمدن عروس نا امید شده بحسرت و وفراق چند مرتبه "آه آه" از زبانش برآورده جان بقابض ارواح سپرد، مسلمانان که در جوارش بسر می بردند به تجهیز و تکفین او پرداخته بخاک پاک سپردند، در اثنائے ایں حال ڈوله عروس رسیده، وقتے نزدیک بدرخت آمد دایه اش یاد دهانید، ڈوله را فرود آوردند، همان جائے که بار اول نشسته بود او به نشست، چپ و راست نگاه کردن همی گرفت، چوں آں درویش را ندید با دایه گفت که من نذر کرده بودم که چوں دریں جا برگشته بیایم آں فقیر را چیزے بدهم و او دیده نمی شود، کجا رفته باشد، دایه احوال او از مردم پرسید، گفتند همان لحظه که سخن گفته که "آه آه نیامد" جان بداد، دایه پیش عروس آنچه شنیده بود بیان نمود، ایں عروس را حالتے دیگر پیش آمد، با دایه گفت چیزے که برائے او آورده بودم حالا از زیارت وے نموده بر قبرش اندازم، دایه هر چهار طرف مرقدش چادر بگرفت، ایں عروس دراں چادر در آمد، سر خود بر بالین وے نهاد چوں مدت بگذشت دایه خواست تا او را بگوید که برخیز، سر از چادر بلند کرده دید که اندرون چادر هیچکس نیست، دایه ازیں حال عجب فریاد برآورد و همراهانش

را خبر کرد، ہمہ مردم در تعجب افتادند، دایہ سرگزشت از اول تا آخر بیان نمود، جمعے از اہل دل بہ فراست دانستند کہ "اسرار عشق است" پس آں گور را کشادند دیدند کہ تمام جامہ ہائے زرّین عروس و گُل در گلوئے درویش و حنا در دست و پائے آں درویش مُردہ است، وآں عروس پیدا نیست خلائق از مشاہدۂ آں امر غریب تعجب نمودند۔

نقل افسانۂ طلسمات دیگر :- گویند کہ یک مرتبہ از جودھ پور انار برائے سلطان سکندر آوردند، سلطان سکندر فرمود انار ہائے ولایت فارس بایں لطافت و شیرینی کمتر خواہد بود، بالفعل در تمام ہندوستان بایں خوبی انار نخواہد بود، مخصوص در ہمیں جودہ پور بہم رسیدن را باعث چہ خواہد بود، در کوہستان دیگر ہم زمین قابل بسیار است، راجۂ آں جا بو کیلش بعرض سلطان رسانید کہ از پیران سالخوردہ چنیں شنیدہ ام کہ در زمان متقدمین یک مرتبہ شعبدہ بازے در جودھ پور آمدہ صنعتِ عجیب ظاہر ساخت، گفت در یک روز باغے بسازم کہ بار گیرد و پختہ شود و مردم از آں میوہ بخورند، راجۂ آں جا او را خوشدل ساختہ وے زمینیکہ قابل باغ بود در وے قلبہ رانی کنانیدہ ہموار ساخت، شعبدہ باز گفت کہ گرد بگرد ایں زمیں حکم کنید، تا سراپردہ و قنات گیرند، ہمچناں کردند، راجہ را گفت شما بیرون سراپردہ بنشینید و ایں شعبدہ باز بدروں سراپردہ در آمد، از راجہ پرسیدن گرفت کہ کدام کدام درخت میوہ دار بنشانم، راجہ نام ہر درخت کہ بہ وے می گفت وے می نشانید، تا باغ با تمام رسید و میوہ پختہ شد، آنگاہ سراپردہ از گرد باغ برداشتند، دیدند کہ باغ در نہایتِ طراوت سیراب بر آمدہ و میوہ ہا رسیدہ و گلہا شگفتہ، راجہ بخاطر آورد کہ ایں باغِ طلسم است، ہر وقت او خواہد ویران کند، بہ یکے از محرماں اشارت نمود کہ عقب شعبدہ باز در آمدہ شمشیر بہ گردن وے بر نحطے حوالہ کند کہ بہ یک ضرب سرش از تن جدا شود، تا ایں باغ بر جا بماند، ہمچناں کردند وآں باغ تا امروز باقیست، وایں انار ازاں نسلست، پسر ایں شعبدہ باز کہ ہمچو پدر بود بہ انتقام خون پدر جانب جودھ پور رواں شد، وقتے کہ

به جودهپور رسید براجه خبر کردند که شعبده بازِ دیگر رسیده میگوید که اگر راجه فرماید در یک روز خربوزه غیر موسم بکارم و پخته بخورانم، راجه گفت بهتر باشد، این شعبده باز هم بروش پدر زمین هموار کنانیده قنات گرد گرفت و خربزه مهیا ساخت، تمام مجلس با خویشان راجه بنشانیده پیش هر یک خربوزه نهاد و گفت که هرگاه من بگویم همه مردم به یکبارگی کارد بر خربوزه برانند، چنانکه هیچ کس عقب نیفتد، بمجرد کارد بر خربوزه راندن سرهائے جمیع آں مردم که بر خربوزه کارد نهاده بودند بریده شد، در اثنائے این کلمات یکے از مقربان بعرض رسانید که از طلسمات این چنیں امرہا اکثر بوقوع می آید، بنده از یکے از دوستان خود شنیده ام که وے بهرتپور به خریدن اسباب رفته بود، می گفت که در بهرت پور شعبده بازے بنیاد هنگامه کرد، هر چند جهد میکرد حرفت او پیش نمی رفت، در هر طرف به مردم نگاه میکرد، بر بالائے منابر نظر وے بر شخصے افتاد، دانست که وے بازی او را بسته است، این شعبده باز از صاحب مجلس یک تربوز را دو نیم کرد، بمجرد دو نیم شدن تربوز سر آں مرد که بازی وے را بسته بود از بالائے منابر بر زمین افتاد، حاکم بهرتپور این حرکات وے همه بخاطر آورده گفت اگر این شعبده باز برهمنونی دشمنے آمده این طور فعل به مردم کلاں بکند خوب نباشد، به فرمود تا او را گرفته به قتل آورند، چوں مردم او را دستگیر نمودند شعبده باز گفت یک التماس بعرض رسانید که بنده مردے مسلمانم، و حاجت غسل دارم، اندکے آب برائے غسل من عنایت کنید تا بر سر و اندام ریزم، حاکم آں جا آب برائے غسل فرستاد و گفت از یں شعبده باز دور تر نروید و محافظت نمائید ظرفیکه برائے گلو بریدن آورده بودند این شعبده باز هم دراں طشت نشسته، غوطه خورده، از نظر غائب شد،

دو امر از عجائب که در زمانِ سلطنت سلطان سکندر بوقوع آمد:- اول آنکه شخصے در شکار خرگوش ذبح میکرد و انگشتری نقره در دست داشت، وقتیکه خونِ خرگوش بانگشتری رسید انگشتری نقره طلا شد چنانچه انگشتری مذکور به نظر سلطان بگذشت۔

دوم آنکہ شرف الملک شخصے کہ روشناس سلطانی بودہ بسحر ابر آمدہ بود، برائے مسواک بیخ آگ بہ نظرش در آمد، او را از آں مکان کندیدہ مسواک کرد، بجرد فراغ از مسواک آئینہ بہ نظر در آوردند کہ تمام ریش او کہ سفید بود سیاہ گشتہ، باعث تعجب سلطان و جمیع خلائق گردید۔

دیگر:- در عہد سلطان سکندر بالائے حوض شمسی میت را بگور می سپردند، تختۂ سنگے برائے پوشیدن گور او از زمین بر داشتند، در زیر آں سنگ دیدند کہ مردے گلیم پوش مصحف بالائے رحل داشتہ تلاوت می کند، چوں تختہ برداشتہ شد جانب بالا نظر کرد و گفت مگر قیامت قائم شدہ است؟ جمعے کثیر مشاہدۂ ایں امر غریب نمودند و باز ہمچناں پوشیدند، گویند تا چند ساعت ہر کس گوش بر لب می داشت، آواز تلاوت قرآن می شنید۔

(۱۱) فسانۂ دیگر در زمانِ سلطان سکندر

حسین خانی شروانی میگفت کہ من در ولایت لکھنوتی آمدم، بر سر راہے زنے جمیلہ خود را آراستہ نشستہ، گریہ میکرد، من پرسیدم کہ باعث گریۂ تو چہ بود، گفت از خانہ شوئے خود جنگ کردہ بر آمدہ ام، و خانہ پدر من بر سر راہ فلاں دیہ است و پیادہ رفتن نمی توانم، کیست کہ مرا دستگیری کند و تا خانۂ پدر من برساند، حسین خاں گفت بیا در عقب من سوار شو، زن برخاست و دستش گرفتہ سوار شد، بعد از طی اندک مسافت بہ حسین خاں گفت "برگ تنبول می خورید" او گفت کجا است، زن گفت پیش من است، بیڑۂ تنبول از بغل کشیدہ بدستِ حسین خاں داد، خانِ مذکور وہم بہ خاطر آوردہ، نخورد، و بیڑہ را در بغل خود نگاہداشت، بجرد اندا ختن در بغل ہوش از حسین خاں برفت، ایں زن جادوگر عنانِ اسپ بہ دستِ خود گرفتہ جائیکہ جمعے رہزناں را نشاندہ بود برد، ایں مردم باز حسین خاں را از اسپ فرود آوردہ ترکش و شمشیر از کمر او

کشادند بجرد وا شدنِ کمر بنیرہ تنبول از کمر بزمیں اُفتاد، بہوش باز آمد، احوال خود دگرگوں یافت شمشیر دو میں کہ بر اسپ بستہ بود دیدہ او را بدست آوردہ رو بجانب رہزناں نہاد، ہمہ رو بفرار آوردند، حسین خاں بر اسپ سوار شدہ آں عورت را بہ دُم اسپ بستہ تمام راہ آں رانجینم بریں نمط با خود برد، چوں عورت جمیلہ بود او را در حرم خود نگاہداشت،

عہد سکندر عجیب عہدے بودہ، وخلائق آں زماں بلند اختر بودند کہ مانند سلطان سکندر والی داشتند بمضمونِ ایں ابیات ؎

بقومے کہ نیکی پسند د خدائے ؛

بہ ایشاں وہد حاکمے نیک رائے ؛

چو خواہد کہ ویراں شود عالمے ؛

کند ملک در پنجۂ ظالمے ؛

(۱۲) ذکر انتقال سلطان سکندر

چوں عمر را وفائے و ملک را ابقائے نیست دریں وقت بر سلطان مرض عارض شد و سببِ حدوثِ مرض چنیں گویند کہ روزے حاجی عبدالوہاب بہ سلطان سکندر گفت کہ شما بادشاہ مسلمان باشید و ریش نگاہ ندارید، از ادبِ مسلمانی دور است خصوص بادشاہ اسلام را سلطان سکندر گفت نیت دارم انشاء اللہ تعالیٰ نگاہ خواہم داشت، بندگی حاجی عبدالوہاب گفتند "الخیر لا یؤخر" ع در کارِ خیر حاجتِ ہیچ استخارہ نیست، سلطان گفت ریش مانند ماتنگ است، اگر خواہم داشت، بدنما خواہد شد، ہر دم بر ما تمسخر خواہند نمود و آں جماعت بہرہ مند نہ خواہند شد، نہ می خواہم مسلماناں عاصی شوند، حاجی عبدالوہاب گفت کہ من دست بر روئے

شما فرو دمی آرم، انشاء اللہ ریش نیک خواہد برآمد، و ہمہ ریشہا پیش این ریش بہ سلام می آیند، کرا مجال است کہ تمسخر نماید، سلطان سکندر سر فرو انداختہ ہیچ جواب نگفت، حاجی گفت بادشاہ عالم سخن می گویم چرا جواب نمی دہید، سلطان گفت وقتیکہ پیر من خواہند گفت آں زماں نگاہ خواہم داشت، حاجی گفت پیر شما کیست؟ سلطان گفت مردے ہست در جنگل موضع سہیوہ از قریات جلیسر در صحرا او بسر می برد، گاہ گاہے بدیدن من می آید، حاجی عبدالوہاب گفت او ریش نگاہ می دارد؟ سلطان فرمود کہ پیر من ریش نگاہ نمی دارد، حاجی گفت چوں او را خواہم دید باو نیز التماس خواہم نمود، شما دریں کار زود باشید، سلطان سکندر ہیچ جواب نہ گفت، از جانب حاجی روئی خود گردانیدہ مہر خاموشی بر لب نہاد، حاجی عبدالوہاب از مجلس برخاستہ السلام علیک گفتہ بروں آمد، سلطان سکندر عقب حاجی گفت شیخ می دانند مرد ماے کہ در خدمت من می آیند و پائی بوس کنند از ایشاں است، ایں قدر نمی فہمند کہ چگونہ یک غلام را ہر جان و دل بنشانم و جمیع امرایاں را بگویم کہ تو ولہ بدوش کشند، شیخ عبدالجلیل پسر سید احمد وقتے کہ ماجرای گذشت حاضر بود، کلماتِ مذکور بہ حاجی عبدالوہاب رسانیدہ گفت عقب شما بادشاہ بایں روش می گفت، حاجی عبدالوہاب دست بر دوشِ شیخ عبدالجلیل نہادہ گفت شما فرزند رسولؐ اید چوں شما را بہ غلام نسبت کردہ است ہماں حلقِ او خواہد گرفت، خاطر جمع دارید، حاجی از آگرہ بے رخصتِ سلطان بہ دہلی آمد، بعد از رواں شدنِ حاجی در اندک روزہا سلطان سکندر را رنجِ گلو پیدا شد، و روز بروز زیادہ می شد، سلطان احوالِ خود را دگرگوں دید، شیخ لاون دانشمند کہ امامت سلطان میکرد از ایشاں پرسید کہ کفارت نماز و روزہ و ریش تراشیدن و شراب خوردن و گوش و بینی بریدن نوشتہ فرستند، شیخ لاون بہ تفصیل نوشتہ پیش سلطان فرستاد، سلطان سکندر بواقعہ نویساں حکم فرمودہ کہ آنچہ در خدمت سلطان امثال ایں جرائم بوقوع آمدہ باتفاق شیخ لاون بجناب در آمدہ بعرض رسانید

کہ چہ قدر زر کفارت می شود، شیخ لاون تشخیص نموده به عرض سلطان رسانید، به خزانچی حکم فرمود زر یکہ از بیت المال جدا است ازاں زر به علماء هند، جمیع علما از روئے تعجب به خزانہ دار گفتند کہ خزانہ سوائے بیت المال جدا چگونہ حاصل شد، خزانچی گفت کہ بادشاہانِ اطراف ممالک تحفہ به سلطان می فرستادند و بعضے امرایاں کہ باعرائض خود طریقۂ تحفہ ارسال می داشتند ہر سال جمع می شد و به عرض سلطان می رسید کہ حکم می فرمود کہ جدا نگاہ دارید، ہر جا حکم خواہم نمود خرج خواہید کرد، امروز به خرچ آں خزانہ حکم شدہ است، جمیع علما بر رائے صواب نمائے او تحسین و آفرینہا نمودند،

احوال سلطان سکندر روز بروز نحیف و ضعیف شدہ، ہر چند از روئے عزت بخود ضعف نمی آورد و بہ ہماں حالت بامر سلطنت می پرداخت اما رفتہ رفتہ کار بجائے رسید کہ لقمہ و آب درگلو نمی رفت، و راہ نفس بستہ شد بروز یک شنبہ ہفتم ذی قعدہ ۹۲۳ھ نہصد و بست و سہ رخت بربست

سکندر شہ ہفت کشور نماند

نماند کسے، چوں سکندر نماند

مدت سلطنت آں عالی صفات بست و ہشت سال و پنج ماہ بود، الملکُ لِلّٰہ

(۱۳) ذکر بعضے احوال امرائی سکندری

اکثر امرایان سلطان سکندر ازیں باب بودہ اند کہ احوال شاں می تواں نوشت،

سیّد خاں پسر مبارک خاں :- سیّد خاں یوسف خیل لودی عجب سخاوت بلند داشت، ہر وقت کہ سفرۂ طعام پیش او کشیدہ می شد اوّل طبق ہائے کلاں از طعام ہر رنگ و روی پر نمودہ بالائے آں نان بسیار و ہر جنس آچار و بالائے آں بیڑہ تنبول و بالائے بیڑہ یک مہر زر نہادہ اوّل بفقرا می داد، بعد ازاں خود دست بہ طعام کردے و با ہر کہ سخن میکرد اگر از نوکراں می بود او را

امیر کردے و اگر از مردم بیگانہ می بود او را لکہ تنکہ انعام می بخشید، روزے شخصے بہ خان مذکور اظہار نمود کہ وکیل شیخ محمد قرملی از حوادث زمانہ درماندہ، طوی دختر از دست وی نمی آید، سیدخاں او را بہ حضور خود طلب فرمود، بہ غلام بچہ کہ در خدمت حضور می ماند گفت تا ہر دو دست پر نمودہ اشرفیہا در دامنِ وے ریخت، وے راہ پیش دیوانیاں بُرد تا حساب کنند کہ چہ مقدار زر یافتہ، چوں حساب کردند ہفتاد و ہزار تنکہ شد، حقیقت ایں مقدمہ بہ عرض سیدخاں رسید ہماں غلام بچہ حکم فرمود کہ دیگر اشرفیہا ہبرتا لکہ تنکہ پورہ شود، ہمچناں کرد،

روزے شخص در شکار حجرات بروش دہقانیاں پیش خان آورد، سیدخاں فرمود تا آوندی را کہ در وی حجرات بود پُر از اشرفی نمودہ بوے دہند، روزے عورتے از سکنۂ چندیری در طبق برگ نیم انداختہ پیش سیدخاں آورد، دید کہ برگ نیم بغایت سبز و تازہ است، بہ آں عورت فرمود کہ برگِ نیم آوردن چہ مناسب بود، او گفت کہ ساگ پختہ ام بر نہجے کہ صورت تغیر نیافتہ و آنچہ طعم ساگ است با خود مہیا دارد، سیدخاں بہ یکے از مصاحبان فرمود تا اندکے از آں بچشد، دید کہ ساگ پر مزہ پختہ شدہ چنانکہ اصلاً آثار نیم ندارد، طبق آں را نیز بہ مُہر زر پر نمودہ داد،

دیگر، روزے اسپاں بہ نظر سیدخاں می گذشتند، صدر خاں شر بینی کہ یکے از امرایان عمدہ و مصاحبان خوب وے بود نشستہ بود، اول اسپ کہ بہ نظر خان بگذشت از صدر خاں پرسید کہ چگونہ اسپ است، صدر تعریف و خوبی اسپ بسیار بیان نمود، سیدخاں گفت ایں اسپ حوالہ کسانِ صدر خاں نمایند، دومیں اسپ آمد، باز زبان بہ مدح اسپ کشاد، سیدخاں گفت ایں اسپ ہم بہ کسانِ صدر خاں سپارید، ہم بریں نمط تا ہشت اسپ بہ صدر خاں بخشید، چوں اسپ نہم آمد، باز از صدر خاں پرسید کہ چگونہ است، صدر خاں خاموش شد، سیدخاں گفت کہ صدر خاں! چوں خاموش ماندی؟ صدر خاں گفت بخشش از حد گذشت، سیدخاں

تبسم نموده از مشرف طویله پرسید که امروز برائے نظر گذشتن چہ قدر اسپاں آمده اند گفت صد و بست اسپ حاضر اند، گفت صدر خاں که از یک یک اسپ گرفتن به تنگ آمده امروز همه اسپاں را که برائے نظر گذشتن آمده اند به صدر خاں بخشیدم، صد و بست اسپ در یک مجلس به یک کس بخشید،

دیگر، روزے سه جواهر به نظر سید خاں می گذشت، یکے هفت لکه قیمت داشت و دیں پنج لکه و سومیں سه لکه، به یکے از مصاحبان که دراں هنگام حاضر بود پرسید که راست بگوئید ازیں هر جواهر کدام در خاطر آورده بودید که به ما خواهند بخشید، او گفت راست ایں است که هیچ در خاطر نگذشته، گفت اکنوں در خاطر آرید، گفت جواهر یکه سه لکه قیمت دارد، سید خاں تبسم نموده گفت جواهر گراں بهارا کسے گذاشته کم بها در خاطر می آرد؟ کم بهارا شما در خاطر آوردید و بیش بهارا من گفتم، سومیں تنها می ماند، هر سه به شما بخشیدم،

دیگر، وقتے سلطان سکندر سید خاں را به خدمتے نامزد فرمود، او بکوچ متواتر به نواحی چندیری سر بر آورد، بار برداران خزانه همه را اشتها زخمی شد، ارکانِ دولت بعرضِ خان رسانیدند که حکم شود خزانه پول سیاه بر سپاه قسمت نمائیم و از جاگیر ایشاں وضع نموده به سرکار خواهیم رسانید گفت بهتر است بدهند، هفت لک تنکه به سپاه قسمت نموده تمسک هائے ایشاں به نظرِ خان گذرانیدند، سید خاں فرمود ما مگر صراف شدیم که قرض بدهیم و بستانیم، خطها را به دست خود پاره کرده فرمود که ایں جزوی ما به سپاه انعام فرمودیم، ایزد تعالےٰ وے را غریقِ رحمت خود گرداناد،

دیگر، از امرایانِ سکندری لاد خاں خانِ اعظم پسر احمد خاں جوانے بلند همت بوده، بهر که بخشش می کرد سره هائے زر و نقره پر کرده می بخشید، تولچه و درم گاهے نگفته و نیم و یک نیم خود نمی دانست و شمار زیاده از دو عدد نمی آمد و ضابطه بخود قرار داده بود که در هر محلے که می نشست پیشکش یا

سوغات از ہر جا کہ می رسید عہدہ داران ہماں کارخانہ می یافتند، گویند روز جمعہ سلاح خانہ به نظر می گذشت ہمدراں لحظہ راجہ بھنتہ یک فیل و چند بستہ قماش فرستاد تمام ایں پیشکش بہ شیخ محمد سلاح دار بخشید، اگر وقت آب خوردن می آمد آبدار می یافت، در ایام زمستاں ہر روز دو قبا می پوشید و روز دیگر می بخشید و بہ سپاہ زمستانی یک پارچہ می داد، ہر فردے را چار پنج تو می داد، بہ ہر کہ در چوگاں بازی و یا در سفر اسپ بارگیر برائے سواری می داد دگر بار در طویلۂ خود نمی بست، ہموں کس می بخشید و راتبۂ اسپ از سرکار بہ وے می رسید، اگر احیاناً کسے آں اسپ را می فروخت راتبۂ اسپ تغیر نمی یافت، بے اسپ ہم می داد، اگر مسافراں بہ دربار وے می رسیدند بہ ہر فرد یک تنکہ می داد و یک گاؤمیش راتبہ مقرر می شد تا ہر مدت کہ بہ دربار خان می ماندند راتبۂ مذکور دائمی می رسید ہنگام رواں شدن دو یست تنکہ دادہ رخصت می کرد،

اکثر امرایانِ سلطنت سکندر خرچ دنیاوی بسیار داشتند۔

دلاور خاں پسر میاں بہوا در حرم خانۂ وے بہ پانصد تنکہ گل ہر روز خریدہ می شد، تصرفات امرایان سکندری تا کجا نویسم، بر ہمیں امرایان چند قناعت نمودم،

نظم

عجب عہدے ہمہ در کامرانی
بہر خانہ نشاط و شادمانی

نہ کس را دے کمند کینہ را تاب
نہ کس دیدے خیالِ فتنہ در خواب

مسلماں چیرہ دستے و ہنداں رام
ندانستے کسے از جنس و غل نام

شہے در دانش نیز داں شکوہے
ہم از سنگِ ہم از گوہر چو کوہے

مطلع

شہنشاہے چو ذوالقرنین گشت اسلام ربانی
مسلّم شد ازاں بروے خطاب اسکندر ثانی

(۱۴) ذکرِ سلطنتِ سلطان ابراهیم بن سلطان سکندر لودی

جمعے از اہلِ خبر بہ سلطنت رسیدنِ سلطان ابراہیم بریں رفتہ اند کہ چوں سلطان سکندر بہ رحمت حق پیوست دو پسر ارشدِ او کہ از یک مادر بودہ اند دراں ہنگام در آگرہ حاضر بودند، یکے سلطان ابراہیم، دوم سلطان جلال الدین، بہ اتفاق جمیع امرایان و اعیان منصبِ عظیم القدر سلطنت بہر ہر دو برادر قرار یافت بریں نمط کہ چوں سلطانِ ابراہیم بہ حسنِ فراست و شجاعت و اخلاق حمیدہ مشہور و معروف است و نیز پسرِ بزرگ سلطان سکندر راست بر اورنگِ جہانبانیٔ دہلی جلوس نمودہ تا سرحد ولایت جونپور فرماں گذار باشد و بر مسندِ سلطنتِ جونپور شاہزادہ جلال خاں کہ سلطان جلال الدین خطاب یافتہ جلوس نمودہ بر ممالک آں طرف فرمانروائی نماید، بایں قرار سلطان جلال الدین با امرایان و جاگیرداران پرگنات جونپور متوجہ آں صوب گشت، و بر مسندِ سلطنتِ آں ممالک استقلال یافت و سلطان ابراہیم بر تختِ سلطنتِ دہلی جلوس نمودہ،

بعد از انقضاءِ اندک زمان فتح خاں بن اعظم ہمایوں شروانی و خانجہاں لوحانی حاکم راپڑی بہ حضورِ سلطان ابراہیم زبانِ طعن و ملامت بہ وزرا و وکلا کشودند کہ امرِ حکومت و سلطنت را مشترک داشتن خطائے عظیم و سہوِ جسیم بود، و قبول ایں معنی از عقل بہ غایت دور بود و باید دانست کہ بادشاہی بہ شرکت بر نیاید، و بہ یک نیام دو شمشیر نگنجد، بمضمون ایں بیت ؎

دو جاں ہرگز بہ یک پیکر نگنجد　　　دو فرماندہ بہ یک کشور نگنجد

سلطان ابراہیم از استماع کلمات مذکور عہدے کہ بہ برادر بستہ بود بر طاقِ نسیاں نہاد، صلاح جمیع امرایان براں قرار یافت کہ چوں ہنوز شاہزادہ جلال خاں را چناں استقامتے بہم نرسیدہ بدہلی باید طلبید، و بہ جہت طلبِ شاہزادہ ہیبت خاں "گرگدن انداز" را با فرمانِ عنایت و

یگانگی آمیز فرستادند که مصلحتے درمیان است۔ باید که بروئی جریدگی به رسم یلغار خود را بدیشاں باد کردار رسانند،

چوں هیبت خان فرمان به شاهزاده رسانید انواع فریب و چاپلوسی به خاطر آورده، شاهزاده را ظن بر مکر و غدر ایشاں غالب تر شد، لیکن با جوابهائے ملائم پیش آمد و به لطائف الحیل گریز اندیشه گرفت، ایں معنی را هیبت خان دریافته به سلطان ابراهیم عرضداشت نمود، سلطان جمعے از مقرباں نزد شاهزاده فرستاد، افسونِ ایشاں نیز کارگر نه شد، و شاهزاده اصلا به مراجعت اقدام نه نمود، بعد ازاں سلطان ابراهیم به مشورتِ دانایانِ وقت با مرا و حکام آں حدود فرمانها نوشت و به هر کدام مضمون و عنایتے علی حده و رمزے و اشارتے جداگانه فراخور مرتبه و منزلت قلمی یافت، خلاصهٔ مضمون آنکه از اطاعت و موافقت شاهزاده جلال خان احتراز نمایند و در خدمتِ او به سلام نروند و به بعضے امرایانِ عظام که سی چهل هزار نوکر داشتند به هر کدام یک کس معتبر و محرم خود با خلعتِ خاص و اسپ و عنایات دیگر فرستاد،

چوں ایں فرامیں به جماعه رسید همه از اطاعت شاهزاده سر پیچیده و از حکم وے عدول ورزیده راه مخالفت پیش گرفتند، و ایں وقت شاهزاده تختے مرصع و مکلل بجواهر آراسته، بدیوان خانه نصب نموده و بروز جمعه پانزدهم ذی الحجه ۹۲۳ھ نه صد و بست و سه براں تخت جلوس نموده مجلس عالی ساخته بار عام داده، به ملازمانِ درگاه و اعیانِ دولت و سایر سپاه بقدر رتبه و منزلت به هر یک خلعت و شمشیر و کمر و خنجر و اسپ و فیل و منصب و خطاب مرحمت فرموده

اگر بایدت دولتِ عز و ناز | باحسانِ دلِ دوستاں چیره ساز
ازاں یافت کاؤس بر خصم دست | که چوں رستمے داشت فرماں پرست

سلطان جلال الدین خاص و عام را از خود راضی و خوشنود ساخت و بر فقرا و مساکین ابواب خیرات

برکشاد، معاش و وظیفۂ ائمہ را زیادہ گردانید و بگوشہ نشیناں و متوکلاں فتوحات و نذر فرستاد
امور سروری و جہانداری را رونق تازہ بخشید. و بہ سلطان ابراہیم علانیہ طریقِ مخالفت پیش گرفت،
جائے مدار او زمانہ سازی نماند و خطبہ و سکہ بنام خود کردہ مخاطب بہ "سلطان جلال الدین" شد و
بہ نگاہداشتن سپاہ و سرانجام حشم و توپ خانہ پرداخت، چوں قوتے پیدا کرد نزد اعظم ہمایوں شروانی
کہ دراں ہنگام بالشکرِ عظیم قلعۂ کالنجر را محاصرہ داشتہ بود کسانِ معتبر فرستاد و گفت تو بجائے پدر و
عم منی، خود می دانی کہ از من تقصیرے نرفتہ و نقض عہد از جانب سلطان ابراہیم شد، قلیلے از ملک
پدر بہ طریق ارث بہ من تجویز نمودہ بود، دراں ہم چشم دوختہ و پیوند موافقت بُریدہ و صلہ رحمی را از
میاں برداشتہ، شما را باید کہ جانبِ حق از دست ندہید و اعانت مظلوم نمائید،

چوں دراصل اعظم ہمایوں بہ سلطان ابراہیم آزردہ خاطر بود ضعف و شکستگی و ملائمت سلطان
جلال الدین درو اثر کرد و دست از قلعہ باز داشتہ بخدمت جلال الدین پیوست، بعد از عہد و
پیمان قرار دادند کہ اول ولایت جونپور در تصرف باید آورد، بعد ازاں فکر دیگر باید کرد، بریں قرار
بکوچ متواتر بر ضابطا ودھ رفتند، او تاب مقاومت نیاوردہ خود را بہ لکھنؤ رسانید،
ازاں جا حقیقتِ حالی بہ سلطان ابراہیم عرضداشت نمود، سلطان ابراہیم ارادہ نمود کہ بالشکر
چیدہ گزیدہ خود دفع آں فتنہ بباید کرد، دریں وقت بمشورت خیرخواہاں ہر چہار برادر را کہ مقید بودند
فرمود کہ در قلعۂ ہانسی بُردہ بہ محافظت نگاہ دارند و بہ جہت خدمت ہر یکے دو حرم و سائر
مایحتاج مقرر ساخت، و خود بہ روز پنجشنبہ بست و چہارم ذی الحجہ متوجہ جونپور گشت، بہ کوچ متواتر
بہ قصبہ بھوگاؤں رسید، ازاں جا بہ جانب قنوج در حرکت آمد، در اثنائے راہ خبر رسید کہ اعظم
ہمایوں با پسر رشید خود فتح خاں از سلطان جلال الدین برگشتہ عازم ملازمت است، سلطان
ابراہیم ازیں نوید نہایت قوی دل شدہ جمع کثیر از امرایان نامور بہ استقبال اعظم ہمایوں فرستاد،

ہنگام ملازمت اعظم ہمایوں را بہ انواع عنایات والطاف بادشاہانہ سربلند ساخت، مقارنِ آں حال جمعے از امرایان عمدہ بالشکر بے اندازہ و فیلانِ جنگ آزمودہ بر سر سلطان جلال الدین نامزد گردانید، سلطان جلال الدین جمعے از متعلقانش در قلعہ کالپی گذاشتہ پیش ازاں کہ ایں لشکر بہ حدود کالپی رسد باسی ہزار سوار و چند حلقہ فیل جانب دارالخلافت آگرہ متوجہ گردید لشکر سلطان ابراہیم کالپی را محاصرہ داشتہ بعد از اندک زماں بدست آورد، جمعے کثیر اسیر و دستگیر شدند، تمام شہر بغارت و تاراج رفت، و غنیمت بے اندازہ بدست سلطان ابراہیم اُفتاد، سلطان ابراہیم از رفتن برادر جانب آگرہ آگاہی یافتہ بجہت ازدیاد محافظت آگرہ ملک آدم را بالشکر آراستہ رخصت فرمود، ملک آدم بہ سرعت بادکردار خود را بہ آگرہ رسانید، سلطان جلال الدین می خواست کہ بہ انتقام کالپی آگرہ را بغارت دہد، ملک آدم بہ لطائف الحیل و سخنان ملائم کہ موافق مزاج او بود معطل داشت، بعد از انقضائے اندک زمانے لشکر عظیم بہ امداد ملک آدم از سلطان ابراہیم رسید، ملک آدم بہ سلطان جلال الدین پیغام نمود کہ اگر از ہوا و ہوس سلطنت باز آمدہ چتر و آفتاب گیر و نوبت و نقارہ و دیگر علامات پادشاہی برطرف سازید و بہ طریق امرا سلوک نمائید تقصیر شمارا از سلطان ابراہیم درخواست نمودہ آید و سرکار کالپی بدستور سابق در جاگیر شما مقرر باشد، سلطان جلال الدین بدیں شرط از نہایت رضامندی امارات بادشاہی را از خود جدا ساخت، ملک آدم چتر و سائر اسباب سلطنت بہ ملازمت سلطان ابراہیم در اٹاوہ بہ نظر گذرانید و التماسات ناملائم کرد، سلطان جلال الدین از استماع خبر ایں حادثہ بہ راجہ گوالیار پناہ برد، سلطان ابراہیم در آگرہ اقامت فرمود، امر سلطنت کہ بعد از فوت سکندر تنزل یافتہ بود اقامت گرفت، و امرا از مخالفت توبہ کردہ بازگشت نمودہ از راہ اخلاص در آمدند اما سلطان ابراہیم چوں باستقلال تمام بجائے پدر نشست کریم داد طوغ را با امرایان دیگر برائے

محافظت دہلی تعین فرمود،

مقارنِ آں حال به خاطرِ سلطان ابراہیم رسید که سلطان سکندر ہمیشه قصدِ تسخیر گوالیار می نمود وازاں جالشکرِ بے مراد باز می گشت اگر اقبال رہنمونی کند به عزمِ ملوکانه فتحِ حصار و آں نواحی نمایم، مقصدِ کلی در باطن بدست آوردنِ سلطان جلال الدین بود که آں جا بود، بنا براں اعظم ہمایونی شروانی حاکم آگره را باسی ہزار سوار و سی صد زنجیر فیل جنگ آزموده به جہت تسخیرِ گوالیار نامزد فرمود، پیش ازاں که لشکرِ سلطان ابراہیم در گوالیار رسید سلطان جلال الدین ازاں جا برآمده جانب مالوه پیشِ سلطان محمود رفت، دراں جا چند مدت بسر بُرد، چوں سلوکِ سلطان محمود برخود آدمیانه نیافت ازاں جا فرار نموده به ولایت گڈھ کٹنگه رفت، دراں جا بدستِ جماعه گنواراں گرفتار شد، وآں جماعت اورا مقید ساخته نزدِ سلطان ابراہیم فرستادند، سلطان برادرش را به قلعه ہانسی رواں ساخته درراه به شہادت رسانید ؎

شربتِ سلطنت و جاه چناں شیریں است
که شہاں از پئی آں خونِ برادر ریزند
خونِ آزرده دلاں راز پئے ملک مریز
که ترا نیز ہماں جرعه به ساغر ریزند

سلطان ابراہیم برادرِ حقیقی را به تخت گاهِ عدم رسانیده به خاطر جمع به تسخیر گوالیار عزیمت نمود به امداد اعظم ہمایوں چہارده امرائے نامور بالشکرِ عظیم و چند حلقه فیل دیگر نامزد گردانید، اتفاقاً دراں ایام راجه مان که والی گوالیار بود و سالہا با سلاطین دہلی متعاومت نموده بود به جہنم رفت، پسرش بکرماجیت قائم مقام او شد، دریں ایام امرایانِ سلطان ابراہیم در زیر قلعه دیوانخانه بادشاہی نصب کرده جمیع امرایان دراں جا جمع آمده مہمات را فیصل می دادند و در محاصرۀ قلعه جد و جہد نموده زیر قلعه که راجه مان

عمارتے عالی ساختہ بود بعد از مرور ایام لشکر سلطان ابراہیم نقبہا کشیدہ و از داروئے تفنگ پر ساختہ آتش دادند و در دیوار قلعہ ریختہ در آمدند و آں منزل فتح کردند، دراں جا ستورے زرین یافتند کہ از پرستش سالہا معبود ہندواں بود، حسب الحکم سلطان ابراہیم ادراا زاں جا برداشتہ بدہلی آوردہ بر دروازۂ بغداد نصب کردند، مولف اکبر شاہی می نویسد کہ گاؤ تا زمان سلطنت اکبر بادشاہ بر دروازۂ دہلی من دیدہ بودم،

آمدیم بر احوال سلطان ابراہیم، دراں ایام چوں سلطان را مخالف و شریک دولت نماند بیک مرتبہ از امرایانش بدگمان شدہ بہ سیاست پیش آمد جمیع امرایاں از سلطان ابراہیم نفرت کردہ ہراساں گشتند، بر اکثر خوانین بزرگ سکندری بے اعتمادی بہم رسانیدہ امرایانِ بزرگ را مقید ساخت، میاں بہوا کہ از امرایانِ عظام سکندری بود بروے تغیر آورد، میاں بہوا بر اعتمادِ سابقہ خود از خدمت غفلت نمودن گرفت، کم خدمتی باعثِ ظنِ سلطان ابراہیم بیشتر گردید، تا کار بجائے رسید کہ میاں بہوا را مقید ساخت و زنجیر در پا کردہ بہ ملک آدم سپرد و پسر اورا رعایت کردہ امتیاز بخشیدہ بجائے پدر نصب کرد، میاں بہوا ہمدراں زنداں بعد از مرور ایام ودیعتِ حیات بہ قابض ارواح سپرد، بعد از انقضائے اندک زمانے بہ امرایانے کہ تسخیر قلعہ گوالیار نزدیک رسانیدہ بودند فرمان نوشت کہ بدار السلطنت آگرہ حاضر شوند، بعد از احضارِ ایں مردم کہ ہمہ دولتخواہ و نمک حلال بودند ایشاں را مقید ساخت، اعظم ہمایوں شروانی کہ از خوانین بزرگ وے بود بے ہیچ تقصیر محبوس گردید، ازیں جہت اکثر امرا بر تغیر مزاج سلطان واقف گشتہ لوائی مخالفت بر افراختند، اسلام خاں پسر اعظم ہمایوں در کڑہ سر بہ بغی بر آورد، و بر اموال و حشم پدر خود متصرف شدہ بنیاد جمعیتِ لشکر نمودن گرفت، پس سلطان ابراہیم از استماع ایں حادثہ می خواست کہ لشکر نامزد کند، بیک ناگاہ سعید خاں لودی و چند کس دیگر از امرایان کبار

از لشکر سلطان ابراہیم فرار نموده بولایت لکھنو که در جاگیر آں جماعه بود رفتند، اسلام خاں با ایں امرا یاں آمده یکجا شده، فتنۂ عظیم برپا شد، سلطان ابراہیم دوازده امرائے نامور با لشکرِ بے انتہا بر سر گریختگان اہل بغی نامزد گردانید، چوں بنواحی بانگرمئو قریب قنوج رسیدند اقبال خاں خاصۂ خیل اعظم ہمایوں با پنج ہزار سوار و چند زنجیر فیل ناگاه از کمینگاه بر آمد و خود را بر لشکر ایشاں زد، خیلے مردم تشنه و زخمی ساخته و لشکر سلطان ابراہیم را برہم زده بدر رفت، چوں خبر ایں حادثه بسلطان ابراہیم رسید اعتراض بسیار بامرا نوشت و حکم نموده تا دامیکه آں ولایت را از دست اہل بغی بیروں نیاورید از جملۂ زمرۂ مردوداں خواہید بود، و بجہت احتیاط جمعے دیگر از امرا و خوانین را با لشکرِ بے انتہا به کمک آں لشکر تعیین نمود، در لشکر اسلام خاں چہل ہزار سوار مسلح و پانصد زنجیر فیل جمع شده فتنۂ عظیم برپا شده بود، چوں طرفین قریب شدند نزدیک به آں رسید که امروز و فردا محاربه واقع شود، شیخ راجو که مقتدائے آں عہد بود درمیان آمد و منع نمود، و اہل بغی را به نصائح سودمند معقول ساخت، آں جماعه گفتند که اگر سلطان ابراہیم اعظم ہمایوں را اخلاص فرماید دست از ولایت باز داشته به ملکِ بادشاه دیگر رویم، امرا یاں حقیقت ایں مقدمه عرضداشت نمودند، سلطان ابراہیم قبول ایں صلح نکرد، حکم فرمود که لشکر صوبۂ بہار به استعداد تمام از آں جانب بر سرِ باغیان آمده آں فتنه را تسکین دہد، چوں ایں لشکر ہا از ہر طرف قریب یکدیگر رسیدند صفہا آراسته به جنگ پیش آمدند و افواجِ جانبین باہم آویختند، و خونریزے کردند که از مشاہدۂ او چشم روزگار خیره گشت، آں چناں جنگ گاہے نشده، آخر الامر چوں شیوۂ بغی و حرام نمکی بر اہل آں شوم است و ہرگز میمنت ندارند اسلام خاں کشته شد، سعید خاں با چند کس دیگر اسیر گشت و آں فتنه زود تر فرو نشست، مال و ملک به تمام در تصرف سلطان ابراہیم در آمد، سلطان ابراہیم ازیں فتح کامرانیہا نمود، اما کینه که به امرا داشت ده چند شد، و انحراف مزاجِ سلطان از جمیع خوانینِ سکندری از حد بگذشت، و بسیارے از امرائے نامور مانند میاں بہوا و

اعظم ہمایوں شروانی کہ خطابِ "امیر الامراء" داشت در حبس وفات یافتند، خانجہاں لودی حاکم بہار باجماعہ امرایانِ آں جا متفق شدہ لوائے مخالفت برافراخت، میاں حسین فرملی در خطۂ چندیری بہ اشارت سلطان ابراہیم بدست یکے شیخ زادہائے اوباش آں جا کشتہ شد، تفصیل وقائع میاں حسین پیشتر تحریر می یابد، غرض ایں معنے باعثِ نفرتِ اُمرا گردید، ہر کس کہ ہر جا بود در فکر خود شد،

(۱۵) تفصیل وقائع کشتہ شدن میاں حسین

ایں میاں حسین از امرایانِ بزرگ و سپہ سالار سلطان سکندر بودہ و تربیت ازاں بادشاہ یافتہ، سلطان ابراہیم اول ایں کار ناشایستہ بعمل آورد کہ میاں حسین و میاں معروف را در تابعین میاں ماکھن نمودہ باچہل ہزار سوار بر سرِ رانا نامزد فرمود، و بہ طریق نہانی بہ میاں ماکھن فرمان نوشت کہ میاں حسین و میاں معروف را ہر نوع کہ توانی مقید ساز، ایں خبر بہ میاں حسین رسیدہ بود میاں ماکھن کہ یگانۂ سلطان ابراہیم بود حیلہ انگیخت و بہ تعزیت پسر میاں معروف بہ ڈیرہ میاں معروف رفت، بہ میاں حسین خبر رسید کہ میاں ماکھن بہ ڈیرہ میاں معروف رفتہ، میاں حسین نیز بسرعت خود را بخانۂ میاں معروف رسانیدہ وگفت میاں ماکھن! ایں خیال از خاطر دور کنید کہ میاں معروف را گرفتہ جولاں در پای اندازی، ما عُمّال و عہدہ دار کسے نیستیم، برخیز و بہ سلامت بخانہ برو، سلطان مارا خلل دماغ شدہ است، تراچہ شد، ایں گفتہ برخاست، بہ ڈیرہ ہائی خود آمدند، میاں ماکھن تمام ایں وقائع سلطان را نوشت، سلطان ابراہیم فرمان بہ وے نوشت کہ تو بہ ڈیرہ کسے برائی چہ می روی، سراپردۂ پادشاہی نصب کن و بہ امرایاں خبر رساں کہ

فرمان بادشاه آمده، همه امرا به خواندنِ فرمان حاضر خواهند شد، همانجا میاں حسین را اول گیرو بعد آں میاں معروف را و فرمان بنما کہ بموجب حکم ایں کردم، میاں ماکھن همچناں کرد، در میدان خیمه نصب کرده به امرا خبر نمود، میاں حسین ازیں اندیشه آگاهی داشت، پانچ هزار سوار مستعد در آں جا بیاماند و به مردم خود فرمود که میخهائے سراپرده برکنید، تمام سراپرده بزمیں افتاد، تمام لشکر بنظر در آمد، میاں ماکھن با جماعت قرملیاں حلقه زده نشسته، میاں حسین به میاں ماکھن گفت چرا فرمان بیروں نمی آرید و نمی خوانید، میاں ماکھن گفت بایں روش خواندنِ فرمان حکم نیست، میاں حسین گفت ارادهٔ که تو به خاطر داری محال است، مارا معلوم شد که آمدنِ ایں لشکر محض برائے ماست، مایاں جان برائی کار بادشاه داشته بودیم، بایں رذالت جاں نمی توانیم داد، راناکافر بر روئے ما آمده است، شمارا هرچه بادشاه گفته است آں کنید، ما بروی رانا می رویم، هرچه بادا باد،

میاں حسین ازاں جا کوچیده در توده رفت و ازاں جا برانا سازش نمود و پیوست و لشکر رانا همراه خود کرده برلشکرِ سلطان ابراهیم رفت، به میاں ماکھن که سردار لشکر بود گوشمال بواجبی نمود، هزیمت داد، و تابیانه تعاقب فوج سلطان ابراهیم کرده بقتل رسانید، هنگام مقابلهٔ افواج یکدیگیر دریاخاں که از امرایان بزرگ سلطان ابراهیم بوده به برادرِ خود گفت "تربیت فوجِ سلطان خوب نمی شود، بیا تا بدر رویم، برادرش گفت مانند شما امرائی بزرگ را بے آنکه غنیم به نظر در آید از میدان برآمدن چه مناسب، درهمیں کلمات فوجِ رانا نمودار شد، برادر دریاخاں گفت حالا یقین دانستم که غنیم رسید بایدبر آمد، دریاخاں گفت اے برادر نادان محل رفتن همان بود، حالا که غنیم به نظر در آمد کجا ردم، که مارا دریا می گویند و دریا از جائے خود نمی جنبد، ایں بگفت و به شهادت رسید، سلطان ابراهیم بعد از هزیمت لشکر از آگره خود در حرکت آمده بکوچ متواتر به کنار دریائے کنیر رسید، میاں حسین افواج سلطان

سلطان ابراهیم را انهزام واجب داده به میاں طٰہ که یکے از برادرانِ او بوده گفت که تمام زندگانی
با جنگ کفار گذشته، دریں آخریں سال که به پیری رسیده ام با کافر یکدل شوم، وگروه مسلمانان
به سعی من کشته شوند، پس ایں همه وبال به گردنِ من باشد، وحی گفتید که چوں به بادشاه عداوت کرده
اید سپاه جمع کنید، من از اول به شما گفته بودم که از بادشاه عداوت ندارم، اما مطلب من آنست
که او مارا نمی شناسد و قدر نمی داند، نوعے بکنیم که او مارا بشناسد و قدرِ ما بداند، و از قابلیتِ ذاتِ خود
او را آگاه گردانیم، تا بداند که مایاں را پدرِ او سلطان سکندر از سوارے بمرتبه امرا رسانیده بود،
و اقطاعهائے بزرگ بما حواله میکرد، در ذاتِ ما ایں قابلیت بود، والا بقوت لشکر نا قابل هم کار توانند
کرد، پس ذاتِ ما را چه شرف باشد، انچه مطلب ما بود کردیم، به میاں طٰہ بعد از کلمات مذکور گفت
که شما پیش سلطان ابراهیم بروید، ویک التماس از جانب من بکنید که سید خاں یوسف خیل و فتح خاں
پسر اعظم همایون که در قید اند ایشاں را بگذارد، من از پیشتر خیالِ مخالفتِ سلطان ندارم، سلطان ابراهیم
از نوید ایں مژده هر دو امرا را از قید بر آورده خلعت عنایت نموده رخصت فرمود، ایں هر دو
امرایاں سپاه جمع نموده از آگره فوج بسته بدر رفتند و به میاں حسین پیوستند،

و ایں سید خاں مردے بغایت متکبر بود، روزے در خانهٔ خود با رانا صحبت داشت،
در اثنائے ایں حال خبر آمدن میاں حسین شد، رانا از نهایت اضطراب پیش میاں حسین رفت،
ساعتے باهم بوده میاں حسین بخانهٔ خود برگشته آمد، سید خاں به رانا پرسید که هیچ می دانید میاں حسین
کیست؟ رانا گفت ایں قدر می دانم که میاں حسین مردے بسیار بزرگ است و از امرایان عمده، سید خاں
گفت ایشاں در قوم افغانان ما شیخ زادگان اند، چنانچه برهمن در شما می باشند، ما ایشاں را کلاں کردیم
ما از برادران بادشاه هستیم، به حسابِ افغانان بادشاهی به شاه خیل می رسد یا به یوسف خیل، دیگر همه
قوم افغاناں نوکر لودی اند، میاں حسین از استماع ایں کلماتِ سید خاں رنجیده تر شد و گفت که به

طفیل من زنجیر از پای میاں سید خاں بر آوردہ اند، ایشاں بسیار حق شناسی نمودند، حالا از صحبت ایشاں مہاجرت بہتر، بہ میاں طہٰ گفت کہ شما پیش سلطان ابراہیم بروید کہ سلطان ابراہیم بادشاہ و ولی نعمت سہ کرسی من است، مطلب ما ہمیں است کہ شما خدمتگاراں پدر خود بشناسید، بندہ در اطاعت شما در آمدم ہر کہ موافق من خواہد بود او ہم مطیع شما ست، میاں طہٰ در آگرہ ملازمت بہ سلطان ابراہیم نمود، از یکدلی میاں حسین بعرض رسانید، سلطان ابراہیم گفت میاں حسین عموے من است، انچہ گذشت گذشت حالا ازیں سہ ملک، بہ میاں حسین ہر کدام کہ خوش نماید بایشاں عنایت فرمودیم، اول جاگیر قدیم ایشان در صوبہ بہار سارن وچپارن دوم اقطاع چندیری سوم ملک سنبھل،

میاں حسین خواست کہ از لشکر رانا بر آید، رانا بعد از استماع ایں خبر با جمعے مخالفان تمام شب ڈیرہ میاں حسین گرد نمودہ مخالفت نمود، ہنگام طلوع آفتاب خبر بہ میاں حسین رسید، اسپ برائے سواری طلبید، جمعے از امرایاں کہ بہ میاں حسین دم موافقت می زدند در سلاح پوشی شدند، میاں حسین گفت شما سلاح برائے چہ می پوشید، ایں ہا ہمہ شغال اند کہ جمع شدہ اند، شما یاں ہمہ بجائے خود باشید، ایں بگفت و تنہا با دو خدمتگار رو بہ جانب ایشاں نہاد، یکے از سپاہیان میاں حسین کہ نوکر قدیم ایشاں بود دگاہ گاہے سخن بے ادبانہ می گفت ہمراہ شد، میاں حسین کہ او را ہم منع کرد، او گفت کہ من ہمراہ شما می روم، چنانکہ زنِ ستی خود را زندہ می سوزد و خلائق بہ تماشائے آں می روند، ہمچناں شما تنہا پیش یک لکہ سوار غنیم می روید، میاں حسین ہیچ نگفت، درمیان لشکر اعظم رفتہ از اسپ فرود آمدہ نشست، رانا و دیگر امرایاں را طلبید، ہمہ ایں مردم آمدہ، پیش ایشاں میاں حسین گفت ما شمارا آزمودیم، انچہ اتفاق ما بود براں شمار اندیدم، حالا نو فوج می کنم، ہر کہ بہ شما اتفاق دارد با شما باشد، ایں بگفت و از میان یک لکہ سوار غنیم بر آمدہ بہ لشکر خود پیوست، و ازاں جا پیش سلطان ابراہیم رفت، سلطان میاں حسین را بانواع الطاف ظاہری خوشدل ساخت، میاں حسین خطہ چندیری قبول کرد، اگرچہ میاں

طہ امی گفت کہ سلطان ابراہیم بادشاہ کینہ وراست، صوبہ دور دست اختیار باید کرد، میاں حسین بجہت انتقام رانا چندیری قبول کرد و از سلطان ابراہیم رخصت شدہ رواں گردید۔

سلطان ابراہیم درپے آں شد کہ میاں حسین را از میان بردارد، یکے از مقربان خود را کہ شیخ فرید دریابادی نام داشت، ہفت صد اشرفی و دہ دیہ انعام دادہ بر استیصال میاں حسین مامور گردانید، آں ناخدا ترس بہ شیخ زادہائے چندیری کہ قریب دوازدہ ہزار نفر مستعد بودند در ساخت و از الطاف سلطانی امیدوار یہا دادہ برآں آوردہ کہ ہنگام شب بر قلعہ ریز کنند، و میاں حسین را از میاں بردارند، شیخ جمال برادر زادۂ میاں حسین شبے کہ میاں حسین را خواہند کشت آخر آں روز تمام حقیقت غدر شیخ زادہا بہ میاں حسین معلوم نمود، میاں حسین تبسم نمودہ گفت الحمد للہ برادر زادۂ ما را ایں مقدار شد کہ پند و نصیحت می دہد، ایں جماعہ کوکنا ریاں را آں زہرہ از کجا شد کہ بر ما غدر توانند کرد، اگر بجانب ایشاں لعاب دہن بیندازم از دھکہ آں چند تن بر زمیں افتند، روز فردا بہ بینید کہ چہ کار می کنم، انشاء اللہ تعالیٰ، تماشا خواہید کرد، شیخ جمال گفت پگاہ برائے شما نوشتہ اند کہ حکم خدا بریں گونہ است، اگر ہیچ نمی توانید کرد بارے از خانہ برآمدہ بیروں نہ نشینید، از آں جا کہ قضا مبدل نیست گفتۂ شیخ جمال اصلا کارگر نہ شد ~

کہ چوں آزمودہ شوی روزگار

بیاد آیدت پند آموزگار

ہنگام یک پہر گذشتن از شب کہ غیر نوبت سپاہیاں بہ خانہا رفتند و مردم جا بجا شدند جمعے کثیر از شیخ زادہا یکجا شدہ اول بخانۂ شیخ زادۂ کہ سر حلقۂ آں گروہ بود رفتہ خبر کردند کہ ما یاں میاں حسین را می کشیم، او زبان بہ ملامت و ندامت بہ ایں قوم کشاد و گفت شما کارے می کنید کہ باعث خرابی شمایاں است، ہر چند ایں شیخ زادۂ بزرگ زبان بہ نصیحت کشاد اصلا کارگر نہ شد، چوں شیخ زادہ دید کہ ایں جماعہ از ارادۂ

که بجود قرار داده اند بازلی آینده همان ساعت دویده به میان حسین خبر رسانید، و این شیخ زادها دویده
اول دروازهٔ قلعه بدست آورده مردم جابجا به هر خانه تعین نمودند و جماعتے بر ڈیرہ میان حسین ریز کردند
درین اثنا غوغائے عظیم برخاست، میان حسین از خانه با معدودے چند بیرون آمده سه تیر جانب غنیم انداخت
هر سه تیر خالی افتاد، میان حسین کمان بر زمین زد و گفت میدانم که حکم خدا برین رفته است، والا تیر من هرگز
خطا نکردے، از هر جانب سنگ باریدن گرفت، همدرین اثنا یکے از خدمتگاراں گفت مردم غنیم در
حرم در آمده اند، اگر حکم شود آنها را بکشم، میان حسین گفت حالا زناں را بیاد بیارید، اگر ما مردیم اینها
خود مردند، مردانگی کنید و مُردن خود را آرائش دهید، حسن علی نام مردے خراسانی که وکیل میان
حسین بود او را میان حسین پیش طلبیده وصیت نموده گفت اے حسن علی اگر تو زنده خواهی ماند به سلطان
ابراهیم از جانب من خواهی گفت که من با تو بدی در دل نداشتم و تو کینه با خود داشتی، مراد ترا مردن
است، انصاف من و تو پیش حاکم عادل شدنی است، درهمین سخن سنگے بر سر میان حسین رسید،
بے تاب شده بر زمین نشست، و شمشیر در دست داشت، یک شخص نزدیک میان حسین رسید، خواست
تا شمشیر اندازد، میان حسین در حالت سکرات چناں شمشیر حوالهٔ او کرد که سرش از و بریده، مردم شیخ
زاده از هر طرف رو به میان حسین آورده از تیر و نیزه او را شهید کردند، و سر آں چناں رستم زمان
را مانندِ سر باغیان بر دروازهٔ آویختند، سلطان ابراهیم از کشته شدن میان حسین انبساط نمود
بعد از انقضائ اندک زمانے فوجِ رانا بر سرهائے شیخ زاده ها رسیده، تمامی شیخ زاده ها که درین
حادثه هندستاں بودند بقتل رسیدند، شیخ محمد سلیمان که یکے از عمدهائے باریافتگانِ بارگاه
کبریائی الهی بوده شخصے او را به خواب دید که سر برهنه می رود، آں شخص پرسید که کجا بود دید
و سر برهنه کجا می روید، گفت در چندیری بودم، انتقام میان حسین از شیخ زادها گرفتم، حالا به
آگره می روم، چوں سلطان ابراهیم را همیں حال شود آں گاه دستار خواهم بست،

ابراہیم از دہلی کوچ کردہ جانب سرہند رواں شد، مقارن آں حال سلطان ابراہیم باحضار جمیع منجمان بلند گفتار اشارت فرمودہ کہ ملاحظہ نمایند زائچہ وطالع دریابند کہ فتح بہ کدام جانب است، جمعے از سرآمد روزگار کہ دریں فن نظیر و عدیل نہ داشتند بعد از ملاحظۂ استخراج علم نجوم بعرض رسانیدند کہ از نظراتِ کواکب چناں معلوم می شود کہ تمام فیلان و اسپان مادر لشکر مغلِ درآمدہ اند، سلطان ابراہیم بہ حاضراں گفت پس دلالت برآنست کہ ما بر مغل ظفر یابیم، منجمان گفتند ایں چنیں باشد، لہذا چند منجم فہمیدہ پائے از اں معرکہ کشیدہ بہ سلامت بہ خانہا رفتند، جمعے کہ بر قول سلطان ابراہیم رفاقت نمودند اسیر و دستگیر شدہ جاں ببادِ فنا دادند، تمامی فیل و اسپ سلطان ابراہیم در لشکر مغل رفت، بسا افغان از منزلِ سونی پت گریختہ پیش بابر بادشاہ رفتند، حمید خاں خاصہ خیل سلطان ابراہیم را کہ از حصار فیروزہ با جمعیت تمام بہ امدادِ سلطان می آمد با ہمایوں بادشاہ درمیان حصار فیروزہ جنگ واقع شد، ہزیمت برحمید خاں افتاد و آں لشکر نیز متفرق شد و آں جمعیت برہم خورد، سلطان ابراہیم داؤد خاں را با پنج شش ہزار سوار از لشکر خود پیشتر بہ طریقہ ہراول راہی ساخت، ازاں طرف بابر بادشاہ با ستعداد سپاہ و اعزّہ بروز پنجشنبہ سلخ جمادی الاول بہ پانی پت شش کروہ از لشکر سلطان ابراہیم رسید، عدد لشکر بابر بادشاہ پانزدہ ہزار سوار و پیادہ و مقدارے فیل بودہ و عدد سپاہ سلطان ابراہیم یک لکہ سوار و یک ہزار فیل بودہ، مدت یکماہ کم و بیش میان سلطان ابراہیم و بابر بادشاہ مقابلہ ماند، روز جمعہ ہشتم رجب ۹۳۲ھ نہ صد و سی و دو دستِ اجل گریبانِ جانِ سلطان ابراہیم گرفتہ مع افواجہائے آراستہ مقابل بابر بادشاہ آورد، ازیں طرف بابر بادشاہ نیز در حرکت آمد، چوں طرفین متقارب یکدگر گشتند بابر بادشاہ فرمود کہ افواج مغل دو دفعہ شوند و ہراول بجائے باشد، و ایں دو دفعہ از عقب لشکر سلطان ابراہیم

درآمده به محاربه اشتغال نمایند و لشکر سلطان ابراهیم اگرچه بلا انتها بود اکثر سپاه و امرا بیدل و رنجیده بودند غرض درمیان هردو بادشاه درمیدان پانی پت جانب برآمدن آفتاب از پانی پت جنگ عظیم واقع شد و آنچناں خونریزی به ظهور پیوست که چشم روزگار خیره گشت، جمعے از سپاه سلطان ابراهیم بقتل رسیده و جمعے که از وے آزرده بودند سر در بیاباں نهادند، درآں هنگام یکے از مقرباں گفت که حالا اصلاح دولت درآں می بینم که حضرت ایں مرتبه ازیں معرکه برآیند، بعد ازاں هر تدبیرکه رود به عمل آورند، سلطان ابراهیم گفت "نمی بینی که بادشاهاں خیمه سرخ برپا می کنند و ایں علامت سرخروئی بادشاهاں است، ما از خونِ خود سرخ نموده ایم، لباس سرخروئی برخود مانده، زرد و چگونه شویم" و ایں بیت خواند ؎

دگر سوئے رویم آں خود نه مردی است

نه کار سرخرویاں روئے زردی است

سلطان ابراهیم با پنج هزار سوار و نزدیکانش بقتل رسیده، و چندیں هزار کس درآں جنگ رفتند که نام و نشان پیدا نه شد، و سبب زوالِ دولت وے آں شد که در نگاهداشت خاطر امرا و بدست آوردنِ دل سپاه تقصیر کرد تا آں روز پیش آمد که سلطنت و زندگانی همه برباد فنا داد، بعضے گویند که سلطان ابراهیم را در ویرانه شناختند، و با جمعے از نزدیکانش هلاک شده یافتند و سرش بریده پیش بابر بادشاه آوردند،

شخصے که دراں معرکه حاضر بوده تمام واقعهٔ آں جنگ را بزبان هندی دریں شعر بیان نموده است ؎

نو سے اوپر هتا بتیسا؛ پانی پت میں بھارت دیسا؛ ساتویں رجب آپت ڈاما؛ بابر جیتا براہم ہارا

و یکے از راویان معتبر که به سن صد و بست سال رسیده بود می گفت که در روز جنگ

بہم رسانده متوہم شد، از قہر و سیاستِ سلطان خلاصی خود ندید، گریختہ پیش پدر رہم نرفت، از راہ دیگر خود را در ملازمت بابر بادشاہ بکابل رسانید، مدتے در آں جا می بود، و حقیقت و ماہیت اختلاف امرایان افاغنہ و نفرت ایں جماعت از سلطان ابراہیم بہ تفصیل خاطر نشانِ بابر بادشاہ نمودہ،

مُقارنِ آں حال سلطان ابراہیم بے ہیچ تقصیر میاں بہوا را در حبس بکشت، بابر بادشاہ از استماع ایں حرف بیدولتی ابراہیم را بہ فراست دریافت، جہت آنکہ کشتن و ضائع ساختن مخلص دانائے در ہیچ زماں بر ہیچ صاحب مبارک نیامدہ،

دولت خاں لودی ارادۂ آوردن بابر بادشاہ بہ ہندوستان کرد، بابر بادشاہ بہ امداد یزدانی عزیمتِ ہندوستان پیشِ خاطر نہادہ متوجہ گردید، در اثنائے راہ دولت خاں فوت کرد در جانب بہار سلطان محمد کہ خود را بادشاہ می گویانید نیز در گذشت، مُقارنِ آں حال بعضے امرایان سکندری شاہزادہ عالم خاں بن سلطان بہلول را کہ در گجرات پیش سلطان مظفر رفتہ بود طلبیدہ، او را سلطان علاؤ الدین قرار دادہ، در مقابل سلطان ابراہیم بدعوی ایستادہ کردند، چوں تابِ مقاومت با سلطان ابراہیم در خود نیافتند، ایں جمیع امرایان ظہیر الدین بابر بادشاہ را از ولایت ماوراء النہر و کابل طلبیدند، با وجود آنکہ اسباب تسخیر ہندوستان و مصالح تدبیر آں بکلی مرتفع شدہ بود بابر بادشاہ محض توکل بہ امداد الٰہی نمودہ بہ ہندوستان درآمد، و از آں جانب سلطان ابراہیم نیز بہ جنگ درآمد، ہنوز سلطان ابراہیم بہ نواحی دہلی نرسیدہ بود کہ جمعے از امرایانِ کبارِ سلطان ابراہیم کہ از وے مایوس شدہ منتظر وقت فرصت بودند خبر آمدنِ بابر بادشاہ بہ ہندوستان شنیدہ، قریب چہل ہزار سوار با خود گرد آوردہ دہلی را پیش از رسیدن سلطان محاصرہ نمودند، و سرگروہ اہل بغی پنج کس بودند، عالم خاں و دلاور خاں و محمود خاں و خانجہاں

و اسمٰعیل خاں حلوانی ہمہ یکدل و یکرو شدہ بہ مخالفتِ سلطان برآمدند'

سلطان ابراہیم از استماع ایں خبرِ محنت اثر اوّل دفع ایں فتنہ اہم دانستہ متوجہ اہل بغی گردید' عالم خاں باہمدماں دیگر قرعۂ مشورت درمیان انداخت' رائے جمیع افغاناں براں قرار یافت کہ لشکر سلطان ابراہیم رسیدہ و در قوم افغاناں ناموس بسیار است' ہنگام مصاف از ولی نعمت خود برگشتن و بدشمن پیوستن بغایت عیب و عار است' اگر بہ سلطان ابراہیم در روز جنگ خواہیم انداخت یقین کہ از شرم یکدیگر' ہیچ بہ جانبِ ما نہ خواہد ماند' مناسب آنست کہ برسم شبخون قصد لشکر سلطان ابراہیم نمودہ بہ کارزار پردازیم' شش گروہے بہ لشکر سلطان ابراہیم بہ عزم شبخون سوار شدہ در آخر شب بر لشکر رسیدہ تمام لشکر سلطان ابراہیم زدند' جلال خاں و بعضے امرایاں دیگر کہ منتظر فرصت بودند از سلطان ابراہیم برگشتہ بہ مخالفان پیوستند سلطان ابراہیم از برہم زدگی لشکر با چندے از خاصہ خیل خود در سراچہ خود متمکن ایستادہ تا زمان طلوع آفتاب دست بہ کارزار نکشاد و نہ پائے در طریق فرار نہاد' چوں جماعتِ لشکرِ مخالفان در طمع غارت و بدست آوردنِ اموال متفرق شدند بعد از طلوع آفتاب و پردہ کشائی صبح نظرِ سلطان بر قلب دشمن افتاد دید کہ عالم خاں با معدودے چند ایستادہ' سلطان ابراہیم خود بر سر عالم خاں ریخت' عالم خاں رو بگریز نہاد' ہر کس در ہر جا کہ بہ تاراج مشغول بود از آں جا راہ گریز پیش گرفت' و امرائے باغیاں کہ با یکدیگر اتفاق داشتند ہمہ پراگندہ شدند' عالم خاں بہ میان دوآب رفتہ از آں جا پیش بابر بادشاہ رفت' چوں شیوۂ نمک حرامی یُمن ندارد و بہ ہیچ نوکر مبارک نیامدہ چہل ہزار سوار افغاناں یکدل شدہ کارے نتوانستند ساخت ہمہ آوارہ شدند'

بابر بادشاہ از استماع برہم زدگی کارہائے سلطان ابراہیم متوجہ دہلی شد و سلطان

(۱۶) تفصیل وقائع کشتن اعظم ہمایون

دراں ہنگام کہ اعظم ہمایوں گوالیار را محاصرہ داشت و کار بجائے رسانیدہ بود کہ امروز وفردا قلعہ بدست آرد سلطان ابراہیم دراں چناں ہنگامہ اعظم ہمایوں را باتمام لشکر باز طلبید جمیع سپاہ پیش اعظم ہمایوں گرد آمدہ گفتند کہ ایں چہ وقت طلب نمودن است، بہ یقین کہ ترا برائے بستن وضائع ساختن می طلبد، امروز پنجاہ ہزار سوار نوکر داری، بر تو خطبہ و سکہ جائز است، و دریں باب آیات از علما آوردہ تصدیق قول خود نمودند، جمیع سپاہ وے یکقلم از رفتن اعظم ہمایون پیش سلطان ابراہیم راضی نبودند، اعظم ہمایوں گفت از من نمی شود کہ نمک سہ کرسی سلطان ابراہیم خوردہ باشم، نمی دانم کہ بیشتر حیات چند ماندہ است، روا ندارم کہ اسم حرام خوارگی بر من نہند، ترکِ محاصرۂ گوالیار نمودہ رو بہ جانب آگرہ نہاد و اکثر مردم را باز می گردانید لیکن ہیچکس از ہمراہی او نمی ایستاد ہر چند دریں باب جہد می نمود، وقتیکہ بکنارۂ دریائے چمبل رسید و بر کشتی سوار شد باز مردم عمدہ یکجا شدہ گفتند کہ رفتنِ آگرہ بہ ہیچ وجہ مناسب نباشد، اعظم ہمایوں ہیچ کس را از دریا گذشتن نداد، ہمہ را باز گردانیدہ، آں زماں کشتی راہی کرد، چوں نزدیک آگرہ رسید یک یابوئے محقر بحکم سلطان ابراہیم پیش اعظم ہمایوں آوردند و گفتند کہ حکم چنیں شدہ است کہ بر بالائے یابو سوار شوید، اعظم ہمایوں زود از اسپ فرود آمد و بر بالائے یابو سوار شد، جمعے از ہمراہانش کہ اندک مردم ماندہ بودند گفتند کہ ہنوز ہم چیزے نرفتہ، ما یاں مردم خود اختیار داریم، ترا بہ سلامت بدر می بریم، اعظم ہمایوں گفت یاران! درخیال من نیفتید، ما از برائے کار جدّ و پدر سلطان ابراہیم جانبازی کردیم، چندانکہ زیستیم بیشتر نخواہیم زیست، حالا ایں جان برائے کار او داشتہ بودیم، از ما ہیچ بدی نہ شود خواہ بزیم خواہ بمیریم او داند نہ ہے

شرفِ من، خدارا او جواب خواهد داد، این بگفت و همراهاں چند که مانده بودند نیز رخصت بخشیده در آگره در آمد، به مجرد داخل شدنِ شهر سلطان ابراهیم این چنیں امرائے نمک حلال و عظیم الشان را بے هیچ تقصیر در بند کرد، و چند من زنجیر در پائے انداخت، روز اول که اعظم همایوں را در زندان بردند به سلطان ابراهیم همیں قدر گفته فرستاد که هر چه قابل تو خواهد بود آں خواهی کرد، التماس من آنست که آب وضو و کلوخ استنجا تعین فرماد و پسر من اسلام خاں سرکش است او را زود تر تدبیر کنی تا آنکه بروے مردم جمع نشوند،

تا مدت مدید که اعظم همایوں در بند ماند هرگز از سلطان ابراهیم لا حرف شکایت بر زبان نیاورد او نا خداترس و نا انصاف این چنیں خوانین خیراندیش را بے هیچ تقصیر در حبس بکشت، و دیوار سلطنت خود را بدست خود انهدام ساخت، جمعے کثیر از امرایان بزرگ سکندری را بے هیچ تقصیر بکشت، در هر طرف لسر حد ولایت که امرا بود در محافظت خود شد،

پسر دریا خاں لوحانی که پهاڑ خاں نام داشت از سلطان ابراهیم برگشته قریب یک لک سوار جمعیت نموده از حد بهار تا ولایت بنگاله در تصرفِ خود در آورد و خود را سلطان محمد خطاب داده سکه بنام خود کرد، دولت خاں ولد تاتارخاں که از ملازمانِ سلطان سکندر بود و حکومتِ پنجاب داشت وے را از لاهور طلبید، اما دولت خاں از ترس و بدسلوکی سلطان ابراهیم آمدنِ خود در توقف انداخت، و پسر خود دلاور خاں لودی را به ملازمت سلطان فرستاد، وقتیکه این دلاور خاں ملازمت سلطان ابراهیم نمود بمجرد دیدن به دلاور خاں گفت که اگر پدرت دریں زودی نه خواهد رسید مانند امرایانِ دیگر گرفتار سیاست خواهد گردید، دلاور خاں حقیقت حال به پدر نوشت، دولت خان در جوابش به پسر نوشت تا آنکه میاں بهوا کنگاش آمدن نمی دهد و صلاح در آمدن من نه بیند و نه نویسد من هرگز نخواهم آمد، تو فکر مکن، دلاور خاں از آں جا به تغیر مزاج سلطان ابراهیم اطلاعے

همراه سلطان ابراهیم من بودم، وقتیکه شکست بر لشکر سلطان ابراهیم افتاد سلطان ابراهیم از پانی پت هزیمت خورده جانب اُردوئے خود که بر کنار دریائے جمن فرود آمده بود راهی شد و سلطان ابراهیم دران روز بر اسپ عراقی سیاه رنگ با کسوت ولباس بادشاهی سوار با چند کس معدود بر کنار دریا رسید و از گذر موضع هربانه که از دیهه هائے پانی پت است خواست که از دریا گذشته آب درمیان داده درمیان دو آب باز سر برآرد هر چند تفحص کشتی نمود بهم نرسید، همان اسپ عراقی را با چند سوار در دریا انداخت، اسپ پارهٔ راه میان آب رفته، راوی این حدیث می گوید من بر کنار ایستاده بودم و میدیدم که سلطان ابراهیم با همان کسوت و اسپ در موضع هرانه غریق بحر فنا گردید، و هر دو شِق سلطان ابراهیم درین جنگ کشته شدند،

سلطنتِ سلطان ابراهیم مدت هشت سال و چند ماه بود، سلطنت افغانان لودی در هندوستان بعد از سلطان ابراهیم انقطاع یافت مدت هفتاد و چهار سال و یک ماه و هشت روز بهلول و سکندر و ابراهیم در عرصهٔ هند بام سلطنت پرداخته رخت هستی بر بستند،

(۱۷) ذکر وقائع عجیب که در زمان سلطنتِ او بوقوع آمده بودند

یکے از نوادر عهد سلطان ابراهیم آن بوده که غله و جامه و سایر اجناس چنان ارزان شد که در هیچ عصر نبوده، مگر در آخر عهد سلطان علاؤ الدین خلجی شده باشد و ارزانی عهد علاؤ الدین بصد هزار تکلف وسیاست و اکراه بود، ارزانی عهد ابراهیم آسمانی بود، اگرچه در زمانِ سکندر هم ارزانی بود اما نه این چنین که در سلطنت ابراهیم شد، گویند که به یک بهلولی ده من غله و پنج سیر روغن و ده گز جامه خریده می شد و برین قیاس سایر اجناس، موجب این همه رفاهیت و ارزانی آن بود که بارانها بر مراد می شد و زراعتها بکمال می رسید و ارتفاع ولایت

یکے بدہ آمد و نیز سلطان ابراہیم حکم نمودہ بود کہ جمیع امراو ملوک بجز از غلہ و انچہ از زمین برآید محصول
نگیرند و مبلغ نقد از رعایا نستانند، غلہ بے اندازہ از جاگیرہا بہم می رسید و خرچہاے ملوک و امرا
ہمہ را از نقد می بایست، بحکم ضرورت غلہ ہا بہ ہر نرخ کہ کس میگرفت می فروختند، حکمت بالغہ الہی
اقتضاے آں کرد کہ بیک بہلولی دہ من غلہ شد، اما وجود زر و نقرہ کمیاب شد، ہر پنج تنکہ ماہانہ
براے آدمی کہ توابع و عیال داشت میکروند و بست و سہ تنکہ ماہانہ براے سوارے میکردند
اگر یکے از دہلی باگرہ می رفت و با خود اسپے و چاروادارے میداشت بہ یک بہلولی بہ فراغ خاطر
خوشحال باگرہ می رسید، ارزانی غلہ عہد سلطان ابراہیم یکے از عطیہ بزرگ الہی بود،

واقعہ دیگر کہ در عہد ابراہیم بوقوع آمدہ ایں است کہ سکندر نام جوانے نزدیک قصبہ
چندوسی در راہ می رفت، از حرارت ہوا در سایہ درختے ساعتے بایستاد، عورتے پیرزن در
سایہ آں درخت نشستہ بود، ایں جوان را گفت کہ بر دستار تو خاشاک است، اگر بگوئی دور
کنم گفت کہ بہتر باشد، چوں سر فرود آورد پیرزن در دستار آں جوان چیزے نگاہ داشت،
ایں جوان بیخود شدہ، شعورے نماند، عورت مذکور راہی شد، جوان از عقب وے اسپ می
راند تا در جنگل کثیر الاشجار درآمد، از اطراف و جوانب دزداں شمشیرہا کشیدہ رو بایں جوان
نہادند، ہمدریں حال دستار ایں جوان بشاخ درختے رسیدہ، از سرش بزمین افتاد، بمجرد
افتادن دستار از سر پردہ از چشم او برداشتہ شد، بہ شعور آمد، دید کہ لوندان چندکہ ایں
پیرزن نشاندہ، رفتہ بود، تیغ کشیدہ بسوے او می آیند، جوان ہوشیار شدہ دست بہ تیر و
کماں برد، دزداں از پیش وے رو بہ ہزیمت نہادند، جوان پیرزن را بستہ در چندوسی
آورد و حوالہ کوتوال نمود، او را در بازار کندہ زدہ، رو براہ نہاد،

دیگر ہم در زماں سلطنت سلطان ابراہیم در مانڈو مردے بود، محمود نام او باشندہ، صنعت

عجیب داشت، بر صرّاف و بزاز قلعه، بنام ہر کہ برات می نوشت کہ چندیں ہزار بہ فلاں بدہ، بمجرد رسیدنِ برات اگر زرنمی داد تمام خانۂ وے را بہ تاراج و غارت می داد، ہر چند کوتوال و مردم شہر گیرائی نمودہ در و دروازہ ہائے قلعہ مضبوط نمودند دستگیر نمودن وے میسّر نہ شد و حرفتِ محمود آں بودہ بہ ہر کہ عداوت میداشت در روز ظاہر می آمد و وے را بجان میکشت و از زمین بر می جہید و بر بام خانہ می رفت و از نظر غائب می شد و در ہوا مانند پرندگان می پرید، اتفاقاً ایں شخص را بہ زنے بوزہ گر میل محبت شد، چنانکہ اختیار در وے نماند روزے در خانۂ زن مذکور ہمیں محمود پرندہ مست افتادہ بود کوتوال کہ عمرے در تجسّس او بسر بردہ بود آگہی یافت، بسرعت آمدہ، آں خانہ را قفل کرد، ایں شخص از خانہ بر جہیدہ از چھپر رفت و یک پائے وے از چھپر بند شد، کوتوال بہ دروں خانہ در آمدہ شمشیر بہ پائے او انداخت، پائیش بریدہ شد، از چھپر بر زمین افتاد، او را بہ ہماں حالت پیش محمود بادشاہ ماند و بردند، سلطان از وے پرسید کہ پریدنِ تو از چہ بود، گفت کہ مرا در آغاز جوانی با یک جوگی کامل ملاقات اُفتادہ، از و التماس نمودم کہ چیزے عنایت فرما کہ کسے گرفتن نتواند، مُدتے با ایں امید با وے می بودم، روزے ہمراہ جوگی می رفتم، سوراخے بنظرش در آمد مرا گفت آنچہ مطلب تو بود یافتم، من گفتم گیاہے باشد، گفت بایں سوراخ کہ می بینی در حوالی ایں گاہ نرستہ، بہ سبب آں کہ دریں ماریست، از تاثیر زہر او ایں زمین خشک می ماند، چند آوند خام آورد افسوں خواندن شروع کرد، ناگاہ مارہائے بسیار ازاں سوراخ بر آمدند، آخر دود ازاں سوراخ بیروں آمد، بعد ازاں زبانۂ آتش سر کرد، آوند ہائے خام پختہ شد، بعد آں بیروں آمد، بغایت بزرگ و بالائے او مارے خرد مقدار یکدست بر آمد، جوگی نیشکر سبز در دست داشت، باآں نیشکر مار را جنبانید، بمجرد رسیدنِ نیشکر سوختہ شد، آں مار را بدست گرفت و او را شپلید و زہر او در برگ کہ بہ او سہ دونہ ساختہ بود انداخت و مرا گفت کہ بخور، من از ترس نخوردم، او گفت کہ افسوس

خواہی کرد، گفتم ایں دلیری نتوانم کرد، پس از "ہر سہ دونہ" آں زہر خود بخورد، وازپیش نظر پریدہ غائب شد، وآں برگ ہا کہ در زمین افتادہ بود آنہارا من لیسیدم، ایں پریدن من از اثر اوست

آمدیم بر احوالِ سلطنتِ افاغنہ، بعد از کشتہ شدن سلطان ابراہیم تا چہاردہ سال درہند بابر بادشاہ و پسرش ہمایوں بادشاہ بامر سلطنت پرداختند، از ۹۴۶ھ نہ صد و چہل و باز سلطنت بجانبۂ افغانانِ سور افتاد،

(۱۸) ذکرِ احوالِ فرید بن حسن سور کہ شیرشاہ خطابِ او

در اکبر شاہی می آرد :- نام او فرید و نام پدرش حسن سور است وحسن سور از طائفہ افغانان سور است، وقتے کہ سلطان بہلول بہ سلطنت رسید از ولایت روہ کہ مسکن افاغنہ است افغانان بسیار طلب داشت،

عرض و طول ملک روہ از سواد بجوڑ تا قصبہ سوی از توابع بھکر واز حسن ابدال تا کابل وقندھار است و ہر چہ دریں میانست آں را روہ میگویند،

در زمان سلطنت بہلول ابراہیم نام جد فرید از روہ بہندوستان آمد، نوکری امرایان سلطان بہلول می کرد، چند مدت در حصار فیروزہ و چند مدت در پرگنہ نارنول گذرانیدہ، چوں نوبت سلطان بہلول در گذشت پسرش سکندر بادشاہ شد، جمال خاں نام کہ از خوانین بلند مکان سلطان سکندر بودہ حاکم جونپور شد، حسن پدر فرید عمرے در ملازمت گذرانید، جمال خاں چوں آثار شجاعت و رشد در ناصیۂ حسن، ہویدا دید و کارہائے بزرگ از پیش برداشت، جمال خاں رعایت خدمتِ حسن نمودہ پرگنہ سہسرام و خواص پور و ٹانڈہ از توابع رہتاس بہ جاگیر او دادہ پانصد سوار ہمراہ ساخت، حسن راہشت پسر بودند، فرید و نظام از یک مادر اصیل بودند، بقیہ پسراں از خدمتگاران بودند

حسن را به والدهٔ فرید چندان التفات نبود، و نسبت به دیگر فرزندان حسن بر فرید توجهے نداشت،
فرید از خدمت با سعادت پدر رنجیده به ملازمت جمال خان که صاحب پدر او به جونپور بود رفت،
حسن بخدمت جمال خان نوشت که فرید را تسلی کرده پیش بنده فرستند که میخواهم چیزے بخواند،
هر چند جمال خان فرید را تکلیف رفتن پیش پدر نمود، او قبول نه کرد و از سعادت خدمت پدر محروم
ماند، گفت جونپور به نسبت سهسرام شهر کلان است، درین جا علما بیشتر اند، همین جا به طالب علمی مشغول
می شدم، مدتے آنجا بوده، کافیه(۱) را با حواشی و کتابهائے دیگر خوانده، گلستان و بوستان و سکندرنامه(۲)
که دران زمان اهل هند می خواندند، نیز گذرانیده و از تاریخ سلاطین وقوفے بهم رسانیده، بعد از دو سه
سال حسن از جونپور آمد، خویشان وے درمیان شدند، فرید را به خدمت پدر آوردند و رفع کلفت
نمودند، داروغگی جاگیر حسن به فرید پسر ارشد و ارجمند او حواله نموده فرستادند، هنگام رخصت فرید به
عرض پدر رسانید که مدار عالم خصوص امارت بر عدل است، اگر مرا به جاگیر می فرستید من از
راه عدالت تجاوز و رو دیدگی نخواهم نمود، ازین قسمت مقدمات به پدر خاطرنشان نموده به جاگیر
رفت، و دران جا از روے تجربه کاری و کفایت آثاری سلوک آدمیانه مرعی داشت، مقدمان
بعضے مواضع که متمرد و سرکش بودند و فرید را ندیده بودند در مقام تنبیه آن جماعت شد، بعد از قرعهٔ
مشورت رائے جمیع افغانان بران قرار یافت که لشکر همراه میاں حسن به جونپور رفته، تا آمدن سپاه
صبر باید کرد، فرید گفت تا آمدن مدد صبر نتوانم کرد، به فکر صائب خود فرموده که دو صد زین اسپ
بسازند و در طویله او زیاده از دو سه اسپ نبوده، افغانان گفتند که مال پدر بر باد خواهد داد، بعد
از تمام رسیدن زین فرید گفت از مقدم هر موضع یک اسپ به عاریت طلب دارند، بعد از احضار
اسپان بعضے افغانان را که دران نواحی سکونت داشتند طلب فرمود، بقدر خرج و جامه امداد کرده
بوعده تسلی نموده هر یک را بر اسپان عاریت سوار کرده بر سر متمردان رفت، و آن جماعت را گوشمال

واجب دادہ رعیتی ساخت، بعضے سرتابان کہ دراں نواحی اعتماد بر جنگل داشتند و فرید را در نظر نمی آوردند و مواضع پرگنات وے را آزار می دادند جمعیت نمودہ بر سر آنہا رفت، قریب مواضع ایشاں فرود آمدہ گرد لشکر خود قلعہ گلی ساختہ ہر روز جنگل ایشاں می برید تا بہ قلعہ رسیدند، دراں جا سرکوبہا ساختہ غالب می آمد و جماعت کثیر را اسیر و دستگیر می ساخت، نوعے ضبط آں نواحی نمود کہ تمامی آں عرصہ مطیع و منقاد شد، و مالگذاری نمود و تمام پرگنات وے معمور و آباد گشت، بعد از مدتے کہ حسن بہ جاگیر آمد آبادانی پرگنات بہ سربراہی فرید مشاہدہ نمودہ خوش وقت گردید و بر کاردانی ہائے فرزند بلند اختر آفرینہا کرد، (۳)

حسن را کنیزکے بود کہ او سہ پسر داشت، سلیمان[1] و احمد[2] و امداد[3]، حسن بآں کنیزک دلبستگی داشت، روزے ایں کنیزک بہ حسن گفت کہ وعدہ کردہ بودی ہرگاہ پسران من جوان شوند داروغگی پرگنات بآنہا دادہ شود، الحال سلیمان و برادرش جوان شدہ اند، وعدہ وفا باید کرد، حسن بخاطر فرید کہ فرزند رشد آثار و خلف الصدق او بود موقوف میداشت، فرید ایں معنی دریافت و دست از پرگنات باز کشید، حسن داروغگی پرگنات بہ سلیمان و احمد دادہ عذر خواہی فرید بسیار نمود و گفت چنانچہ تو کاردان و صاحب تجربہ شدہ می خواہم کہ برادرانت نیز سربراہ و تجربہ کار شوند، در آخر قائم مقام من خواہی بود، فرید دانست پدر محکوم حکم کنیز است، معاملہ او پیش نخواہد رفت، از پدر مایوس شدہ بہ آگرہ رفت و عرض حال خود نوشتہ پیش صاحبان سلطان ابراہیم برد، ہمہ کس بر احوال او ملتفت نہ شدند و عریضہ او را نگذرانیدند، شخصے بہ فرید دلاسائے داد و رہنمونی نمود کہ ہم تو از دولت خاں نائب کشادہ شود، فرید در خدمت دولت خاں کہ از خوانین عالی مقدار سلطان ابراہیم بود مدتے بسر برد، و دولت خاں را راضی ساخت، روزے دولت خاں از فرید پرسید کہ بر مطلب و مدعا کہ داشتہ

باشی بگو کہ بہ تقدیم رسانیدہ شود، فرید گفت پدرِ من پیر شدہ و بدست سحر و جادوے کنیزک مبتلاست
جاگیر پدر سپاہیاں خراب کردہ اند، اگر آں پرگنات بہ ماہر دو برادر عنایت شود یک برادر با پانصد
سوار ہمہ وقت در خدمت حاضر باشد و یک برادر سر انجام پرگنہ و سپاہ نمودہ خدمت پدر نیز میکردہ باشد،
روزے دولت خاں ملتمس فرید بعرض سلطان ابراہیم رسانید، سلطان فرمود کہ بد مردیست کہ
شکوہ از پدر دارد، دولت خاں حقیقت ایں مقدمہ بفرید گفتہ دلجوئی بسیار نمود و گفت من باز در
وقت نیک بعرض رسانیدہ مہم سازی تو بہ مدعا خواہم کرد و در وظیفہ یومیہ فرید افزودہ تسلی نمود، فرید
از جہت نیک خلقی و کرم و مروتِ دولت خاں ہمراہی او می نمود، در اثنائے ایں حال برادرِ فرید
بوے نوشتہ فرستاد کہ دراں جا در لشکر برائے چہ محنت میکشی، دریں جا در بہار دریا خاں لشکر بے اندازہ
میکند، ایں جا بیا، فرید خواست کہ بے رخصت رواں شود، دولت خاں خبر مردن حسن بعرض
سلطان ابراہیم رسانیدہ سہسرام و خواص پور و ٹانڈہ کہ در جاگیر پدرش بود در جاگیر فرید
گرفت و وے را رخصت نمود،

فرید وراں جا رفتہ بسر انجام سپاہ و رعیت مشغول گردید، مقارن آں حال برادر حقیقی
فرید میاں نظام خاں دستار و شمشیر پدر آوردہ بفرید سپرد و او را بہ جائے پدر دانست،
برادرش سلیمان کہ از والدۂ دیگر بودہ با فرید مقاومت نتوانست نمود، از آں جا گریختہ
بہ محمد خاں سور[۲] کہ با ہزار و پانصد سوار حکومت چوند میکرد، رفت، و اظہار تعدی فرید و عجز
خود نمود، محمد خاں گفت شنیدہ می شود کہ بابر بادشاہ بہ ہندوستان در آمدہ، میاں سلطان
ابراہیم و بابر بادشاہ جنگ خواہد شد، اگر سلطان ابراہیم ظفر یابد ترا بہ خدمت وے بردہ کارش
محمد عایت خواہم کرد، سلیمان گفت تا آں وقت تحمل نتوانم کرد، کہ مادر و عیال من سرگرداں
می گردند، محمد خاں یکے از معتمدانِ خود را پیش فرید فرستادہ میاں برادراں بصلح دلالت کرد،

فرید گفت آنچه حصه در رسد سلیمان در حیات پدر بود حالا هم قبول دارم، اما در حکومت به شرکت
راضی نمی توانم شد، چه دو شمشیر در یک نیام و دو حاکم در یک شهر آرام نگیرند، چون مطلب سلیمان
شرکت در حکومت بود راضی نه شد، محمد خاں سلیمان را تسلی نموده گفت خاطر جمع دار که حکومت را
بزور آوری گرفته بتو میدهم، چون فرید برین حادثه آگهی یافت در فکر کار خود شده منتظر معامله
بابر بادشاه و سلطان ابراهیم بود، چون خبر کشته شدن سلطان ابراهیم و فتح بابر بادشاه
شنید نزد بهاڑ خاں ولد دریا خاں لوحانی که خود را سلطان محمد خطاب داده بود در بهار رفت
و در سلک نوکران وے منتظم گشت، سلطان مذکور بر فرید بسیار لطف و کرم می کرد، روزے سلطان
محمد گفت که قلعه چوند هم بتو دادیم، گر توانی گرفت بگیر، فرید گفت انشاء الله بحکم سلطان بدست
می آرم، سلطان مذکور امرائے چند به کمک وے نامزد فرموده فرید را رخصت نمود، فرید
در آن جا رفته به محمد خاں جنگ کرده ظفر یافت، ازاں باز روزگارش در ترقی بود، روزے
دریا خاں پدر بهاڑ خاں برادر زادهٔ خود را در خدمتے نامزد میفرمود، او سر از حکم عم پیچیده
آں خدمت قبول نه کرد، دریا خاں از برادر زادهٔ خود عظیم رنجیده فرمود "به بینید، کسے به دربار
حاضر هست" چون بغیر از فرید دراں هنگام دیگر حاضر نبود دریا خاں فرید را به حضور خود طلبیده
گفت به برادر زادهٔ دولت خاں خدمتے می فرمودم و او براں خدمت راضی نه شد، من ترا
آں خدمت می فرمایم، اگر آں خدمت از تو سر براه شود خطاب شیر خاں که دولت خاں
داشت بتو میدهم، فرید آں مهم قبول نموده، در اندک زمانے آں مهم از پیش بر داشت، و با فتح و
نصرت کامیاب در حضور آمد، درین روزها دریا خاں بعالم دیگر رفته پسرش بهاڑ خاں سلطان
محمد شده، فرید در خدمت سلطان محمد بغایت ترقی کرد، روزے این سلطان محمد به شکار رفته
ناگاه شیرے ظاهر شد، فرید به وے مقابل شده بزخم شمشیر او را هلاک ساخت، سلطان محمد او را

به انواع الطاف سربلند ساخته خطاب شیرخاں که پدرش تجویز نموده بود بوے عنایت کرد، ازاں باز فرید "شیرخاں" شد و در خدمت سلطان محمد تقرب و اختصاص تمام بہم رسانید، روزے سلطان مذکور در حرم بوده، گفت ہ ببینید کسے به دربار حاضر است یکے از مجلسیان عرض رسانید که شیرخاں نماز چاشت می کند، سلطان محمد شیرخاں را به حضور طلب نموده فرمود که شیرخاں! بر سہسرام و قلعه چونڈ متصرف شدی، حالا نماز چاشت بدیں عزیمت میگزاری که ملک بہار که بمن تعلق دارد بگیری شیرخاں ہماں ساعت گره بر بند جامۀ خود زده تفاول گرفته گفت روزیکه شما بادشاه دہلی باشید یقین که بہار من خواہم یافت، سلطان محمد وکالت پسر خود جلال خاں که خرد سال بود به شیرخاں تفویض نموده او را اتالیق ساخت،

بعد از مرور ایام شیرخاں رخصت جاگیر یافت، بحسب اتفاق میعادے که قرار یافته بود ازاں زیاده ماند، روزے سلطان محمد شکوۀ شیرخاں در مجلس می کرد و می گفت که او خلاف وعده در آمدن خود کرد، محمد خاں حاکم چونڈ که حمایت سلیمان می کرد و میان یکدیگر عداوت داشتند به عرض رسانید که شنیده می شود که شیرخاں در انتظار مقدم سلطان محمود پسر سکندر راست، مزاج سلطان بر وے متغیر نمودند و عرض نمودند که علاج آوردن وے به نہایت آسانی نیست سلیمان نام برادر او که پدرش در زندگی قائم مقام خود کرده مدتیست که از وے گریخته با من می باشد، اگر جاگیر شیرخاں باو عنایت شده، ہمیں ساعت شیرخاں در خدمت می آید، سلطان محمد بواسطۀ حقوق خدمت به تغیر جاگیر شیرخاں راضی نمی شد، محمد خاں گفت بطریقے که میان برادران مناسب و لائق باشد تقسیم پرگنات جاگیر شیرخاں کرده تسکین فساد و فتنه دہند، محمد خاں ازاں جا رخصت شده به جاگیر خود آمد، شادی خاں غلام خود را پیش شیرخاں فرستاده پیغام داد که مدتیست که برادرانت که سلیمان و احمد امداد باشند پیش من اند و از حصه رسد محروم

رسانی کہ در نسبت برادری نقصان واقع شود، شیر خاں در جوابش گفت کہ ولایت روہ نیست کہ ملک ہر کسے باشد، ایں ولایت ہندوستاں است، ہر کرا بادشاہ زماں جاگیر دہد او تعلق دارد، تا امروز روش سلطان چنیں بودہ است کہ انچہ مال میت می بُود میان فرزنداں از روئے شرع تقسیم میکردند، اما ہر کرا شائستہ کار امارت می دانستند حکومت و سرداری باو می دادند ے

ملک بہ میراث نیابد کسے ؛

تا نہ زند تیغ دو دستی بسے ؛

من بحکم سلطان ابراہیم سہسرام و خواص پور و ٹانڈہ را متصرفم، شادی بہ خدمت محمد خاں رفتہ انچہ شیر خاں گفتہ بود تقریر کرد، محمد خاں برآشفت و فرمود کہ شادی بہ جمعیت تمام برفاقت سلیمان رفتہ خواص پور و ٹانڈہ را اگرفتہ حوالۂ سلیمان نماید،

دراں ایّام از جانب شیر خاں سُکّھا نام غلام کہ پدر خواص خاں باشد داروغۂ خواص پور و ٹانڈہ بود، شیر خاں خبر آمدنِ شادی و برادرش شنیدہ بہ سُکّھا نوشت کہ در مقاومت و مدافعت تقصیر نہ نماید، شادی کہ بہ خواص پور رسید، سُکّھا بہ جنگ برآمدہ بہ قتل رسید، لشکر شیر خاں ہزیمت یافتہ بہ سہسرام آمد، شیر خاں از شکست لشکر تابِ مقاومت در خود نیافت، ارادۂ رفتن طرف دیگر کرد، بعد از قرعۂ مشورت رائے ہر دو برادراں قرار یافت کہ نزد سلطان جنید برلاس کہ از جانب بابر بادشاہ حاکم کنڑہ مانکپور است باید رفت، جمعے از خویشاں گفتند کہ پیش سلطان محمد در بہار رفتن بہتر است، شیر خاں گفت کہ چوں محمد خان از امرایان کبار است خاطر او را بواسطہ من از دست نخواہد داد، عزم رفتن کنڑہ مانکپور نمودند، بارسالِ رسل و

رسائل به خدمت سلطان جنید عهد و قول بغایت راست گرفته روان گردید، صحبت شیرخاں باسلطان جنید بغایت راست آمد، بعد از اندک زمانے از سلطان جنید فوج آراسته به کمک و امداد خود گرفته به جاگیر خویش رفت، محمد خاں فرار نموده بکوهستانِ رهتاس در آمد، شیرخاں خواص پور و ٹانڈه با پرگنه چوندّ و دیگر پرگناتِ نواحی آں به تصرف خود در آورد کمکیانِ سلطان جنید را بانواع دلجوئی و با تحف و هدایا بخدمت سلطان جنید فرستاد[۵]، و بعضے از توابع و اقارب او که دریں حادثه بکوه در آمده بودند طلب داشته با خود جمعیت خوب نموده به محمد خاں پیغام کرد که غرض من انتقام از برادراں بود، شما را بجائے عم خود می دانم، از تنگی کوه برآمده پرگنات خود را متصرف شوید، مرا از پرگنات خود و آنچه از خالصه سلطان ابراهیم آمده بسند است، محمد خاں از کوه برآمده بجائے خود قرار گرفت،

چوں شیرخاں از آں پرگنات و نواحی خاطر جمع نمود برادر خود نظام را در جاگیر گذاشته خود به خدمت سلطان جنید برلاس رفت، بحسب اتفاق هم دراں ایام سلطان جنید برلاس روانه درگاه بابر بادشاه بود، شیرخاں را نیز با خود برده در آگره ملازمت بابر بادشاه کنانید، و داخل دولتخواهاں گردانید،

شیرخاں مدتها در خدمت فردوس مکانی بابر بادشاه گذرانید، و در سفر چندیری همراه بود، چوں طرز و طرح سلوکِ مغل مشاهده نمود روزے با یارانِ خود گفت که مغل را از هندوستان بدر کردن نهایت آسان است، یارانش گفتند بچه دلیل می گوئی؟ شیرخاں گفت بادشاهان ایشاں خود به معاملات کمتر می رسند، بامرا و وزرا میگذارند، و وزرا بمقتضائے رشوت کار کرده حق سلطنت بجا نمی آرند، عیبِ افغاناں همیں است که باهم نفاق دارند، اگر مرا دسترس شود افغاناں را متفق ساخته نفاق از میان بردارم، یارانِ وے بایں اراده

شیرخاں که دراں هنگام محال می نمود خنده می کردند و تمسخر باو می نمودند،
اتفاقاً روزے در مجلس فردوس مکانی بابر بادشاه مجلس طعام بود، در وقت طعام
خوردن طبق ماهیچه پیش شیرخاں نهاده بودند، داو در خوردن ماهیچه خود را عاجز یافت،
کارد کشیده ماهیچه را ریزه ریزه می کرد و به قاشق می خورد، بابر بادشاه بایں حال واقف
شدند، به خلیفه که[۶] مدار السلطنت بود گفتند ایں افغان غریب کار کرد، چوں از کارهائے که
با محمد خاں کرده بود آنجناب مطلع بودند بر فرّ و بزرگی او اشارت نموده، شیرخاں از
همزبانی بابر بادشاه دریافت که به نظر غیرت منظور است، هماں شب از لشکر فرار نموده
به جاگیر خود رفت و به سلطان جنید برلاس نوشت که چوں بمن خبر رسیده بود که محمد خاں
به سلطان محمد گفته است که شیرخاں پیش مغل رفته، بر سر جاگیر او فوج باید فرستاد،
چوں من دانستم که رخصت زود میسر نخواهد شد، وقت تنگ شده بود، بسرعت خود را به جاگیر
رسانیدم، و خود را از زمرهٔ دولتخواهاں بیروں نمی دانم،

شیرخاں از سلطان جنید جواب ناملائم شنیده از مغل مایوس و متوهم شده برفاقت
برادر باز پیش سلطان محمد در بهار رفت سلطان محمد او را به نوازشات خسروانه خوشدل
ساخت، و اتالیقی پسر خود جلال خاں بدستور معهود باز بروے مقرر داشت، بحسب تقدیر
درهماں ایام سلطان محمد فوت کرد، جلال خاں خرد سال قائم مقام وے شد، والدهٔ جلال خاں
دراں ایام مهمات از پیش خود گرفته باتفاق شیرخاں شروع در حکم رانی کرد، درهماں نزدیکی
والدهٔ جلال خاں نیز فوت کرد، شیرخاں درپئے آں شد که بهار را بتصرف خود آرد، در اندک
زمانے به لطائف الحیل تمام ولایت را متصرف شد، حکومت ولایت بهار به شیرخاں قرار گرفت،
مخدوم عالم[۷] نام از امرایانِ بنگاله که حکومت حاجی پور به وے تعلق داشت با شیرخاں رابطه

موافقت بہم رسانیدہ، درآں ہنگام شیرخاں ہشت صد سوار افغان نوکر داشت و ضابطہ بخود قرار دادہ بود کہ ہمیشہ چہار صد سوار مسلح بر دربار حاضر می بودند و چہار صد دیگر برائے تاخت می رفتند، یک جماعت می آمد دیگری می رفت، چوں خبر دست اندازی شیرخاں بہ والی بنگالہ رسید دانست ایں ہمہ فساد از یک دلی مخدوم عالم است،(۸) سلطان بنگالہ از مخدوم عالم خاطر دگرگوں کردہ قطب خاں از امرایان کبار و از مصاحبانِ عالی مقدار خود را بہ تسخیر بہار و استیصال مخدوم عالم فرستاد، شیرخاں ہر چند در صلح زد و ملائمت نمود فائدہ نہ کرد، آخر رائے صواب نمائے شیرخاں و جمعی از افغاناں براں قرار یافت کہ بایں لشکرِ عظیم از صف آرائی کارے پیش نخواہد رفت، ہماں عمل تاخت و باخت پیش گرفت، لشکر قطب خاں را بسیار تنگ آورد، ہر طرف کہ او می آورد سوارانِ شیرخاں محترز می شدند، روزے شیرخاں خود را بروے ظاہر ساختہ باندک فاصلہ پیش پیش قطب خاں می رفت و قطب خاں تعاقب کناں می آمد، چند روز ہمیں فعل بعمل آورد، تا در خاطر قطب خاں بہ یقین جا یافت کہ شیرخاں با من تاب مقاومت ندارد، گفت بہتر آنست کہ او را از ولایت بہار بدر کنم، بریں عزیمت دنبال او گرفتہ بخاطر جمعی می رفت، شیرخاں اگر از یک جانب دور می رفت جانب دیگر نزدیک می شد، روزے بہ اتفاق افغاناں ہنگام کوچ یکایک فوج بستہ بر لشکر قطب خاں کہ ہمہ بہ غفلت می رفتند ریخت، جمیع لشکر بنگالہ رو بہ ہزیمت نہاد، قطب خاں با معدودے چند دل بر مردن نہادہ بہ جائے خود ایستادہ ماند و بشہادت رسید، شیرخاں چوں او را کشتہ و بزمیں افتادہ دید از اسپ فرود آمد، سر او بزانو نہادہ آبدیدہ شد، قصہ دارا و سکندر بعمل آورد و تجہیز و تکفین نمودہ تمام حشم و خزائن بنگالہ را بہ تصرفِ خود در آورد،(۹) ایں باعث ازدیاد غلبہ و قوت شیرخاں گردید، ازیں جہت لوحانیاں از روئے حسد و رشک

درمقام نفاق شدند۔

در اصل لوحانیاں از شیرخاں بددل بودند، قصد کشتن او نمودند، به جلال خاں که شیرخاں تابع او بود قرار داد ندکه شیرخاں را ازمیاں باید برداشت، شخصے از ہمدمانِ لوحانیاں برگشته شیرخاں را ازیں حادثه آگاه ساخت، شیرخاں خودرا دور انداخته به جلال خاں پیغام کرد که امرایان شما از روئے حسد و عداوتے که به من دارند در مقام نفاق اند، اگر شما در علاج ایں امر سعی ننمائید مرا بضرورت از خدمت شما جدائی اختیار باید کرد، جلال خاں گفت ایشاں را دو فرقه باید ساخت، یک گروه را به تحصیل زر پرگنات و فرقه دوم را مقابل غنیم که والی بنگاله است باید داشت۔

عاقبت جلال خاں از دفع شیرخاں عاجز شده، باتفاق لوحانیاں قرار داد که ولایت بہار را به حاکم بنگاله داده نوکر او شوند، جلال خاں بصلاح لوحانیاں شیرخاں را مقابل مغل گذاشته به شیرخاں گفت شما روبروئے مغل بروید و تدبیر ملک کنید، من روبروئے بادشاه بنگاله روم، چوں شیرخاں از زبانِ جلال خاں چنیں شنید قبول نمود و گفت از انچه صلاح تو باشد خودم بیروں نیم۔

جلال خاں به خدمت بادشاه بنگاله رفت، شیرخاں در بہار استعداد تمام بہم رسانید جلال خاں و لوحانیاں در بنگاله رفته از والی بنگاله سپاه بلا انتہا ہمراه کرده بر سر شیرخاں آمدند، شیرخاں نیز بمقابل بر آمده در قلعه که بر گرد خود از گِل ساخته بود متحصن شد، ہر روز جمعے را به جنگ فرستاد، دفوج غنیم را می شکست، جلال از والی بنگاله لشکر دیگر طلبید، شیرخاں ایں را دریافته، سپاه خودرا دلداری نموده بر صف آرائی جنگ مستعد ساخت، ہنگام طلوعِ آفتاب مردم خودرا مہیا نموده از قلعه بیروں آمد، لشکر بنگاله صف پیاده و سوار و فیل و

آتش بازی ترتیب داده مقابله نمود، شیرخاں فوجے از سپاه خود در برابر ایشاں داشته مردم چیده و گزیده را در عقب بلندی مخفی ساخته قرار داد که چوں فوج غنیم در مقابل تیراندازی نماید، پشت داده برگردند، تا سواران فوج بنگاله بجهت تعاقب از میان توپ خانه برآیند، سپاهِ شیرخاں هنگامه مقابله چنیں کردند، دریں اثنا لشکرے که مخفی بود بیک بار حمله آوردند و دمار از روزگار بنگالیاں برآوردند، جلال خاں نیمجاں بهزار دشواری جان به بنگاله برد، تمام حشم و فیلان و توپ خانهٔ بنگالیاں بدست شیرخاں در آمد و تمام ملک بهار بے ممانعتے بدست اُفتاد، و استعدادِ سلطنت تا بهم رسید۔ - تاج خاں افغان که از جانب سلطان ابراهیم حکومت قلعه چنار داشت، او را از زنے بود لاڈو ملکه نام عقیمه،(۱۰) تاج خاں را که پسران از زنان دیگر بودند از رشک در مقام کشتن لاڈو ملکه شدند، اتفاقاً یکے از پسران تاج خاں که کلاں ترین همه بود شبے شمشیر به لاڈو ملکه انداخت، زخم کاری نیامد غوغا برخاست که لاڈو ملکه کشته شد، تاج خاں با شمشیر برهنه خود را رسانیده قصد پسر کرد، چوں پسر به یقین دانست که از دست پدر جاں به سلامت نخواهد برد بر قتل پدر مبادرت نمود، شمشیر آں بے سعادت بر تاج خاں کارگر اُفتاد و تاج خاں بقتل رسید، چوں پسران تاج خاں سرانجام قلعه و ولایت و سپاه نتوانستند نمود شیرخاں که در همسائگی بود بریں معنی اطلاع یافته آمد و شدِ رسولاں نموده قرار براں یافت که شیرخاں لاڈو ملکه را در نکاح خود آورده قلعهٔ چنار را با خزائن متصرف شود، آخر همچناں کرد، تقویت نیز باعثِ ازدیاد سلطنت گردید، ؎

چو هنگام رسیدن در رسد تنگ   به مردم خود کُند کام دل آهنگ

زریحانی رساند دیده را نور   که نظاره میسر بود از دور

مقارنِ آں حال سپاه بے اندازه بر شیرخاں جمع آمد، عزیمت تسخیر بنگاله پیش نهاده

از راه تربیت دامن کوه گرفته در راهے که هیچکس نرفته بود بجنگل در آمده، یکایک خود را
در گوڑ[۱۲] رسانیده، هنگام صف آرائی بادشاه بنگاله سلطان محمود[۱۳] نام چند زخم خورده تنها بدر رفت،
شیرخاں تمامی آں ملک را به ضبط خود در آورده پسر خود جلال خاں را با فوجِ آراسته در گڑهی[۱۴] که
او را دروازه بنگاله گویند گذاشته، وخود به بنگاله در آمده، تمامی بنگاله از مخالفان پاک ساخته
هر جا حاکم خود گذاشت وبترتیب جهانداری مشغول گردید، باوجود ایں همه استعداد اسم سلطنت
برخود اطلاق نکرد، خود را حضرت اعلی گویانید، هم دراں روزها سلطان محمود بن سلطان
سکندر را جمعے از افغاناں در ملک بهته[۱۵] بر مسند حکومت جلوس کنانیده ازاں جا بالشکر
عظیم به ولایت بهار در آمدند، چوں شیرخاں بریں حادثه آگاهی یافت دانست که افغاناں
را از متابعت سلطان محمود چاره نیست، عنانِ اختیار از دست داده به ملازمت او آمد
واطاعت ظاهری نمود، امرایان سلطان محمود ولایت بهار میانه یکدگر قسمت نموده آره
به شیرخاں گذاشته عذرخواهی نمودند که هرگاه ولایت جونپور از تصرف مغل برآریم باز
ولایت بهار بطریقے که بود از شما خواهد شد، شیرخاں دریں باب قول از سلطان محمود
گرفته، بعد از مدتے بجهت سرانجام لشکر خود رخصت جاگیر گرفته به سهسرام رفت، دریں وقت،
سلطان محمود برسر ولایت جونپور به جنگ مغل رواں شد، کس به طلب شیرخاں فرستاد،
او در جوابش نوشت که متعاقب سرانجام سپاه نموده، می رسم، امرایان سلطان محمود گفتند که
چوں شیرخاں مردے بخیل است صلاح دولت دراں است که اول به جاگیر وے رفته
او را همراه بگیریم، سلطان محمود بالشکر خود متوجه سهسرام شد، شیرخاں استقبال نموده لوازم
مهمانداری به تقدیم رسانید، ازیں جا متوجه جونپور شدند، امرایان همایوں بادشاه
بے جنگ طرح داده رفتند، جونپور و نواحی آں به تصرّف افغاناں در آمد[۱۶]

دریں وقت ہمایوں بادشاہ در نواحی کالنجر تشریف داشت، چوں خبر طغیان افغاناں بعرض رسید عنانِ عزیمت بہ قمع آں طائفہ معطوف گردانید، سلطان با جماعۂ افغاناں مقابلہ نمود، چوں شیر خاں از سرداری بتن و بایزید(۱۶) کہ پیش دست و لد سکندر بودند در تاب بود و میخواست کہ خود کلاں شود بہ طریقہ نہانی بہ میر ہندو بیگ کہ از امرایاں عمدہ و سپہ سالار گزیدۂ ہمایوں بادشاہ بود پیغام کرد کہ چوں من پروردۂ دولت فردوس مکانی بابر بادشاہ ام در وقت جنگ سبب ہزیمت من خواہد شد، روز جنگ نوعیکہ قرار دادہ بود ہمچناں کرد، افواج خود را طرح دادہ گریزاں شد، گریختن وے باعث ویرانی لشکر افغان گردید، محمود پسر سلطان سکندر بولایت بہٹہ رفت و ترک سپاہگری دادہ گوشہ گرفت تا در سنہ ۹۴۹ تسع واربعین وتسعمایہ در اوڑیسہ نقدِ جاں بہ قابض ارواح سپرد(۱۷)۔

ہمایوں بادشاہ بعد از فتح محمود متوجہ آگرہ شدہ میر ہندو بیگ را جونپور عنایت نمودہ فرمودند کہ نزد شیر خاں کسانِ اعتمادی فرستادہ قلعہ چنار(۱۸) را از وے بگیرد، دراں ہنگام شیر خاں در ملک بہار بود، میر ہندو بیگ از آمدن خود بہ جونپور شیر خاں را آگاہی بخشید، شیر خاں بہ ہندو بیگ صحیفہ نوشت و پارۂ سوغات ارسال داشت و عذر خواہی نمود، ہر مرتبہ کہ ہندو بیگ اظہار قلعہ چنار می نمود شیر خاں در دادن قلعہ حیلہ و عذر آوردہ دفع الوقت می نمود، چوں میر مذکور بجد گرفت کہ خواہ نخواہ قلعہ باید داد شیر خاں بہ میر ہندو بیگ نوشت کہ من یکے از بندگان بادشاہم، چوں آمدنِ شما دریں نواحی شد، خاطر من آرام یافت کہ دولتخواہ بادشاہ ہستید و مسلمان نیک، امیدوار شدہ بودم کہ در بارہ من ہم لطف خواہد شد چند من زر فرستادہ گفت من ولایتے از ملک بادشاہ نہ گرفتہ ام، آنچہ ولایت از مردم بنگالی گرفتہ ام برمن مقرر باشد، و قلعہ چنار برائے زن زادۂ من اجارہ دہید، بہ ہر قدر کہ مقرر

خواہید نمود آں مال بہ خزانہ شاہی میرسانم، چنانچہ دیگراں خدمتگار بادشاہ اند داخل
آں جماعت یکے بندہ ہم باشد، ہرجا کہ خدمت فرمانید قبول دارم، با چہار ہزار سوار یکے
از پسران خود را پیش شما برائے خدمت فرستم، و خود ایں جا باشم، و رہائے ازیں ہرچہ
فرمانید بجاں قبول دارم، امثال ایں کلمات نوشتہ فرستاد، میر ہندو بیگ در جوابش
نوشت کہ اختیار نوکری تعلق بہ درگاہ دارد، بذاتِ خود پیش بادشاہ بروید من ہم سفارش
در عنایت تمام خواہم نمود، از دربار ہم خود ساختہ بیائید، و ایں کہ می گوئید کہ من دریں
جا باشم و از دربار برائے من جاگیر بیاید، ایں سخن غلط است، نوکری بایں اسلوب
نمی شود، وقتیکہ از دربار خلعت و فرمان گرفتہ بیائید از فرزندانِ خود یکے را داشتہ
باشید و آنچہ نوشتہ بودید کہ آنچہ من از ولایت بنگالہ گرفتہ ام او برمن مقرر باشد، ایں
سخن فضولیست[۱۸]۔ ہرگاہ بادشاہ بہ ہندوستان در آمدہ و تمام ملک بضبط خود آوردہ ولایت
را از خود میداند مگر کسے را کہ بادشاہ عنایت کند، من از جانب شما تقصیر نخواہم کرد،
چوں ایں نوشتہ بشیر خاں رسید در جوابش بہ میر ہندو بیگ نوشت کہ تحقیق بہ خاطر بود
کہ چوں آمدنِ وزیر دریں نواحی شد روزے بادشاہ ہم تشریف خواہند آورد، چوں
من نمک شما خوردہ ام کور نمکی نمی توانم کرد، بخود چناں قرار دادہ ام کہ چوں بادشاہ
بدولت ایں جا خواہند آمد من چنار و بہار گذاشتہ در دشت بنگالہ خواہم رفت، چوں
ایشاں بنگالہ ہم برمن نخواہند گذاشت او را ہم گذاشتہ بجائے دیگر خواہم رفت، چوں بادشاہ
در مقام گور نزول خواہد فرمود، ہمایوں بادشاہ کہ بادشاہیست عیاش و فراغت دوست
دریں جا نشستہ ہیچ یاد نخواہد آورد و من تا چند در گوشہ خواہم ماند، آں زماں در ولایت
نوعے خواہم کرد کہ یکے را خبر دیگرے نخواہد رسید، ہرچہ بادا باد، آنچہ شرط خدمت و حق نمک

بود عرض کردیم، اگر شما قبول ندارید بسیار خوب، گفتۂ ما را ازکردہ خود را معائنہ خواہید کرد،

در آں ہنگام کہ ایں ماجرا میگذشت پیش شیرخاں ہفتاد ہزار سوار نوکر بودند، دوازدہ کرور علوفہ بایں سپاہ میرسانید، باوجود ایں حال خود را بادشاہ نمی گویانید، میر ہندو بیگ ایں ارادۂ شیرخاں دریافتہ بعرض ہمایوں بادشاہ رسانید،

ہمایوں بادشاہ بفتح چنار خود عزیمت فرمود، جمعے امرا را پیشتر نامزد نمود، تا دراں جا رفتہ چنار را محاصرہ نمایند، شیرخاں بریں عزیمت آگاہی یافتہ بہ ہمایوں بادشاہ عرضداشت نوشت کہ من بہ مدد و توجہ بابر بادشاہ بمرتبہ حکومت رسیدہ ام و در جنگ پسر سلطان سکندر سبب فتح بادشاہ شدم اگر قلعۂ چنار بہ من مسلم دارند پسر خود قطب خاں را با فوجے بہ خدمت می فرستم تا لوازم خدمتگاری بہ تقدیم رساند، دریں وقت چوں غلبۂ سلطان بہادر گجراتی[۱۹] بود و ہمایوں بادشاہ بہ جہت گوشمال او عزیمت داشت بہ صلح رضا دادہ، شیرخاں پسر خود قطب خاں را با عیسی حاجب کہ بمنزلۂ وزیر بود فرستاد، ہمایوں بادشاہ بہ مہم سلطان بہادر پرداخت، قطب خاں پسر شیرخاں از گجرات فرار نمودہ پیش پدر رفت، [۲۰]

دریں مدت شیرخاں فرصت یافتہ تمام ولایت بہار و بنگالہ را بہ تصرف خود درآورد و شوکت و عظمت تمام بہم رسانید، وقتیکہ ہمایوں بادشاہ از سفر گجرات برگشتہ بآگرہ آمد احوال شیرخاں و غلبۂ او را شنیدہ دفع او اہم دانستہ جانب چنار در حرکت آمد، شیرخاں غازی سور را بہ محافظت قلعۂ چنار گذاشتہ خود جانب کوہ ہائے جہارکھنڈ[۲۱] رفتہ بود، چوں مدت شش ماہ بہ محاصرہ گذشت رومی خاں[۲۲] صاحب اہتمام توپخانہ آں قلعہ بحکمت ہائے پسندیدہ بدست آورد، ہمایوں بادشاہ از چنار متوجہ شیرخاں شد، او دریں ایام در بنگالہ بود، جلال خاں را در گڑھی گذاشتہ بود، چوں لشکر ہمایوں بادشاہ نزدیک گڑھی رسید

جهانگیر قلی بیگ با دو امرائے دیگر جهت فتح گڑھی نامزد نمود، از گڑھی جلال خاں بر آمده جنگ کرده غالب آمد، همایوں بادشاه خود متصل گڑھی رفته فرود آمد، شیر خاں به استماع رسیدن لشکر همایوں بادشاه شهر گور را که در زمان سلاطین سلف لکهنوتی می گفتند خالی کرده جانب کوه هائے چهار کهنڈ رفت، سه روزه بعد از رواں شدنِ خود به جلال خاں نوشت که حالیا مصلحت دراں می بینم که ایں همه که از بنگاله بدست آورده ایم تا رهتاس برسانیم ما کار خود به مقتضائے وقت کردیم، تو بجانب چهار کهنڈ برخاسته بیا و مغل را راه ده که به بنگاله درآید، بعد ازاں تدبیرے که خواهد بود کرده خواهد شد تا هم یک جا رسد جلال خاں بعد از گذشتنِ نیم شب از گڑھی بر آمده خود را به لشکر شیر خاں رسانید، و ایں گڑھی جائیست در نهایت استحکام، از یک جانب کوهِ عظیم و جنگل واقع شده و از طرف دیگر دریائے گنگ که یاد از دریائے شور می دهد، پیوسته راه آمد و شد اندک دارد چوں ایں گڑھی واسطه است میاں بهار و بنگاله، ازیں سبب است که او را دروازه بنگاله گویند(۲۳)

وقتیکه شیر خاں در کوه هائے چهار کهنڈ درآمد دراں وقت که سپاه بے اندازه با خود همراه داشت مهارته چیرو(۲۴) که از راجه هائے نامدار آں جا بوده است بر و تاخت آورد، تمام خانمانِ او را به غارت داده اموال و غنیمت بے قیاس بدست آورد، و از جمله خویشان راجه مذکور دخترش بدستش افتاد که قلم تقدیر نیکوتر از وے صورتے بر صحیفهٔ روزگار تصویر نه نموده، باں خوبی و زیبائی بدست افغانی افتاده بود، و آں افغان بنظر شیر خاں گذرانید، شیر خاں در روے نظر انداخته گفت که ایں بلائیست مشخص، پیش خود نباید داشت، جمعے نزدیکاں گفتند ایں چنیں صورت را که آفتاب و ماهتاب از وے خجالت می برند

ایں را ابلا چہ گونہ می تواں گفت، شیر خاں گفت اگر ایں را در خانہ بدارم یقین کہ از کارہائے دنیا باز می مانم، و نیز مقتضائے ایں سن نیست، ایں را پیش ہمایوں بادشاہ باید فرستاد، بر ہیچکہ او از ماندانہ وحیلہ انگیختہ دو سہ کہار را طلبیدہ و او را در ڈولی انداختہ گفت "شما در ہجائے کہ ڈیرہائے ہمایوں بادشاہ فرود آمدہ برید و بگوئید کہ ڈیرہ شیر خاں کجاست، ما محل او را آوردہ ایم" ایں خبر کہ بہ ہمایوں بادشاہ خواہد افتاد فی الفور او را خواہد طلبید، وقتیکہ در قید ایں بلا خواہد آمد ذکر ملک و سلطنت را یاد ہم نخواہد آورد، معاملہ سپاہ مہمل خواہد ماند، دراں ہنگام ما کار خواہیم ساخت، نوعیکہ شیر خاں گفتہ بود، آنچناں کردند، وقتیکہ نظر ہمایوں بادشاہ بروئے افتاد مدت دو ماہ از خانہ بر نیامد و سلام ہیچ کس نگرفت، تا آں روز پیش آمد،

بعد ازیں مقدمہ شیر خاں نواحی رہتاس رسیدہ براجہ رہتاس پیغام کرد کہ چوں مغلاں از عقب من می رسند بجہت ننگ و ناموس خود اگر در قلعہ جا بدہند دستگیری بر وقت بود، شیر خاں بانواع معاملہ فریب آمیز راجہ را برآں آورد کہ برائے اہل و عیال افغاناں جائے بر قلعہ قبول کرد، شیر خاں یک ہزار ڈولی ترتیب دادہ در ہر ڈولی یک جوان افغان مردانہ انتخابی را با سلاح در آورد و بالائے قلعہ فرستاد، و در چند ڈولی پیش عورات را نشاندہ وقتیکہ دربانان قلعہ بہ تفحص ڈولیہا مشغول شدند شیر خاں بہ راجہ پیغام کرد کہ مستورات را بہ کسے نتواں نمود کہ سبب اہانت ما می شود، راجہ منع تفحص نمود، چوں ڈولیہا تمام در قلعہ آمدند افغاناں حربہا گرفتہ متوجہ خانہ راجہ شدند و جمعے خود را بدروازہ رسانیدند، شیر خاں باشارت کہ قرار یافتہ بود خود را بہ دروازہ رسانید، قلعہ رہتاس را کہ در ہندوستان مثل ندارد در نہایت آسانی متصرف شدہ، (۲۵) خانہ زاد افغاناں در قلعہ گذاشتہ بخاطر جمع

بر بنارس آمد،

فیروز نام از جانب ہمایوں بادشاہ با ہفتصد مغل حاکم بنارس بودہ، شیر خاں جمیع مغلان کہ در بنارس بودند بقتل رسانیدہ، چنانکہ یک کس ازیں ہفتصد مغل جان بسلامت نبردند شیر خاں بنارس و جونپور و چنار را بہ تصرف خود آورد، چنانچہ گفتہ اند ؎

بہ چارہ کشادہ شود کار سخت — بہ امید باراں بر آید درخت

چوں خبر ایں حادثہ بہ ہمایوں بادشاہ رسید جہانگیر قلی بیگ را با پنج ہزار سوار در بنگالہ گذاشتہ بہ سرعت تمام مراجعت فرمود، نواحی چوسا میانہ شیر خاں و ہمایوں بادشاہ مقابلہ شد، از طرفین در قلعہ گلی ماندہ میانہ یکدگر رسل و رسائل آمد و شد نمودن گرفت، در اثنائے ایں حال شیر خاں شبے در عالم رویا مشاہدہ نمود کہ ہمایوں بادشاہ شیر خاں را زیر آوردہ بزمیں انداخت، و خودش بالا بر آمد، شیر خاں در خواب ایں معائنہ نمود، بہ حاضراں گفت کہ من چنیں خوابے دیدہ ام، اما تعبیر ہم من گویم، دیگرے نگوید، گفت ہمایوں بادشاہ کہ مرا بزمین انداخت زمیں را بدست خود مرا دادہ خودش بہ ملک بالا رفت، ازیں تعبیر تفاول گرفتہ گفت از مغل انشاء اللہ تعالیٰ عنقریب ملک می گیرم، شیخ خلیل(۲۶) نام کہ او را بمنزلہ مرشد خود می دانست پیش ہمایوں بادشاہ فرستادہ گفت تا گڑھی ولایت بہار بہ گماشتگان بادشاہ میگذارم بنگالہ برائے بندہ عنایت کنند و خطبہ و سکہ بنام آں بادشاہ می سازم، چوں صلح قرار یافت لشکر غافل شدہ، بہ یک مرتبہ شیر خاں با لشکرہائے آراستہ و فیلان کوہ پیکر ہنگام طلوع آفتاب روز شنبہ سنہ ۹۴۶ ست و اربعین و تسعمایہ بر قلعہ گلی کہ دروے ہمایوں بادشاہ بود در ریخت، افواج مغل را فرصت ترتیب نشد، ہمایوں بادشاہ تنہا بذات خود ازاں جا بر آمدہ در نہایت حزن و کمال پریشانی متوجہ آگرہ شدند(۲۷)

تمام خانماں بدست شیر خاں اسیر شدند، شیر خاں بگیمار اکہ بہ قید وے درآمدہ بودند در نہایت عصمت و عزت چند مدت بر قلعہ رہتاس داشتہ سرانجام و استعداد سفر نمودہ بہ کابل در نہایت امن و امان رسانید، و بعد از فتح شیر خاں جہانگیر قلی بیگ راکہ با پنج ہزار سوار در بنگالہ بود ہمہ را بدفعات علفِ تیغ ساختہ (۲۸)

ہمہ سال گوہر نہ خیزد ز سنگ
گہے صلح سازد جہاں گاہ جنگ

(۱۸) ذکر بر تخت نشستن شیر شاہ بن حسن سور

در سنہ صد و چہل و شش شیر خاں بعد از فتح چونسا باتفاق افغاناں بر تخت سلطنت جلوس نمودہ چتر بر سر کشیدہ خطبہ و سکہ بنام خود کرد، و "شاہ عالم" خطاب یافت، روزیکہ قدم بر مسند سلطنت نہاد دراں ہنگام آئینہ بنظرش در آورد، در آئینہ نظر انداختہ بہ مقرباں گفت اگہ بہ نماز شام بہ سلطنت رسیدم و تاسف خوردہ ہم در روز جلوس ہر یکے از پیوستگان قدیمان خود را بہ مناصب ارجمند رسانیدہ بہ انواع سربلندی سرافراز ساخت، (۲۸)

شیر شاہ بادشاہے عدالت مآب و فطنت آثار بودہ، بفراست درست و تدبیر صائب امتیاز تمام داشت، و معاشِ ائمہ آنچہ بغیر از سلاطین افاغنہ یافتہ بود بیک قلم بازیافت نمود و آں قدر را از خود در دادن وظائف و زمین و نقد و مواضع حکم عام فرمود کہ ہیچ کس محتاج نماند، ہر کہ پیش وے حاجت مند از اشراف و ارذال و توانگر و مسکین می رفت محروم باز نمی گردانید، اول کسے کہ اسپاں را داغ و ماہانہ بر لبست و نہادا و بودہ، در تدبیر مہام مملکت و تجارت و امور سلطنت و قواعد جہانداری و کارگزاری بے نظیر بودہ، جمیع اوقات خود را صرف کار خلائق نمودے و سرانجام سپاہ و تیمار رعیت واجبی

کردے، و برطریق داد و عدالت بغایت استقامت نمودے، و نابینایان و درماندگانِ هر مقامے و دیہے و شہرے را ادرارے تعین ساخت، و دو کارخانہ ہا ہرگز در مدت سلطنت او یکروز ناغہ نیفتاد، یکے عمارت خانہ، دوم لنگر خانہ، درین ہر دو کار نفع عام بودہ است، و ہر روز پانصد تولچہ طلا برائے لنگر فقرا یومیہ بود، شب و روز باہل استحقاق می بخشید، و مطبخ خانہ بغایت وسیع داشت، چند ہزار کس معتادی بودند، ہر روز بر ایشاں از مطبخ خاص طعام می رسید، و حکم درباره این مردم نمود ہر وقت کہ میل بہ طعام شود از مطبخ خانہ بادشاہی می خوردہ باشد، شیرشاہ خود طعام با علما و مشائخ می خورد، بروش مردم ہندوستانی گفتے، این بیت خود گفتہ بود کہ سجعِ نگینِ وے قرار یافت ؎

شہ اللہ باقی ترا باد دائم ‌ ‌ ‌ ‌ بمان شیرشہ بن حسن سور قائم

امن و امانِ راہ ہا در زمانِ سلطنت وے کار بجائے رسانیده بود کہ اگر پیر زالے سبد طلا در صحرا میگذاشت احتیاج بپاسبان نبوده، و از آں باز کہ شیرشاه قدم بر سلطنت نہاده ہیچ جا رہزنی و دزدی واقع نشده مگر چند جائے معدود، مقدمانِ ہر چہار طرف جائے کہ دزدی می شد بہائے کالا از فرد ہر طرف علیحده می گرفتند و این جماعت بایکدگر بہ تفحص در آمده دزد را پیدا نموده نوعے تنبیہ می نمودند کہ دیگر نام دزدی از ملک وے بر افتاد،

از بنگالہ و سنارگاؤں تا آب سندھ کہ بہ نیلاب اشتہار دارد، درین مفاصلہ کہ یک ہزار و پانصد کروه طول دارد ہمدراں روزِ جلوس حکم نمود کہ بہ مفاصلہ یک کروه سرائے ہا ساختہ شود در ہر ہر ایک مسجد و چاه و یک خانہ باشد از خشت پختہ و گچ دراں نہاده شود، با تمام این جماعت را وظیفہ مقرر ساختہ، یک شقدار دراں سرائے نصب کرده، در ہر یک دروازه

سرائے خمہائے پرآب و طعام پختہ بجہت مسلمانان و بر دروازۂ دیگر طعام خام و خمہائے آب بجہت ہندواں، مقرر بود کہ دائم می رسانیدند، و برائے سرا بھٹیارہ ہا رسانیدہ، و امام و مؤذن تعین فرمودہ برائے این ہا مدد معاش مقرر نمودہ بود کہ وجہ معیشت خود ازاں بہم رسانند و از مردم رہگذر اجرت خانہ و خدمت نگیرند، و ہر دو جانب راہ درختان میوہ دار مانند انبہ و کھرنی و جامن و دیگر درختان سایہ دار نشاندہ بود، تا بندہائے خدا در سایۂ درختہا قطع مسافت نمایند، یک رستہ با درخت و سرا از بنگالہ تا سندھ بود، دومیں رستہ با سرا و درختان از رہتاس تا سرحد ولایت ماندو و برہان پور بودہ و رستۂ سومیں از آگرہ تا جودھپور و اجمیر بودہ، یک ہزار، و ہفتصد سرا آباد کردہ بود و در ہر سرا دو اسپ بہ ڈاک چوکی گذاشتہ بود، ہر روز خبر نیلاب اگر در اقصائی بنگالہ می بود با دمی رسید، حسین خاں طشت دار را بخدمتے جانب بنگالہ فرستاد، وے شب و روز یکساں رواں بود، جائے کہ خواب بروے غلبہ می کرد بر چہار پایہ می افتاد، مردم دہقان او را دوش بدوش می بردند، چوں بیدار می شد باز بر اسپ سوار شدہ براہ می افتاد، بریں ترتیب بعد از سہ روز از چتور بہ گور رسیدہ بود، قیاس باید کرد کہ چہ قدر زمیں است، حکم شیر شاہ در حضور و غائبانہ یک رنگ بودہ،

ازاں روز یکہ شیر شاہ قدم بر مسند سلطنت نہاد ہمیشہ ہمہ وقت با مور ملکی مشغلہ داشت، ہیچگونہ بیکار نمی ماند، آخر شب از خواب بر می خاست، غسل می کرد و ادائے نماز می نمود، لحظۂ بہ عبادت بخشندۂ بے منت پرداختہ جمیع ارکان دولت و کارکناں را بحضور خود طلبیدہ تمام واقعات روزانہ معلوم می کرد، تا چہار گھڑی بقیہ شب شغل کاغذ در پیش داشت، چہ از امور ولایت و چہ از کارخانہا، تمام وقائع یک یک بعرض می رسید، فی الفور جواب می

فرمود، وقائع روز آئندہ نیز ہمدراں وقت حکم می فرمود، وقائع نویساں حکم اورا نوشتہ در دست داشتہ موافق آں بعمل می آوردند، احتیاج بہ عرض مکرر نبود، ہنگام نماز بامداد با جماعت کثیر بہ نماز بامداد پرداختہ و بہ خواندن اوراد و مستحبات عشر مشغول می بود، بعدِ فراغ از عبادت سلام امرایانِ مقرب و سپاہ نامور می گرفت، در اثنائے آں حال می پرسید کہ سپاہ و اسپ بجہت داغ و بہ نظر گذشتن آمدہ اند، بعرض می رسید کہ حاضر اند، در عام خاص بر می آمد، بر تخت نشستہ عرض لشکر میگرفت، قرار علوفہ ہر مرد بزبان خود حکم می فرمود، و داغِ اسپاں نیز بحضور خود می کرد، و موئے اسپاں کہ سوختہ می شد بوئیش بد می آمد، خدمتگاراں ہر لحظہ رومال بہ گلاب تر کردہ بدستش می دادند، آں رومال را بر رو میداشت یکے از مقرباں بعرض رسانید کہ حکم شود داغ اسپاں بفاصلۂ اند کے می شدہ باشد، شیر شاہ گفت اے جوان نا انصاف مرا کار بہ پسر بابر بادشاہ است، اگر ایں احتیاط را از دست دہم دیگر از عہدۂ جواب بیروں نتوانم آمد، ایں مقولہ بہ خدمت ہمایوں بادشاہ رسید، آنجناب در جواب گفت کہ دریں باب کارہا کہ از شیر خاں بعرصۂ ظہور می آید بپادشاہاں نسبتے ندارد، ہنوز بوئے قلتچی گری از وے نرفتہ، حقیقت ایں مقدمہ بہ شیر شاہ رسید، شیر شاہ در جوابش گفت کہ ہمایوں بادشاہ را معذور باید داشت، چراکہ ایشاں را کار بہ ملائکہ بود و مرا کار باخباں است، تا نیم روز گذشتن ایں ہنگامہ مشغلہ می داشت و از ہر لایت کہ خزانہ می آمد ہمدریں وقت بہ نظر میگذشت و در حضور خود عرض خزانہ میگرفت، و حساب عمالاں نیز ہمیں وقت می شد، و عرائض امرائے صاحب صوبہائے ہر ولایت ہمدریں محل بنظر می گذشت و جواب ہر یکے ہمدراں لحظہ بفارسی می گفت، فرمان ہماں عبارت بقلم در می آورد، و ہر امرا و زمیندار کہ بہ آستانہ بوسی می آمد ہم دریں وقت ملازمت می نمود،

شیر شاہ ہمدر روز جلوس حکم نمود کہ خزانہ و لشکر در ہر صوبہ از سرکار بادشاہ مہیا دارند، ہر وقت کہ احتیاج افتد ہماں خزانہ و ہماں سپاہ بہ کار آید، خزانۂ کل در قلعۂ رہتاس حوالۂ اختیار خاں شروانی بودہ، و در ہر ولایتے لشکر و خزانہ باندازہ داشتا و سپاہ چہرہ کہ او را پایک گویند از ہر جا کہ می آمد نگاہ می داشت، و بست ہزار پیادہ تفنگ انداز نوکر داشتہ بود، بر قلعہ چتور ہزار و ششصد و بر قلعہ رنتھنبور پانصد و بر قلعۂ گوالیار دو ہزار، در ہر قلعہ باندازۂ حال تفنگ انداز خود از روئے فہمیدگی نامزد می فرمود و یک لکہ و پنجاہ ہزار سوار ہمیشہ در رکاب خود حاضر میداشت، بعضے ازیں سوار از حضور اگر احیاناً جائے دیگر نامزد می فرمود بجائے آں جماعت دیگر می آمدند، یک لک و سیزدہ پرگنہ در خالصہ خود میداشت، در ہر پرگنہ شقدار و دو نویسندہ، یک فارسی نویس دویں ہندی نویس، منصب خزانچی از خود تعین می فرمود، و یک لکہ و سیزدہ ہزار فوج در پرگنات بجہت محافظت قلاع نامزد کردہ بود، یک فوج عظیم در بنگالہ داشت، و سہ چہار امرائے نامور با لشکر بلا انتہا در رہتاس خرد کہ از لاہور جانب کابل آباد کردہ بود،[۴۷] نگاہ میداشت، و یک فوج در ناگور و جودھپور و رنتھنبور و یک فوج در ولایت مالوہ و یک فوج بر قلعہ چتور داشتہ بود، ہر یک از قلاع کہ در ولایت شیر شاہ بودہ خالی از سپاہ وے نبودہ، و بعضے لشکر سرحد را نصیب از حضور خود می فرستاد، اگر عبور لشکر بحسب اتفاق دراں نواحی واقع می شد داغ میکرد و تصحیح میگرفت و سہ ہزار فیل در فیلخانہ موجود داشت و ہر روز فیلخانہ در تزاید بود،

آمدیم بر بقیۂ احوال ہمایوں بادشاہ۔ و شیر شاہ، وقتیکہ ہمایوں بادشاہ از چونسا شکست یافتہ در آگرہ آمد باز استعداد تازہ بہم رسانیدہ در نواحی قنوج بہ شیر شاہ

جنگ عظیم نموده، در انجا باز شکست بر لشکر همایون بادشاه افتاد و در آب گنگ از اسپ
جدا شده قریب به هلاکت رسیده بود، امّا به مدد سقّا از تهلکه نجات یافت[1]، شیرشاه بعد
ازیں فتح کامیاب شده خواص خاں را به افواج به تعاقب همایون بادشاه نامزد گردانیده
حکم نمود که مفاصله پنجاه کروه میاں داده مغل را از هندوستان بدر سازد، و شیرشاه از
عقب خواص خاں خود نیز در حرکت آمد و به کوچ متواتر جانب لاهور متوجه گردید، روزے
که در تهانیسر محل نزول گردید آخر شب یا نیم شب اسپ از لشکر به دزدی رفت و ایں ضابطه
شیرشاه بود که وقائع شبینه انچه در لشکر بوقوع می آمد هنگام بر آمدنِ آفتاب به عرض رسیدے
در منزل مذکور به عرض رسید که امشب اسپ به دزدی رفت، شیرشاه به فکر صائب
و درستی رائے حکم نمود که از منزل چهار سوئے لشکر تا پنجاه کروه جمیع زمینداراں را حاضر کنید،
در اندک زماں زمینداران حاضر آمدند، شیرشاه به زمینداراں مذکوره پرسید که نهایتے
راه رفتن اسپ در یکروز تا کجا است، زمینداراں عرض نمودند که زیاده از چهل پنجاه
کروه بیشتر نرود، شیرشاه گفت پس ازیں حد که گفته آید بیشتر اسپ نرفته، البته در دیہے
شب گذرانیده و مقدم آں دیه بیقین که بر اسرار وے اطلاع بهم رسانیده، دزد کجا هست؟
تا سه روز به شمایاں مهلت است، اگر اسپ با دزد بجنسه آورده خلاصی شما است و الا
بواسطه یک کس همه بقتل خواهید رسید، جمیع زمینداراں به تفحص در آمده اسپ با دزد حاضر
ساختند، دراں هنگام زنے که از زمینداراں اسیر شده بود بزبان هندی ایں مثل بر زبان راند
پوت مرو واجن سوتا ٹیکنا جگایا[2]، شیرشاه همدراں منزل که اسپ رفته بود دزد را سیاست
نموده کوچ فرمود و ایلچی پیش همایون بادشاه در لاهور فرستاد و خودش براه دامن کوه
رواں گردیده در مقامے که او را بن[3] خوانند رسیده چند مدت دراں جا رحل اقامت انداخت

حکم نمود کہ تمامی اہل معاش صوبہ پنجاب از نظر بگذرند، ہر کس کہ معیشت کم داشتہ باشد و استحقاق او بیشتر بود بہ او و را لائق خوشدل شد، دراں ایام کہ حکم بنظر گذشتن ایں جماعت شد موسم سرما بود، تمامی اکابر و اصاغر بنظر گذشتن گرفتند، اغلب آں بود کہ معاش افزودہ می شد، روزے ہمدراں منزل شیرشاہ نماز بامداد جماعت ادا کردہ بر تخت نشستہ، قاضی میر سرور کہ قریب آں مقام داشت بنظر بگذشت جوانے با او ہمراہ، شیرشاہ از قاضی پرسید کہ ہمراہ شما میدانم کہ خویشی بشما داشتہ باشد، اما ہیچ فضیلت ہم دارد، قاضی گفت طالب العلم است، کافیہ می خواند، شیرشاہ چوں کافیہ را با حواشی درست در خاطر داشت ازاں طالب العلم پرسید کہ "عمر" منصرف است یا غیر منصرف، طالب العلم عرض نمود کہ غیر منصرف، شیرشاہ فرمود کہ بچہ دلیل ؟ طالب العلم از روئے فہمیدگی بہ دلائل معقول جواب ہوشمندانہ بداد، شیرشاہ فرمود کہ پانصد بیگہ زمین و پانصد روپیہ نقد بدو دہند، طالب العلم عرض نمود کہ بندہ یک قابلیت دیگر دارد، گفت حافظ کلام ربانی ام، شیرشاہ فرمود کہ پانصد بیگہ زمین و پانصد روپیہ نقد دیگر بیفزائید، مقارن آں حال از طالب العلم پرسید کہ موافق قابلیت خود معاش و زر نقد یافتی ؟ عرض نمود کہ بلے بادشاہ عالم سلامت ! موافق قابلیت خود یافتم اما موافق کرم بادشاہ نیافتہ ام، شیرشاہ فرمود کہ پانصد بیگہ زمین و پانصد روپیہ نقد دیگر بیفزائید کہ ہمگی یک ہزار و پانصد بیگہ زمین و یک ہزار و پانصد روپیہ نقد شود با و بدہند، ہماں ساعت زر نقد باو دادند، و برائے زمین اسناد درست نمودن حکم شد کہ سرعت ساختہ بدہند،

دراں ہنگام کہ ایں ماجرا میگذشت شیرشاہ فراجے بادگلہ کہ اورا فرغل خوانند[۴] با محلوج بسیار پوشیدہ بود و پیش تخت خواجہ سرائے مقرب ایستادہ، در منقل بجائے ہیمہ اگر میسوخت، ظاہرا دراں ایام در مردم کلاں پوستین پوشے نبودہ، مقارن آں حال

خواص خاں بدریائے کوندوال(۵) رسیده بود، همایون بادشاه در باغ کامراں ایلچی را
طلبیده کلماتے چند درمیان آورده گفت که شیرشاه می گفت که ما صلح خواهیم کرد، آں عهد
برطاق نسیاں نهاده، ایلچی گفت حالا شما هر کدام زور و قوت صلح می خواهید، دریں اثنا
خواص خاں از دریا بگذشت، همایون بادشاه از لاهور برآمده جانب بهیره راهی شد،
بے سامانی تمام بحال همایون بادشاه راه یافت، از هندوستان بدر رفت، شبے
همایون بادشاه نواحی خوشاب راه غلط کرده باندک مفاصله بر ڈیرۂ خواص خاں رسید،
پرسید که ایں ڈیره لشکر کیست، مردم گفتند خواص خاں فرود آمده است، همایون بادشاه
دو سوار مغل پیش خواص خاں فرستاده پیغام نمود که اگر همراه چیزے از اسباب اطعمه رسیده
باشد برائے ما بفرستید، خواص خاں دو گوسفند، و دو من میوه و یک من روغن زرد
ولازمهٔ دیگر فرستاد، همایون بادشاه به خواص خاں گفته فرستاد که دریں یلغار
اجناس دیگر می تواند رسید، اما گوسفند چگونه رسیده، پارهٔ شهد نیز از خواص خاں طلب نموده
خواص خاں دو من شهد فرستاده گفت ایں ضابطهٔ ملت که حوالهٔ هر خچربان و فیلبان یک یک
گوسفند نموده ام که دریں یلغار همراه می رسد، همایون بادشاه ازاں جا به ملک ٹھٹھه درآمد
و شیرشاه به خوشاب و بهیره درآمد و ازاں جا در کوهستان که جهاننده و حوالی گوپال ناتھ
رفت، ملاحظه کرد و خواست که دریں کوه ها قلعه بسازد تا سدّ راه مغل شود، و سپاه مرتب
درآں قلعه نگاه داشته تادیب گکھراں نیز نماید، کوهے بر سر راه کابل به نظرش درآمد،
آں را پسند نموده قلعه در نهایت استحکام طرح انداخت، در اندک زمانے به اتمام
رسانیده رهتاس نو نام نهاده، و خرچ ایں عمارت هشت کرور و پنج لکه و پنجهزار و دو نیم
دام که عبارت از بهلولی است شده، و همیں عبارت بر دروازه قلعه نقش نموده اند، شیرشاه

خواص خاں، و عیسیٰ خاں، و ہیبت خاں نیازی و دیگر امرایان را تابع این ہر سہ سردار گردانیده با لشکر عظیم در آں جا گذاشته جانب آگره مراجعت نموده بدہلی آمد و به ترتیب و استقامت سپاه مشغول گردید و ضابطۂ داغ نوعے بسته بود که ہیچکس بے داغ اسپان علوفه نمی یافت، تا آنکه خاکروب ہم داغ میکنانید، روزے شیرشاه بداغ اسپاں حکم نمود، سواراں به نظر میگذاشتند، جوانے بر اسپ تازی سوار بنظر شش در آمد، و آں جوان اسپ را بحضور بادشاه خوب گردانید، چنانکه جمیع مقربان بروے آفرین نمودند، درباب علوفهٔ این جوان شیرشاه چہار بدره حکم فرمود، شیخ خلیل حاضر بود، گفت بادشاه جہانیاں سلامت! این نوع جوان به این چنین اسپ که در گردانیدن اسپ نظیر خود ندارد این را که چہار بدره علوفه فرمودند از کم بختی اوست، شیرشاه فرمود که شیخ خلیل شما راست می گوئید، اما این جوان لائق ہمیں است، شیخ خلیل عرض نمود که بادشاہاں را اکرامت می باشد ما ظاہر حال می بینیم، شیرشاه گفت پس شما ہم بر احوال چنیں مطلع شوید و تماشا کنید، حکم نمود که کمان را از قربان آورده در کش، این جوان ہر چند جہد نمود کمان کشیدن نتوانست، شیخ خلیل فرمود بادشاه عالم سلامت! سپاہیاں را رسم است چوں برائے داغ می آیند سلاحِ دیگراں گرفته می آیند، شاید این کمان از وے نباشد، شیرشاه کمان خود پیش شیخ انداخت، گفت شما خود به بینید که این کمان سخت است یا نرم، شیخ خلیل چاشنی نموده گفت بسیار نرم است، شیرشاه فرمود که بدست وے بدہید و بگوئید که این را بکش، جوانِ خانه پرورد او ہم ہر چه جہد نمود کشیدن

میسر نه شد، شیخ خلیل عرض نمود شاید بواسطهٔ اسلحه که در بر دارد کشیدن نمی تواند، شیرشاه فرمود که اسلحه از بالائے وے فرود آرند، آں جواں بے اسلحه هم کماں کشیدن نتوانست شیخ خلیل عرض نمود که بنده ظاهر حال وے را دیده عرض می نمودم، شیرشاه گفت این جواں بغیر از جامهٔ آراسته پوشیدن و اسپ را رقص کنانیدن دیگر هیچ نمی داند، و این قدر هم برائے نمودن خواسته می کند و دراں کوچها می گذرد، شیخ خلیل خاموش ماند، شیرشاه چوں به حقیقت آں جواں واز رسید ظاهر گردید نوعیکه بادشاه میگفت این جواں همیشه به هرزه کاری عمرے گذرانید،

سواراں بنظر میگذشتند شخصے را دو بدره علوفه حکم شد، آں جواں بعرض رسانیده گفت بادشاه عالم سلامت! یارانے که پیش از بنده بنظر گذشتند بازدیادِ علوفه سرفراز شدند، نصیبهٔ ما این چنیں بود که از زبانِ مبارک دو بدره برآمد، شیرشاه فرمود که من هم بندهٔ محکومم، ما را هم خبر نیست که چه میگویانند، آنچه او میگویاند می گویم، یکے از مقربان که از حواشی او بوده بعرض رسانیده که بلے بادشاه سلامت! هیچکس بے حکم الهی سخن نمی تواند گفت، اما آدمی را فاعل مختار گفته اند، شیرشاه گفت حالا شما هم تجاربے کنید، بواقعه نویساں حضور حکم فرمود که سه برات بنویسند، در یک برات بست بدره و در دوئیں ده بدره و در سوئیں دو بدره و این هر سه در یک آوند انداخته به همان سپاهی حکم فرمود که دریں آوند بنام تو سه برات نوشته شده است، از طالعِ تو مرتبه اول هر برات که در دست آید همان ماهیانه تو حکم شده سپاهی در وے دست انداخته براتے برآورد که در وے دو بدره نوشته بود و بدره عبارت از شانزده روپیه است یا دوازده)، علوفه که شیرشاه مقرر نموده همان در قرعه برآمد، جمیع هوشمندان جهاندیده بر دانش شیرشاه تحسین ها کردند،

شیر شاہ حافظہ بغایت درست داشت، چنانکہ یک مرتبہ کسے را می دید دگر او را ہرگز فراموش نمی کرد، گویند روزے سواراں بنظر شیر شاہ میگذشتند، جوانے بہ نظرش درآمد، او را پیش طلبیدہ پرسید کہ من داغ تو نکردہ ام، راست بگو کہ داغ تو کردہ است؟ او عرض نمود کہ بادشاہ خود بدولت کردہ بودند، و ایں رسم شیر شاہ بود کہ احیاناً اگر برائے داغ بہ مقربے حکم می فرمود اما ہنگام برآوردِ کاغذ بدستِ خود می گرفت و صحیح می نمود، یک مرتبہ ہر کرا می دید دیگر او را ہرگز فراموش نمی کرد چوں ایں جوان را ندیدہ بود پرسید کہ در کدام محل داغ تو شدہ و بنظر گذشتہ بود، او عرض نمود کہ در بانکی پور، مفاصلہ دو سالہ درمیاں انداخت، شیر شاہ گفت مارا آں روز یاد است، بگو کہ منزل در کدام جا واقع شدہ بود، روز و ماہ کدام بود، جوان را جوابے کہ پسندِ سلطنت پناہ نباشد فراہم نیامد، شیر شاہ اضطرابِ وے را دریافتہ حکم نمود کہ اگر از روئے راستی واقعۂ حالِ خود بیان نمودی گناہت را بخشیدم والا بہ سزا خواہی رسید، جوان بغیر از راستی رستگاری خود ندیدہ گفت بادشاہ عالم سلامت! ہمیں امروز بندہ را دو روپیہ دادہ آوردہ اند، انچہ تعلیم بہ بندہ نمودہ بودند بعرض رسانیدم، دیگر نمیدانم، شیر شاہ فرمود کہ ایں اسپ داغ بتو بخشیدم و او را تابعِ امرائے دیگر کرد،

شیر شاہ فراست عجیب و دریافت غریب وافی با خود داشت، گویند روزے داغ اسپاں منجھو[۶] کہ می شارد سواران بہ نظر می گذشتند، بہ یکے از مقربان فرمود کہ فلاں سوار کہ ایستادہ او را پیش آر، وقتیکہ او را نزدیک آوردند فرمود کہ از اسپ فرود آرید، وے بہ سرعت از اسپ فرود آمد، شیر شاہ فرمود کہ راست بگو تو چا وادار ایں اسپ نباشی؟ او عرض نمود کہ بحضور بادشاہاں دروغ نتواں گفت، بلے بندہ چاروادار ایں اسپم، یکے از مقربان بعرض رسانیدہ گفت، بادشاہ سلامت! بادشاہان را ظل الٰہی گفتہ اند، و خارقِ عادت مرتبۂ ادنیٰ است

حضرت ایں را چگونہ دانستند کہ چار روادار است، شیرشاہ گفت ہرگاہ او جلوئے اسپ میگرفت و دست بجانب او دراز میکرد اسپ جانب وے دیدہ دہن می کشاد، می دانست کہ دانہ خواہد خورانید، جمیع اہل دانش بر درستی رائے بادشاہ آفرین کردند، شیرشاہ اسپ مذکور بہ ہماں چار روادار بخشید، مرتبہ دیگر جماعت راجپوتان بنظر میگذشتند، یک راجپوت بہ نظر بادشاہ زبوں درآمد، شیرشاہ بعماد الملک بزبانِ فارسی گفت کہ "او ہیچ نیست" آں ہندو سر بزمیں نہادہ از عماد الملک پرسید کہ ہیچ نیست را چند بدرہ باشد؟ عماد الملک تبسم نمود، بادشاہ بہ جانب عماد الملک نگاہ کردہ پرسید کہ چرا میخندی؟ او عرض نمود کہ ہندو از بندہ می پرسید کہ ہیچ نیست را چند بدرہ باشد؟ شیرشاہ نیز اندکے تبسم نمودہ گفت بگو چہار بدرہ باشد، ہمدراں روزہائے مذکور داغ سوارانِ احمد سور می شد، در جماعت وے افغانِ شربینی بودہ کہ ریش بغایت دراز داشت، او چہار بدرہ قرار کردند، ایں افغان فریاد برآوردہ، بادشاہ او را پیشتر طلبیدہ، افغان گفت بادشاہ سلامت! ایں مردم را کہ جبّہ نکو پوشند و یکتائے من دو جانۂ آنہا شود علوفہ از بندہ زیادہ مقرر شدن از عدالتِ بادشاہ دور است، شیرشاہ فرمود کہ یکتائی تو سہل است، اما بہ ریشِ تو چہار بدرہ زیادہ کردیم کہ جملہ در ماہیانہ تو ہشت بدرہ شود، چہار بدرہ بنام او چہار بدرہ بنام ریش او در دفتر نوشتند، آوردہ اند کہ روزے از ائمہ باشندگانِ پرگنہ "رودولی" بروز بار بادشاہ بوقت نماز پیش بانگ نماز گفت، در بانگ گفتن "الصلوٰۃ خیرٌ من النوم" گفت، شیرشاہ ایں را شنیدہ گفت ایں بانگ کنندہ کیست؟ مقربان بعرض رسانیدند کہ مردے فقیر طور از جنس ائمہ است، شیرشاہ او را بحضور خود طلبیدہ گفت کہ من خفتہ ام؟ کہ تو "الصلوٰۃ خیر من النوم" گفتی، امام گفت اگر بادشاہ خفتہ نمی بود از احوال من خبردار می شد، شاہ گفت من دار الحالت نصدب کردہ

ام، قاضی و میر عدل^(۸) در انجا است، و کاردانِ هر فن علیحده است، تو چرا از حال خود آن مردم را آگاه نساختی، امام عرض نمود که بنده را آنچنان دستگاه نیست که به ایشان رسیدن توانم، شیرشاه فرمود که من اکثر در عام خاص می نشینم، تو چرا پیش من نیامدی، امام عرض نمود که بنده را تا آن جا که میگذارد؟ دو سال است که دریوزه کرده می خورم و بر دربار بادشاه افتاده می باشم، شیرشاه فرمود که چرا طعام از لنگر نخوردی، امام گفت دراں هنگام بر در بادشاه حاضر می باشم، شیرشاه ازیں جوابِ او که جوابے نبوده اعراض کرده حکم فرمود که چهار صد چوب که اورا کوتژه گویند بر وے زنند، و در کنده کنند، حسب الحکم او را همچناں کردند، وقت نماز بادشاه بیروں آمد بجز دبر تخت نشستن اول همان امام را یاد کرده و از زنداں برآورده شیرشاه فرمود که صد چوب زده اند؟ او عرض نمود که بنده از حالِ خود خبر نداشتم، آنچه نصیب بود به بنده رسید، شیرشاه از چوبدار پرسید که صد چوب حکم شده بود، او از دست اشارت کرد چهار صد چوب حکم شده بود، شیرشاه گفت بایں امام چهار صد روپیه بدهید، چوں روپیه بدستش دادند شیرشاه پرسید که مطلب تو چه بود، امام گفت که بنده صد و بست قلبه زمین معاش داشتم که بحکم سلاطین سلف یافته بودم، والحال بحکم بادشاه باز یافت شده است شیرشاه فرمود که چهار صد بیگه زمین به وے بدهند و فرمان به حضور خود نویسانیده بدستش داده پرسید که خانه تو ازیں جا چند کرده است؟ او عرض نمود که بعد از یک ماه دراں جا می رسم، شیرشاه فرمود که دو تنکه سیاه خرچ هر منزل به وے به دهند که در راه خرچ ازیں مبلغ نکند و زر مذکور به سلامت به فرزندانِ خود رساند،

یک مرتبه شیرشاه از آگره برگشتی سوار شده جانب کالنجر می رفت، وقتیکه عبور لشکر نواحی کالپی واقع شد مقارنِ آں حال شخصے از زُنار دارانِ پرگنه همیرپور از توابع کالپی به کنار دریا

غسل می کرد، شیر شاہ بر کشتی کہ ملّاحان بسیار بر وی می باشند و مانند باد بر آب می رود، نشستہ جائیکہ زنار دار غسل می کرد دراں جا کشتی ایستادہ کرد و از برہمن پرسید کہ عدالت و امارت جاگیر دار این نواحی بچہ رنگ است، برہمن چوں نمیدانست کہ این بادشاہ زمانست کلماتے چند از روئے راستی از ماہیت پرگنہ تقریر نمود و راہِ خانہ پیش گرفت، شیر شاہ بمقربان فرمود کہ اگر چہ برہمن ظاہر حال نمی داند کہ من بہ بادشاہ ہمزبان شدہ ام، لیکن ظن غالب آنست کہ بعد ازیں خواہد دانست کہ این بادشاہ بودہ کہ با من ہمکلام شدہ، پس در ہمزبانی بادشاہ و دیگر خلائق چہ تفاوت کہ از من نفعے نبرد، شیر شاہ آں برہمن را باز طلبیدہ، دیہے کہ وطن آں برہمن بود بطریقِ انعام آں دیہ بہ وے بخشیدہ، و پانصد روپیہ نقد در کنار دامن وے ریختہ روبراہ نہاد،

امنیتِ راہ در زمانِ شیر شاہ بجائے رسیدہ بود کہ اگر زالے سبدِ پُر از طلا در صحرا گذاشتہ شبہا بخواب رفتے حاجتِ پاسبانان نبودے، گویند در نواحی اٹاوہ شخصے در راہ کشتہ شدہ بود، و ایں مقتول را در زمینے یافتند کہ ما بین سرحدِ دو قریہ بود و درمیانِ ہر دو دیہ مدتہا مناقشہ ماند و بر ہیچ وجہ ثبوت نمی رسید، چوں حقیقت ایں حادثہ بعرض شیر شاہ رسید ہر چند دریں باب بہ وزرا اہتمام نمودہ کہ کشندہ وے پیدا شود بر ہیچ دیہے ثبوت نرسید، آخر بعد از تامل بسیار رائے صواب نمائے شیر شاہ براں قرار یافت کہ زیر درختے کہ آں شخص بہ قتل رسیدہ بود دو کس را فرمود کہ تبر بدست گرفتہ آں درخت را ببرید، و اصلاً اظہار نکنید، کہ فرستادگان بادشاہیم از مردم ہر دو دیہ ہر کہ بشما آمدہ مانع آن شود بجاگیر دار آں جائے خبر نمودہ آں مقدم را گرفتہ بدرگاہ آرید، ایں فرستادگان کہ تبر بر درخت زدند یکے از باشندگانِ آں ہر دو دیہ بہ خصومت بر خاست دغوغائے عظیم بنیاد نہادہ گفت درخت مارا شمایاں کدام کس اید کہ می برید، فرستادگانِ شیر شاہ

بجاگیردار نموده گفتند که مردم این قریه گناهگار بادشاه اند، گرفته بدرگاهِ بادشاه رسانید، شیرشاه از مقدم آن دیه پرسید که ازین بریدن درخت که از دیه شما بفاصله بود چگونه خبر رسید و از بریدن آدم خبردار نه شدید، حکم نمود که اگر در سه روز کشندۀ آن شخص را پیش کنند بجان امان است و الا جمیع مردم این دیه را بقتل رسانند، چون دزد از همان قریه بود بسته او را پیش بادشاه آوردند، شیرشاه به جزائے اعمال وے حکم فرمود،

در سنه ۹۴۹ نهصد و چهل و نه عزیمت تسخیر مالوه[۹] پیش نهاده در حرکت آمد، شجاع خان که از امرایان عظام وے قلعه گوالیار را از مدت در محاصره داشت به مجرد پرتو انداختن شیرشاه در نواحی گوالیار از ابوالقاسم بیگ که از امرایانِ بادشاه بود و محافظت قلعه داری تعلق وی داشت بزجر و شدت بدست آورده جمیع مغلان را اسیر ساخت و به خدمت گل کاری مامور گردانیده حکم فرمود که هر جا لشکر فرود آید این مغلان قلعه خام کرده لشکر می ساخته باشند چون مغلان مذکور از جمله دولتمندان بوده اند در گل کاری انواع عقوبت و محنت بحال ایشان راه یافت، بعد از فتح گوالیار در سنه مذکور به جهت گوشمالِ ملوخان[۱۰] جانب مالوه نهضت فرمود، و این ملوخان از امرایان سلاطین خلج بوده مدتها دران عرصه بے مشارکت غیرے به امر حکومت پرداخته تمامی مالوه از قصبه بهیلسا تا حدود نربده به تصرف خود داشت و به اتفاق امرائے مالوه خود را قادرشاه خطاب داده تمامی این ملک با این امرایانِ قدیم قسمت نموده از خود خوشدل ساخته بود، بهوپت رائے[۱۱] و پورن مل[۱۲] پسرانِ سلهدی از[۱۳] ولایت چتور آمده قلعه رای سین و نواحی آن را متصرف شدند، روز بروز قوت و شوکت قادرشاه در ترقی بود، زمینداران اطراف و جوانب همه اظهار اطاعت وے نموده هر سال پیشکش می فرستادند، دران هنگام که شیرشاه با همایون بادشاه در مقابله بود به ملوخان فرمانے نوشته بر و مهر کرده

فرستادہ بود، مضمون مسطور آں کہ چوں مغل بہ دیار بنگالہ در آمدہ، طریق اخلاص و مستعدی آنست کہ خود متوجہ آگرہ شوید یا فوجے فرستادہ در نواحی آگرہ خلل اندازید تا مغل ازیں دیار مراجعت نماید۔ ملو خاں قادر شاہ نیز در جوابِ آں فرمان بہ شیر شاہ نوشت و مہر بروے کردہ فرستاد، سیف خاں دہلوی کہ در خدمتِ او مقرب بود دائم از روئے گستاخی سخنانِ راست و بے تکلف بر زبان آوردے، ملو قادر شاہ بہ سیف خاں اظہار نمود کہ شیر شاہ برائے من فرمانے نوشتہ و مہر برو کردہ بود، من ہم فرمان نوشتم و مہر برو کردم، سیف خاں گفت او را می زیبد کہ مہر برو کند جہت آں کہ در قوم او بادشاہی آمدہ است و خود ہم وقعتے دارد کہ با بادشاہ جنگ کردہ ظفر یافتہ، و نیز شیر شاہ آں قدر جمعیت و شوکت دارد کہ اگر برو مہر کند گنجائش دارد، شما بر کدام قوت مہر برُو کردید، ملو قادر شاہ گفت ایں چہ دخل دارد الا آں حق تعالےٰ از نام حراست ملک وسیع بقبضۂ اقتدار من سپردہ ہر گاہ او طریقہ ادب نگاہ ندارد مارا چہ ضرور است کہ حرمت او نگاہ دارم، سیف خاں گفت مثل مشہور است "زدہ رامی تواں زد" چوں یک مرتبہ ازیں مُلک فتح یافتہ است شاید بیشتر ہم یابد، ایں مُہر برو نمودن بسیار غلط واقع شدہ، سیف خاں او را بہ دلائل سودمند و بنصائح واضح معقول ساخت، ملو خاں گفت حالا ہر چہ کردنی بود کردم، بیشتر بگو کہ چہ می باید کرد؟ سیف خاں گفت شمارا تاب محاربت با شیر شاہ نیست، یا خدمت وے اختیار کنید یا رو بگریز نہید، چوں فرمان ملو بہ نظر شیر شاہ گذشت نشانے از روئے کاغذ برداشتہ در غلافِ خنجر خود نگاہداشت، بہ وکیل قادر شاہ فرمود ان شاء اللہ اگر حیات و نصیب است در حضور سبب ایں گستاخی از ملو خاں پرسیدہ خواہد شد، شیر شاہ ایں کینہ دیرینہ در دل داشت، دریں ایّام بجہت انتقام بہ مالوہ در آمد و بہ جہت عدم پائمال زراعت

اهتمام بلا انتها میکرد و خود مقید بایں امر می بود، اگرچه لشکریانش را زهره آں نبود که مورے
بیازارند جائیکه محل نزول میکرد اگر میانه لشکر زراعت می آمد گرد بگرد آں زراعت خلائق
خیمه زده فرود می آمدند و پاسبانی زراعت میکردند که مبادا کسے بے حیا زراعت بریده
برد و نام ما بدنام شود، شیرشاه بریں نهج مسافت مالوه پیموده میرفت، روزے بهتر راهے
که کوتل میرفت به عبور روے اتفاق افتاد، از دور بنظر بادشاه ساربانے در آمد که شاخِ
نخود سبز در دست میداشت و میخورد، شیرشاه اسپ به جانبِ وے برانگیخت و حکم فرمود
که آں ساربان را بیارند، چوں نزدیک آوردند شیرشاه فرمود که من حکم فرموده ام که هیچکس
دست به زراعت نیندازد، تو چرا میخوری؟ او عرض نمود که بادشاه عالم سلامت!
من بدست خود نشکسته ام، از دیگرے گرفته ام شیرشاه فرمود تا او را از شتر فرود آورده
و در بینی وے سوراخ نموده پایهایش بسته در گردن شتر بیندازند، تمام منزل آنروز در گردن
شتر سرنگوں بردند، ازاں باز کسے دست بزراعت دراز نکرد،

بروش مسطور شیرشاه بالشکر عظیم در نواحی سارنگپور سر برآورد، ملو خاں از استماع
ایں حادثه در نهایت حزن افتاد، سیف خاں دهلوی گفت بنده دراں هنگام که التماس نموده بودم
بغیر اجازت را نیافتم فی الحال که ایں چنیں بادشاه عظیم الشان بایں ملک درآمده طاقت مقاومت
باو ممکن نیست، پس اصلاحِ دولت دراں ست که به سرعت تمام به اقدام شوق بے اعلام رفته
ملاقات فرمایند، قادرشاه رائے سیف خاں صواب دانسته از اجین بسان باد رفته در سارنگپور
بردربار بادشاه حاضر شد، عیسیٰ حاجب را که خدمت میر توزکی تعلق به وے داشت خبر آمدن
قادرشاه بعرض رسانید، شیرخاں ملو خاں را به حضور طلبیده بانواع الطاف بادشاهانه خوشدل
ساخت و خلعت خاص به وے لطف نموده پرسید که منزل کجا گرفته اند، قادرشاه عرض نمود

که منزل بنده خاک آستانهٔ این درگاه هست، باز شیرشاه پرسید که هیچ خیمه و سراپرده همراه
رسیده است، قادرشاه گفت حالا همه مراتب و منصب از خود جدا ساخته مجرد به حضرت آمده
ام، بهر طریق که سرفراز سازند حاکم اند، شیرشاه ازین اداهائے وے مسرور گردیده سرا
پردهٔ بارگاه سرخ و کارخانهائے دیگر پلنگ و توشکخانه و فرش خاص بوے عنایت
نمود، یک روز در سارنگپور مقام فرموده روز دیگر جانب اُجین نهضت فرمود، تمام منزل
آن روز ملوخان قادرشاه برکابِ بادشاه همراه بود شیرشاه به امرایان دیگر اشارت نمود که
همه امرا فوج خود را آراسته و صف بسته گروه ایستاده باشند وقتیکه چتر سلطانی به نظر
در آید لبانِ فوج بروش روز حرب اسلحه کشیده بدوند، زمانیکه از چتر نزدیک رسند همه اسپان
فرود آمده سلام کنند، ملوخان ازین حکم آگاهی نه داشت، مرتبهٔ فوج جلال خان با جلوئے مکمل
و مسلح بروشے که امر بادشاه شده بود رسیده، دود از نهاد ملوخان برآمد، گفت این چه
می شود؟ وقتیکه فوج سلام کرده از پیش دور شد ملوخان به یکے از ملازمانِ بادشاه که در
جلو می رفتند پرسید که این امرا چه نام داشت که بایں آداب بکورنش آمده بود، شیرشاه
این را شنیده پرسید که ملوخان با تو چه می گوید، او عرض نمود که نام این خوانین می پرسید،
شیرشاه به حسین خان معتادی حکم فرمود که تو نزدیک ملوخان باش، هر امرا که به سلام آید
نام وے به ملوخان می گفته باش، جمیع امرا تا رسیدنِ منزل همیں نمط که یکے می آمد و
یکے سلام کرده می رفت رسیدند، ملوخان درین ترتیب و توزک شیرشاه حیران کار خود شد
دران هنگام چون در آمد موسم تابستان بود و هوا فی الجمله حرارتے بهم رسانید، شیرشاه
دران چنان گرمی مسلّح و بر اسپ مغفره پوش سوار می رفت، و تمام لشکر چه از امرا و چه
از سپاه، همه مسلح می رفتند، ملوخان از مشاهدهٔ این حال از حسین خان شهر بینی پرسید که درین

آفتاب گرم حال شما چیست؟ او گفت ازاں باز که از بنگاله بر آمده ایم ہمیں ترتیب
است که می بیند، ملوخاں گفت که مارا جامه ہم بر تن گراں است، شما که آہن پوش
ہستید چه حال داشته باشید، حسین خاں گفت طبیعت ما بایں کار خو کرده است، مارا
ذوق بہتر ازیں نیست، ملوخاں از روئے مطائبه از حسین خاں پرسید که راست بگوئید
گاہے در عمر خود ذوق دیگر ہم دیده آید یا ہمیں آہن پوشی، حسین خاں از روئے تبسم گفت
مثل مشہور است خداوند کسے که بر زین خسپه خادم او را در گور باید خفت، چوں بادشاه
ما ایں کار بر خود آسان کرده مارا ہم چنداں دشوار نیست، روز دیگر که کوچ شد شیر شاه ملوخاں
را ہمراه خود کرده تمام واقعات گذشته خود با وے درمیاں نہاد و گفت اول من ازیں
بابت بوده ام که کسے نام مرا ہم نمیدانست، مانند عوام الناس می گشتم، وقتے که نشو و نما یافتم
ازاں باز خود را از مشقت فرصت ندادم، ہر روز پیاده تیر و کمان بدست گرفته به شکار
می رفتم، به مسافت پانزده کروه رفته بر می گشتم، شکار کناں باز به خانه می آمدم، دریں
رفتن صحرا روزے با دزداں و راہزناں دوچار شدم، ازاں باز چند مدت در صحبت
ایں جماعت گذرانیدم، و در ولایت می تاختم و ہمراہی ایشاں نمی گذاشتم، اتفاقاً روزے
ہمراہانِ خود در کشتی نشسته بودم که مخالفان بر ما رسیدند و به جنگ پیوستن ناممکن بود
دست از کار باز نه داشتم، چوں آں جماعت بر ما غالب آمدند تیر و کمان بر سر بستم
و خود را در آب انداختم و سه کروه در آب شناکناں رفتم، ازیں بابت سخناں بسیار به
وے گفت، ملوخاں از استماع ایں مقالات انگشت تعجب در دنداں نہاده با خود
اندیشید که ایں بادشاه گرم و سرد روزگار چشیده مشقتی است، معامله من پیش نخواہد
رفت در فکر کار خود شد، شیر شاه روز دیگر به شجاع خاں فرمود که از مہمان عزیز

خبردار باشید وانچه اورا درکار باشد از سرکار بدهید، وهرچه ملوخاں التماس نماید آں را بعرض رسانید، روزے ملوخاں برسم معهود به مجرائے خود پیش بادشاه می رفت، از نماز بامداد تانیم روز درخدمت شیرشاه حاضر می ماند، دراثنائے راه جماعت مغلاں درگوالیار به نظر درآمدند که از چهرهٔ ایشاں آثار دولتمندی می بارید، ایں چنیں مردم ملوک به بیلداری وگل کاری مشغول بودند، مورچه قلعه که بردورلشکر دائمی مرتب می شدمی ساختند، ملوخاں از مشاهده ایں حال داهمه کلی بحال وے راه یافت بمنزل خود رفته با محرمان خود قرعه مشورت درمیان انداخت، گفت مراهم روزے مانند مغلاں گل کاری کردنست، من ایں چنیں رذالت راتاب ندارم، چه باید کرد، گفتند که اختیار بدست مختار است، بهرچه مامورگردیم کنیم، ملوخاں گفت تارسیدن اجین صبرکنید، وقتیکه شیرشاه دراجین رسید روزدوم به ملوخاں گفت که عوض مالوه عجالةً وقت سرکارلکهنو بشما عنایت فرمودم وحکم نمود که ملوخاں اهل وعیال خودرا با متعلقان درلکهنو فرستاده خود درخدمت حضور باشد، ملوخاں عیال واطفال خودرا از اجین برآورده درباغیکه میاں اُردو وقصبه حائل بود فرودآمده قرارگرفت، بعدازچندروز با مصاحبان خود گفت شیرشاه بادشاه کینه وراست، اگرمن همراهی شیرشاه اختیارکنم البته مراهم مانند مغلاں پیش آمدنی است، درفکرگریختن خود شد، خبرایں وقائع بمسند عالی شجاع خاں رسید، شجاع خاں هم دراں زمان به عرض شیرشاه رسانید که ملوخاں درفکرگریختن ست، شیرشاه بشجاع خاں گفت که اورا ازقلعه بواسطهٔ همیں بدرکرده ام که او بگریزد، واگرچه با وے کینه درخاطرداشتم واز بعضی حرکات ناشائسته که از ملو بوقوع آمده بخاطر می رسد که اورا تادیب وتنبیه خوب نمایم اما چوں بے طلب به درگاه آمده ملازمت نموده است دلجوئی او لازم است، اکنوں که او درمقام گریختن است اورا هیچ مگو، دیده نادیده کن، اگرتو مبلغ رشوت دهد زود بستان واورا رفتن

بده۔ شجاعت خاں از ملو خاں نادر شاہ ہفت لکہ روپیہ گرفتہ او را واگذاشت، ملو خاں ہنگام شب فرصت یافتہ رو بہ فرار نہاد، از لشکر بدر رفت، شیرشاہ جمعے از امرایان با سپاہ بلا انتہا بہ تعاقب وے نامزد فرمود، خودش نیز تا مقام اجین کہ اندک مفاصلہ داشت آمدہ، متصل شہر بلندی بہ نظر بادشاہ در آمدہ، بالائے او ایستادہ، مقارن آں حال شیخ عبدالحی پسر شیخ جمال کمبوہ کہ از مصاحبان بادشاہی بودہ در رسید، شیرشاہ جانب شیخ مذکور تبسم نمودہ ایں مصرعہ خواند[۱۴]

ع دیدی چہ کرد آخر ملو غلام گیدی

مصرعہ دومیں شیخ عبدالحی بر بدیہہ در جواب بادشاہ خواند

ع قول است مصطفےٰ را "لَا خَیرَ فِی العَبِید"

شیرشاہ ازیں جا برگشتہ بدر الخلافت آمدہ نزول فرمود، جمعے کہ برسم تعاقب ملو خاں نامزد شدہ بودند مسافتے پیمودہ چوں اثرے از وے نیافتند شیرشاہ فرمود کہ آں لشکر نیز برگشتہ بیاید، سکندر خاں کابتی را حکم فرمود کہ موکلاں نگاہدارند، مبادا او ہم مانند ملو خاں رو بہ گریز نہد، بعد از چند روز خان مذکور را در قلعہ اجین بردہ بہ محافظت نگاہداشتند، تمامی بلاد مالوہ بتصرف شیرشاہ در آمد، چند روز در اجین بہ ضبط و ربط مہمات ایں صوبہ پرداختہ، شجاع خاں را کہ اشتہار بہ شجاع دل خاں دارد اجین و سارنگپور در جاگیر دادہ حکومت بلاد مالوہ در قبضۂ اقتدار وے نہادہ، مسند عالی حاجی خان سلطانی را دھار و نواحی آں دادہ، سور خاں را سرکار ہندیہ و آں صوب نامزد فرمودہ، خود بہ جانب قلعہ رن تھمبور نہضت فرمود،

[۱۵] بعد از انقضائے اندک زمانے نصیر خاں برادر سکندر خاں محبوس قریب نیل گڈھ کنار آب نربدا بہ شجاع خاں بہ جنگ پیش آمد، نصیر خاں مذکور با یاراں خود قرار دادہ بود کہ شجاع خاں را زندہ بدست آرند تا عوض سکندر خاں او را محبوس داریم، وقتیکہ سکندر خاں را اخلاص خواہند کرد آں ملک

من شجاع خاں را خواہم گذاشت، بریں عزیمت بہ کارزار درآمدند، ہنگام برپا نمودن نائرۂ قتال نصیرخاں با سپاہ خود تجددا قرار دادہ گفت ہمگی سعی براں مصروف باید داشت کہ شجاع خاں زندہ بدست افتد، نصیرخاں یا بعضے سپاہ یکدل بہر صورت کہ ممکن گشت خود را بہ شجاع خاں رسانیدہ گریبان و سر و موئی او گرفتہ بہ فوج خود راہی شد، مبارک خاں شر بینی دید کہ شجاع خاں را سر و موئی گرفتہ می برند از فوج خود با مردم اصحابے خود را بہ ایشان رسانیدہ کار ستانی کرد کہ چشم روزگار خیرہ گشت، یک پائے مبارک خاں از ساق قلم شد و از پشت اسپ بزمیں افتاد، مردم نصیرخاں خواستند کہ سر از تن مبارک جدا کنند راجہ رام سپاہ گوالیاری کہ ہمراہ شجاع خاں تعینات بودہ باتفاق راجپوتان بر نصیرخاں ریخت و مبارک خاں را از میدان برداشت، اگرچہ امرایان دیگر و مبارک خاں تردد و جاں سپاری بہا نمودند اما فتح بنام شجاع خاں کہ سردار بود نوشتند، نصیرخاں ازاں جا گریختہ بہ گوندوانہ رفت، شجاع خاں دریں معرکہ شش زخم برروئے و بر بازو خوردہ صاحب فیروزی شدہ بمنزل خود مراجعت نمود، ہنوز زخمہا نہ بستہ بودند کہ نوشتۂ حاجی خان سلطانی رسید، مضمون مسطور آنکہ ملوخاں از بانس بلہ با جمعیت بے اندازہ در مقابلہ من آمدہ، کار جنگ بہ امروز و فردا رسیدہ شجاع ہماں لحظہ با زخمہائے تازہ در سکھپال نشستہ شب درمیان خود را بہ یکصد و پنجاہ سوار بہ نواح کوتلی بہ حاجی خاں رسانید، دا ورا از خواب بیدار کرد، سپاہ ملوخاں گفتند تا کہ شجاع خاں بہ مدد حاجی خاں نرسیدہ فرصت غنیمت باید شمرد، بر ڈیرۂ حاجی خاں ریز کنیم، ملوخاں رائے سپاہ خود پسند نمودہ گفت ساختہ و آمادۂ حرب شدہ بر ڈیرہ حاجی خاں خود را برسانید، اینک من ہم رسیدم، ملوخاں سپاہ خود را نامزد کردہ خودش بہ سراپردہ درآمدہ بہ شرب خمر مشغول گردید تمام روز و پارۂ شب در عشرت بگذشت، چندے از سواران ملوخاں بسرعت آمدہ اظہار نمودند کہ شجاع خاں بمدد حاجی خاں آمدہ، پیوستہ ملوخاں را از خواب غفلت بیدار ساختہ بہ جنگ چناں

تلاش نمودند که هیچ کس هزیمت به خود نمی انداخت، شجاع خاں و حاجی خاں به بانگ بلند به سپاه خود گفتند که ملوخاں واقف ایں زمیں است، و مایاں بیگانه، جائے گریز نداریم، به کسے نه خواهم رفت، جاں فشانی کنید، هرچه بادا، اگر طالع بادشاه ما قوی است انشاءالله فتح یابیم، سپاه افغاناں غیرت بکار آورده بر ملوخاں ریختند، ملوخاں هزیمت بر خود غنیمت دانسته به ولایت گجرات رفت ازاں باز ملوخاں را تاب مقاومت نماند، روز بروز دولت و صلابت شجاع خاں روی به ازدیاد آورد، تمام مالوه به تصرف او درآمد، چوں خبر ایں وقائع بعرض شیرشاه رسید، شجاع خاں را بانواع نوازش سربلند ساخته حاجی خاں را پیش طلبیده تمامی مالوه در وجه جاگیر شجاع خاں مقرر داشت، و شیرشاه دریں مدت به پای قلعه رن تهمبور ایلچیان چرب زبان درکار آورده از گماشته سلطان محمود خلجی قلعه رن تهمبور به لطائف الحیل بگرفت، و ازاں جا بآگره آمد، مدت دو سال در آگره رحل اقامت انداخت، دریں مدت بضبط ولایت و درستگی و آسودگی سپاه کوشیده، ضابطهائے عجیب درجهاں آورد[16]، هم در سال مذکور که در آگره بوده فرمان به هیبت خاں نوشت که ملتان را از تصرف بلوچیان برآورده خود متصرف شود، هیبت خاں حسب الحکم شیرشاه بفتح خان بلوچ جنگ کرده ملتان را بزور آوری گرفته در تحت فرمان خود درآورد، شیرشاه ازیں فتح انبساط نموده هیبت خاں را به انواع الطاف بادشاهانه خوشدل ساخته اعظم همایوں خطاب فرمود[17]

شیرشاه بعد ازیں فتح جانب دهلی نهضت فرمود درسنه ۹۴۷ نهصد و چهل و هفت بدهلی آمده قلعه علائی را که در نهایت رفعت و استحکام در شهر بوده بتقریب بعضے تعصبات نفسانی دیا بواسطه رقابت انسانی ویران کرده برکنار دریائے جوں میانه فیروزآباد و کیلوکهری در قریهٔ اندرپت به مسافت دو سه کروه از شهر قدیم شهر نو که الآن آباد است آباد ساخت و مسجد عالی طرح انداخت

با سرعت به اتمام رسانید و نام این قلعه شیرگڑھ نهاد، و قلعه در نهایت عرض و طول و رفعت طرح انداخت، بجهت قصر مدت دولتش باتمام نیافت، و درون قلعه کوشک مختصر به اتمام رسیده، آن را "شیر منزل" نام کرد و در اثنائے آن که دهلی بر کنار جمن آباد ساخت دزدان پالی و پاکل که از قوم گوجر بودند در نهایت شدت دست اندازی نمودن گرفتند، شیرشاه خود به جانب کوه آن گروه سواری فرمود و نابود مطلق ساخت و حکم به اخراج آن مردم نموده اثرے از آبادانی نگذاشت، در آن هنگام که فتح کوه نموده یکے از کمبوهان دهلی به شیرشاه ملازمت نموده این مصرعه در بدیهه خواند[۱۸]

ع- مبارک بادشاها کوه هستان

شیرشاه در جواب آن مصرع خواند

ع توهم اے شیخ یک لکه تنکه بستان

هماں ساعت یک لکه تنکه به شیخ مذکور نقد در کنار دامنش ریختند،

[۱۹] مقارنِ آں حال از بنگاله خبر رسید که خضر خاں ترک که از جانب شیرشاه حاکم بنگاله بود دخترِ سلطان محمود بنگالی را در عقد ازدواج خود کشیده در نشست خاص بروش سلاطین سلوک می نماید، شیرشاه علاج واقعه پیش از وقوع اهم دانسته جانب بنگاله نهضت فرمود، به کوچ متواتر در بنگاله سر برآورده، خضر خاں از استماع این خبر محنت اثر با همراهانِ خود قر مشورت در میان انداخت، هر کسے چیزے می گفتند آخر رائے خضر خاں بر آں قرار یافت که خود را در خدمتِ بادشاه رساند، وقتیکه خضر خاں شیرشاه را ملازمت کرد همانِ ساعت او را مقید نموده ولایت بنگاله را جاگیر چندکس کرده طوائف ملوک ساخت، قاضی فضیلت را که در آں ایام از علمائے ولایت به حسن دیانت و امانت اتصاف داشت و عوام الناس او را فضیحت می گفتند امین ولایت ساخته صلاح و فساد ملک در قبضه او داشته می خواست که مراجعت نماید در اثنائے این

حال از رطوبت ہوائی ہنگالہ مرضِ تغیرِ مزاج راہ یافتہ، حرارت مفرط رو داده ہفدہ روز فاقہ کرد، بعد از فاقہ ہفدہم حکم نمود کہ نقارہ کوچ کنند، جمیع حکماء اطبا عرض نمودند کہ دریں حالت کہ بادشاہ را امروز ہفدہم فاقہ است کوچیدن صلاح نیست، شیرشاہ فرمود کہ شما نمی دانید آنچہ ارادہ من است، ہماں روز کوچ نمودہ ہفت کروہ منزل کرد، دریں راہ منزل اوّل حکماء بر دہائے سکھپال بر داشتند وسلام ہر یکے از امراء وغیرہ بگرفت، باز حکیماں با عیسیٰ حجاب دار گفتند کہ شما بہ بادشاہ عرض نمائید کہ در حالتِ مرض پلنگ از جائے بجائے نمی کنند، بادشاہ بعد از ہفدہم فاقہ روز اوّل ایں مقدار آمدہ، ایں از آداب حکمت بغایت دور است، عیسیٰ حجاب دار التماس حکماء بعرض رسانید، شیرشاہ گفت طبیبان جھک میزنند، مارا بدرگاہ خدائے تعالیٰ عہد است و از درگاہ او در خواستہ ام کہ انتقام اسلام از مالدیو راجۂ جودھپور و از پورنمل راجہ رائے سین بکشم، از آں جا بکوچ متواتر بہ بہار آمدہ در پٹنہ آمد، دراں ہنگام پٹنہ قصبۂ مختصر از توابع بہار و حاکم نشیں بہار بود[۲۱]،

شیرشاہ در پٹنہ آمدہ بر کنار گنگ ایستادہ شد، بفکر ثاقب و اندیشۂ درست بہ حاضراں گفت کہ اگر دریں مکان قلعہ بنیاد نمودہ شود آب گنگ ہرگز از زیرش دور نرود و پٹنہ از شہر ہائے عظیم ایں دیار شود، وجہت آنکہ از مغرب گنگ می آید و از جانبِ شمال دریائے گنڈک بزور آمدہ خود را بر کمر گنگ زدہ است زورش شکستہ است جانب شمال رفتن نمی تواند اگر در محل قلعہ ساختہ شود آبش ہرگز دور تر نرود، بنا براں بدستکاران غریب و معمارانِ عجیب فرمود کہ بر آورد عمارتِ قلعہ ازیں جا کہ ایستادہ ام تدبر نمایند، کارپردازانِ دوربین پنج لکھ روپیہ بر آورد نمودند ہماں ساعت زر بر دم اعتمادیان سپردہ، قلعہ در اندک زمانے در نہایتِ استحکام بہ اتمام رسانیدہ، بہار از آں تاریخ ویراں شدہ روجہ خرابی نہاد و پٹنہ از شہر ہائے عظیم ایں دیار گشت،

۲۳
آمدیم بر انتقام کشی شیرشاه، تفصیل این وقائع آنکه در زمان سلطان ابراهیم قریب دو
هزار کس زنان مسلمان مردم اشراف را راجه رائے سین از وی ستم آورده در زمرهٔ پاتے
بازان انداخته بود، آں ایام شیرشاه در خدمت دولت خاں در آگره پیش سلطان ابراهیم
آمد و رفت می داشت، می دید که اهلِ اسلام ستم رسیده شب و روز بر در بار سلطان ابراهیم
افتاده می نالیدند و داد خود می خواستند، دوم اہل اسلام ناگو را از دست اندازی مالدیو که انواع
تعدی بر آن جماعت راه یافته بود هر چند این مسلمانان هنگام سواری سلطان ابراهیم
تضرع و زاری نمودند سلطان ابراهیم توفیق این نیافت که فریاد رسی مسلمانان نماید، شیرشاه
دراں روزها که در خدمت سلطان ابراهیم حاضر می بود از تغافل بادشاه در پیچ و تاب بوده
همیشه از درگاه بخشنده بے منت مسئلت می نمود که یارب مرا آں قدر دسترس عنایت فرما
که انتقام از اهل کفر بکشم، کلمات مذکور با عیسیٰ حجاب دار گفته فرمود که به یقین دانسته ام که حق تعالیٰ
این التماس من قبول فرموده است، پس بهتر است که اگر بمیرم بارے دراں راه مرده باشم،
تا عند الله معتوب نباشم، این کوچ بر رائے سین است تا ارادت آفرینندهٔ جهاں به
هر چه رفته است از منصهٔ ظهور جمال نماید، شیرشاه به کوچ متواتر اکثر منزل هفت کروه بلکه زیاده
میکرد، اگرچه کروه پورب برابر دو کروه بلکه زیاده از دہلی است اما شیرشاه آنچناں مسافت بعید
در اندک زمان طے کرده با آگره رسیده در پئے استعدادِ رواں شدن به قلعهٔ رائی سین شد،
هم در اثنائے این حال به عرض رسید که پورنمل ولد راجه سلهدی از طائفهٔ راجپوت
گهلوت علم بغی بر افراشته اکثر پرگناتِ نواحی را متصرف گشته، و پیش ازیں حال دو هزار عورت
مسلمان بندکرده در زمرهٔ پاتے بازاں و رقاصاں داده، انواع ظلم و فساد از وے بوقوع
آمده بود، ایں دست اندازی پرگنات زیاده براں شد، شیرشاه با استعداد سپاه به تازگی

حکم فرمود، عرقِ حمیت در حرکت آمد، اول با جمیع علما خصوص با میر سید رفیع الدین[۲۴] شیرشاه قرعۂ مشورت بمیان انداخت، گفت دست تعدی کافران پورنمل در رائی سین بہمہ کس ظاہر است که به اہل اسلام چه نوع کارہا کرده اند، پس می خواہم که اگر به عنایت الہٰی توفیق رہبر شود تدارک آں نمایم، وداد خدمت اسلام بدہم، اگر با ایشاں صلح میکنم و سوگند میخورم ہم مصلحت است، بهر طریق که بر ایشاں دست می یابم، می کشم، دریں باب از علما استفتا نموده می پرسید سید میر رفیع الدین بر قتل پورنمل فتوی نوشته دادند، شیرشاه نوشتۂ علما بدست آورده در ۹۵۹ نهصد و پنجاه و نه به تسخیر قلعه رائی سین نهضت فرمود، از گوالیار شاہزادہ جلال خاں را پیشتر نامزد فرمود، چوں شاہزادہ در مقام بھیلسا رسید پورنمل مقہور در منزل مذکور آمده شاہزادہ را ملازمت کرد، شاہزادہ حقیقت ایں وقائع به پدر عرضداشت نمود، شیرشاه به شاہزادہ فرمود که با وے بگوئید اگر براستی پیش آمده باشد و آنکه عورات مسلمه در خانۂ کفار ہستند ہمه برآورده به حضور بیارد و قلعه و فیل بگماشتگان شاہزادہ سپارد بجاں بخشیدم و ولایت دیگر عوض رائے سین عنایت میکنم، مگر او عذر نمود که حکم بدستِ بنده نیست راجه شخصے دیگر است، من تنها برائے خدمت بادشاه آمده ام، شیرشاه گفت برو، انچه میگویم با وے بگو ولا تو ہم برو که سرانجام شما ہر دو یکجا خواہم نمود، او در قلعه رفته شبا شب تمام فیلاں را آورده قریب اردوئے بادشاہی گذاشته رفت و به بانگ بلند گفت اینک فیل خانه بادشاہی است، بستانید، روز دوم شیرشاه کوچیده قلعه را محاصره نمود، پورنمل باز برسالت آمده گفت ہیچ عورت مسلمه در خانه کسے نیست، مردم تہمت بسته اند، قلعه را تسلیم می نمایم اگر قطب خاں سور درمیان باشد برایں شرط که آزاد جانی بمایاں نرسد و عوض ملک رائے سین ولایت شمس آباد بدہند و دریں باب سوگند به مصحف بخورند،

شیرشاہ بہ قطب خاں فرمود کہ درمیان شو، ہرچہ او بگوید قبول کن، ما را آنچہ مصلحت خواہد بود خواہم کرد، پورنمل گفت بندہ در حضور آمدم، شیرشاہ بہ عیسیٰ حجاب دار دہمچناں کرد، قطب خاں سور بہ پورنمل عہد و پیمان بستہ سوگند خورد کہ بتو ضرر مالی وجانی نخواہد رسید، پورنمل با عیال و باسپاہ خود چہار ہزار راجپوت نامی) از قلعۂ فرود آمد، شیرشاہ کہ پیش از آمدن وے میانۂ لشکر جائے ڈیرہ وے خالی داشتہ بود، حکم فرمود کہ ڈیرہ پورنمل در ہماں زمیں کہ میانۂ لشکر خالی داشتہ بودند فرود آرند، پورنمل با تمامی راجپوتان فرود آمد، شیرشاہ روز دیگر بدیدن قلعہ رفت و در خانہ پورنمل نزول فرمود، شب ہم آنجا گذرانید، شیرشاہ در سایۂ صفہ بالائے حوض خانہ بر پلنگ خود را دراز کشیدہ بود کہ بہ یک مرتبہ حرارتِ مفرط راہ یافت و تپ بحد زور آورد کہ آرام از وے برفت، بہ احضار حکما اشارت فرمودہ حکم نمود کہ برخیزد و چیزی علاج کنید، در خلوت نشستہ حبیب خاں را کہ یکے از مقرباں و محرماں راز بودہ نزد یک طلبیدہ گفت فکر بست سالہ و آرزوے دیرینۂ من امروز خدائی تعالیٰ برآوردہ است، اما مرا عارضہ تپ شدہ است، نمی دانم کہ خداتعالیٰ در تقدیر خود چہ نوشتہ است، ایں زحمت بصحت مبدل شدنی است یا نہ اگر تا صبحدم زندہ می مانم انچہ ارادہ منست میکنم و اگر نصیب ما دگرگوں است ترا حکم میکنم اگر مردہ باشم آشکار نکنی تا پورنمل را با جمع توابعان وے بقتل رسانی، اگر تنہا یک کس ہم زندہ خواہد ماند مرا در گور ہم حسرت خواہد بود، برو امشب نگاہبانی کن، حبیب خاں رواں شد، ہنوز تا بہ دروازہ نرسیدہ بود کہ اورا بہ حضور آوردند، شیرشاہ فرمود کہ حبیب خاں ایں سخن بہ ہیچ آفریدہ اظہار نکنی کہ من چہار سال در خاطر داشتم و با ہیچ کس نگفتم الا امروز با تو میگویم تو یک شب ایں اسرار مرا نگاہ داری و با کسے ازیں مقولہ اصلا دم نزنی و نگاہبانی آں جماعت بواقعی کنی، اگر یک کودک دو سالہ از ینہا بدر خواہد رفت زندہ زاد ترا خواہم کشت، حبیب خاں عرض نمود کہ بادشاہ

عالم سلامت حکم می شود که با هیچ کس اظهار نکنی و اگر یک کس بدرخواهد رفت گناهگار خواهی شد،
بادشاه سلامت! بنده را نهایت مشکل پیش آمده، حیرانِ کار خود شدم که چه کنم و چگونه از عهده
ایں خدمت برآیم، شیرشاه فرمود که اول روز که ایں قلعه را فتح کرده بودم ازاں روز به خاطر
داشته ام جائے که ڈیرۂ کفار باشد نگاهداشته شود و امرائی معتمد را اطراف او فرود آورده شود
تو بایں روش محافظت بکن، ازیں جا رفته به امرایان که گرد و پیش بلکه هر طرف پورنمل فرود آمده اند
بگو که بادشاه حکم فرموده است که هر همه آماده حرب شده از ڈیرہ های خود آمده تمام شب پاسبانی
بکنند، چوں وقت نماز بامداد شد شیرشاه دوگانه شکرانه بجا آورده از شک ها که بدل خود
گذرانیده بود عذر خواست، گفت الحمدللّٰه که خداتعالیٰ بفضل خویش ایں روز عطا فرمود
وآرزوئے ما برآورد، بعدِ آں به یکے از خدمتگارانِ حضور فرمود که برو حبیب خاں را بگو که آنچه
خدمت بتو فرموده بودم زود باش و آگاه بکن، جمیع از راجپوتان پورنمل بر در بار او حاضر
شده بودند که از چهار جانب نقّاره در کار شد، و جمیع امرایان نامور و فیلان کوه پیکر که اطراف
ڈیرۂ پورنمل ایستاده بودند بمجرد رسیدن حکم نقّاره متوجه ڈیرۂ وے شدند، پورنمل گفت خبر
بگیرید تا برائے چه نقّاره زدند، راجپوتان خبر بردند که لشکر و فیلان از هر طرف رو بایں
جانب نهاده اند، پورنمل دانست که بدعهدی شد، به جمیع راجپوتان گفت که همه کس بخانه
هائے خود بروید و مُردن خود را آرائش دهید، همه کس بخانه ها دویده رفتند و بروشے
که دستور هند دانست زنهائے خود را کشته دل بر مرگ نهاده کارستانی کردند که داستان
رستم داستانِ بازیچه شده بود، پروانه وار خود را بر دم تیغ و تبر می زدند و بدندان گرفته
خود را هلاک می ساختند، شیرشاه از بالائے قلعه تفرج ایں جنگ می نمود، بافغانان گفته
فرستاد که خود را به کشتن نه دهید، تیر بدست گردید، از هر طرف تیرباران کردن گرفتند، در دو سه

ساعت جمیع راجپوتان به دوزخ پیوستند، بعضے عورات زخمی و چند طفل زنده ماندند، ازانجمله سه کس از برادر زادہائے پورنمل و یک دختر صغیر پورنمل نیز زنده مانده، همه این مردم را پیش شیرشاه آوردند، حکم فرمود که این کودکان را خواجه سرایان دهند تا قطع نسل پورنمل شود، و این دختر را فرمود که پرورش کنند، چوں بزرگ شود به بازی گران حواله کنم تا در هر کوچه و بازار رقص کنانند و عوراتیکه زنده مانده بودند به مردم محترفه بخشیده، خدائے را شکر نموده ازاں جا مراجعت فرمود گویند هنگام رفتن شیرشاه یکے از برادران شیخ محمد بختیار که شیرشاه مرید او بود نزدیک قصبه ایرج بهاندیر به شیرشاه فریاد نمود که من با اهل عیال در فتور مغل در نواحی بهاندیر در دیہے سکونت داشتم، باشندگاں آن قریه با ما چنان سلوک ناهموار کرده اند که سینه این نامراد سوخته از بے ادبیهائے کفار تا کجا عرض نمایم، با کنیزکاں صریح بے ادبی میکردند، و ما یاں هیچ نتوانستیم گفت، نه طاقت انتقام در خود یافتم و نه یارائے گریز، او خدائی تعالیٰ که حاکم عادلست مانند شیرشاہے والی گردانیده است، به فریاد مظلومان برس، شیرشاه گفت که این حکایت با هیچکس مگو که درین چند روز مرا کار ضرور در پیش است و با خدا عهد کرده ام، اگر ازاں کار به عنایت الٰہی فارغ شوم وقت برگشتن تدارک این کار بکنم، خاطر جمع دارد، وقتیکه شیرشاه برگشته درین منزل رسید که آں جا شیخ فریاد نموده بود از خود او را بیاد آورد و عنانِ اسپ کشیده ایساده ماند تا آنکه شیخ زاده را آوردند، از وے پرسید که آں دیه ازین جا چند کرده خواهد بود، او عرض نمود که هفت کروه، شیرشاه فرمود که چه قدر لشکر بفرستم، او گفت که مقدار پنج هزار سوار برائے این کار کافیست، شیرشاه فرمود که پنج هزار سوار کمتر خواهد بود هفت هزار ببرند، اسامی سواراں بزبان خود فرمود، سردار این جماعت خود نامزد گردانیده گفت هر دیهه را که شیخ زاده بگوید آں قریه را بزنید، و مردانِ آں دیهه را از جوان و پیر

کودک ہمہ را علف تیغ سازید، و عورات آں دیہ را کسے نرنجاند و بند نکند و ہیچ چیز ازاں دیہ بغارت و تاراج ندہد، در اندک زمانے سپاہ شیرشاہ بموجب حکم بعمل آوردہ برگشتہ آمدند، بہ حکم بادشاہ مقتول آمقتولانِ دیہ بشمار آوردند، دو ہزار جوان کار آمدنی بہ قتل رسیدند، و عورات ہمچناں در دیہ ماندند، ازاں جا بہ کوچ متواتر در آگرہ آمدہ قرار گرفت،

بعد از چند ماہ ازیں ماجرا وکیل مالدیو از جودھپور آمدہ اظہار اطاعت نمود، شیرشاہ زماں سلطان ابراہیم را بیاد آوردہ بہ مقربان گفت از دست اندازی مالدیو و از تغافل سلطان ابراہیم برخود ہمچو مار می پیچیدم و از باطن ہمیشہ بدرگاہ بخشندہ بے منت تضرع نمودم و التماس می کردم کہ یارب مرا آں قدر دسترس عنایت فرما کہ مالدیو از ملک وے اخراج نمایم، و معبد کفار را اسلام آباد سازم، الحال کہ حق تعالیٰ زمام مہام سلطنت باختیار من گذاشتہ، انشاء اللہ مالدیو را تنبیہہ واجبی می نمایم، مقارن آں حال بہ وکیل مالدیو زبانی فرمود کہ برو، بہ مالدیو بگو کہ در عہد سلطان ابراہیم داماد خود را کشتہ در ناگور کفر آشکار اگردانیدہ و انواع اہانت بہ اہل اسلام رسانیدہ بودی، انشاء اللہ العزیز از بے ادبیہائے وے روزے پرسیدہ خواہد شد، وکیل مالدیو را بے نیل مقصود باز گردانیدہ و خودش بہ تازگی سرانجام استعداد سپاہ نمودہ عزیمت خاطر پیش نہادہ "عزم الملوک" را کار فرمود،

گویند از شیرشاہ سہ مہم عجیب برآمد و توفیق عجیب نصیب او شد اول آں کہ پہارتہ چیرو کہ یکے از راجہ ہائے نامدار نواحی پٹنہ بود آں کافر را زیر و زبر کردہ، انواع بے عزتی بحالِ کفار راہ یافت، تمام خانمانِ او بغارت دادہ بکشت، دوم کفار رای سین را قتل عام فرمودہ انتقام اسلام واجبی از وے گرفت، سوم مالدیو را از ولایت وے اخراج نمود،

تفصیل وقائع اخراج مالدیو آنکہ شیرشاہ بہ وکیل مالدیو فرمود کہ پیش برو، اینک من

رسیدم، و در راه رخصت نموده به احضار لشکر حکم فرمود و از آگره به تسخیر ماروار نهضت فرمود، در هر منزل اطراف لشکر خود از قلعه خندق استحکام داده، لوازم احتیاط به تقدیم رسانید، وقتیکه بزمین ریگستان رسید و ساختن قلعه و خندق متعذر گشت، دانایان روزگار هر کسے چیزے گفتند، شیرشاه به فکر ثاقب و اندیشهٔ درست خود فرمود که جوالها پر از ریگ ساخته بر بالائے یکدگر نهاده قلعه بسازند، بموجب حکم شیرشاه همچنان کردند، دراں هنگام مالدیو حکومت ناگور و جودهپور با تمامی مارواڑ داشت، و درمیان راجه هائے هندوستان بکثرت سپاه و حشم ممتاز بود، قریب پنجاه هزار سوار راجپوت در ظل رایت مالدیو مجتمع گشت، شیرشاه تا مدت در نواحی اجمیر با مالدیو مقابله داشت، آخر از زبانی امرایانِ مالدیو به جانب خود خطها نوشته نوعی حیله انداخت که خطهائے مذکور بدست مالدیو افتاد بیم و هراس بے قیاس بر مالدیو راه یافت، هزیمت بر خود غنیمت دانسته به قلعهٔ جودهپور رفت، هر چند گوپا و چمپا که از امرایان بزرگ مالدیو بودند و دیگر برادرانِ راجپوت گفتند که بنچهٔ مکر و تزویر شیرشاه است رائے مالدیو را اصلا بگفتهٔ امرایانِ خود تسلّی نه شد، قرار جنگ نتوانست داد، گریخته رفت، گوپا و چمپا با جمعی از راجپوتان قریب بست هزار سوار از مالدیو جدا شده قرار جنگ نموده شبخون بر لشکر شیرشاه آوردند، اتفاقاً راه غلط کرده قریب صبح صادق با پنج شش هزار کس نزدیک لشکر رسیدند، شیرشاه صف آرائی نموده جنگ صعب نموده، کار جنگ به کارد و شمشیر و خنجر رسید، راجپوتان از اسپ فرود آمده دامان هم به یکدگر بسته به جنگ در آمدند، شیرشاه لشکر راجپوتان را درمیان گرفته گوپا و چمپا را به قتل رسانید، قریب ده هزار راجپوت دراں معرکه کشته شدند و از افغانان نیز جمعے کثیر بشهادت رسیدند،

بعد ازیں فتح شیرشاه بر زبان آورد که سلطنت دهلی بواسطهٔ غلّه باجری هائے داده بودیم، اما نگاه داشته نگاهداشت، در خطه ناگور از سر نو اسلام احیا کرد، جمعے از امرایانِ نامور با لشکر

ظفر اثر بہ تعاقب مالدیو نامزد فرمود تا مالدیو را از ولایت مارواڑ بدر کردند، شیرشاہ خود بزیارت حضرت خواجہ معین رحؒ در اجمیر رفتہ بہ فقرائے خانقاہ مبلغے گذرانیدہ آنچہ لازمہ طوافست بہ عمل آوردہ بالائے قلعہ بہ تفرج رفت، از کم آبی اندیشندہ خواست تا چشمہ کہ او را حافظ جمال گویند بالا برد، و برائے این کار دستکارانِ عجیب مامور گردانید و نامش سر چشمہ نہادہ، لیکن این عمارت بہ اتمام نرسیدہ ازاں جا مراجعت فرمودہ در رن تھمبور آمد و قلعہ رن تھمبور بہ پسر بزرگ عادل خاں دادہ متوجہ قلعہ کالنجر در مقام مخالفت شدہ حصاری شد،

شیرشاہ قلعہ را مرکز وار درمیان گرفتہ بہ ساختن نقب و سرکوب و ساباط اشتغال نمود ساباط بہ قلعہ رسیدہ سرکوب بحدے بلند آورد کہ تمامی زمین قلعہ بہ نظر در می آمد، مدت ہشت ماہ شب و روز کار می شد، مردم لشکری از سپاہی و بازاری در کار می بودند، شبے دو ہزار مزدور دریں کار میکردند و دیگہائے آتشبازی چہار منی چہار ہزار ساختہ بودند و دو لکہ تنکہ برائے مزدوراں روزمرہ بود، تمامی کارخانجات مذکور دریں مدت یک روز ناغہ نہ شد، و قلعۂ مزبور را از زیر چناں خالی کردہ بودند کہ سنگہائے بنیاد قلعہ ازیں سو بہ نظر می آمد، و این سنگہا را بہ ستون چوب تکیہ دادہ داشتہ بودند، روزیکہ جنگ قرار یافت آں چوبہا از زیر کشیدند حصار بیفتاد، مردمانِ راجہ کہ بر قلعہ آمدہ بودند نیز بیفتادند، تمامی لشکر شیرشاہ نماز بامداد خواندہ از ہمیں راہ بدرون قلعہ در آمدہ از ہر طرف جنگ انداختند، شیرشاہ نیز بعد از نماز بامداد سپاہ را بر جنگ ترغیب می نمود، جائے کہ خود ایستادہ بود تودہ حقہ آتش دادہ اندرون قلعہ انداختند، تا نیمروز این ہنگامہ گرم بود، اتفاقاً یک حقہ بر دیوار خوردہ بر شکست و شکستہ درمیان حقہ ہائے دیگر افتاد، آتش در گرفت، شیرشاہ با شیخ خلیل دانشمند و ملا نظام علمائے وقت و دریا خان شیروانی سوختہ شد، متصل قلعہ یک کوشک ساختہ بود کہ دراں جا شیرشاہ محل نزول داشت، دراں آمدہ بر بالائے پلنگ بیفتاد، گفت اہتمام کنید کہ صورت فتح روے

دہد، این بگفت و ہر لحظہ احوال دگر گوں شدن گرفت، بہ آں حالت ہر لمحہ نفسے می کشید و شور بہم می رسانید، بہ آواز بلند سپاہ را بر جنگ ترغیب می نمود مقربان را بہ اہتمام تمام مامور می ساخت، در آخر ہماں روز غوغائے فتح بہ گوش شیرشاہ بہ مقربان پرسید کہ این چہ غوغا ست، عرض نمودند کہ قلعہ فتح شد، شیرشاہ گفت کہ الحمد للہ بارے مشقت من ضائع نرفت! گفت زود باشید، خانہ راجہ قتل نکنید کہ زندہ بدرت آید، راجہ با ہفتاد کس در خانہ بود، باقی جمیع کافران بہ قتل رسیدہ بودند، راجہ چوں کار از دست رفتہ دید "الامان" گویان از انجا برآمدہ ملحق گردید، جمعے کثیر درین حادثہ سوختہ و کشتہ شدند، بہ شیرشاہ خبر آمدنِ راجہ شدہ اما ہیچ حکمے نہ کرد،

ہنگام دو پہر شیرشاہ سوختہ شدہ بود مقدار گشتن چہار گھڑی از شب شیرشاہ بجوار مغفرت رب العٰلمین پیوست، مدت سلطنت وے پنج سال و چند روز بودہ، دہ سال در امرا گری گذرانیدہ بود، آثار پسندیدہ بسیار در جہاں گذاشت، ؎

پس از مرگ ہر کس کزو نام ماند
ہمانا کہ در زندگی کام راند

کلمہ "ز آتش مُرد" تاریخ اوست

(۱۹) دو امر عجائب کہ در عہد سلطنت وی بوقوع آمدہ بود

اول آن کہ در سرحد بنگالہ در پرگنہ آں عرصہ مارے عظیم برآمد، تمام آں پرگنہ از نہایت ظلم اژدھا رو بویرانی نہاد، از چہار پایہ و انسان ہر کرا می یافت یک لقمہ مختصر می ساخت، این خبر بہ حاکم بنگالہ رسید، و جمعے کثیر از اطراف بنگالہ یکجا ساختہ بر اژدھا رفت، ہنگام برآمدن وے بود کہ این جماعت دراں صحرا رسیدند، اژدھا رو بجانب ایشان نہاد، این مردم

درپائے کریوہ ایستادہ شدند چوں اژدہا بکنارِ دو میں رسید قریب پنجاہ ضرب تفنگ بلکہ زیادہ از حساب بیک مرتبہ درکار آوردند، اژدہا اصلاً ازیں زخمہا پروا نداشت، ہرچند ضرب جنگ و تفنگ می زدند می اُفتاد تا آنکہ صد گولہ ضرب تفنگ بر سر و چشم او رسید نابینا شد بعد ازاں او کشتند و پوست او را کشیدہ نگاہداشتند، وحقیقت ایں مقدمہ بہ عرض شیرشاہ رسانیدند شیرشاہ حکم فرمود کہ پوست وے ڈھال راست سازند چندیں صد ڈھال ساختہ شد، ایں قصہ درمیان افغاناں آں ولایت در بنگالہ واقع شد،

دوم آنکہ وقتے کہ خواص خاں بودن رہتاس مامور آمد روزے بہ شکار درآمدہ بود اتفاقاً در مقام لُدھیانہ درمیان چناب دو صندوق اہل قبور برآمد، باشندگان آنجا اظہار نمودند کہ مایاں اصلاً نہ دانستہ ایم و نہ شنیدہ ایم کہ ازیں آب قبور خواہد بود، خواص خاں فرمود تا صندوقہا را بکشانید، وقتیکہ سر صندوق وا نمودند در صندوق دیدند کہ دو شخص با جامہائے نورانی در آں صندوقہا گویا خفتہ اند جامۂ یک کس سفید و پاکیزہ کہ رنگش اصلاً تغیر نیافتہ و جامۂ دومیں شکر رنگ شدہ، صندوقہا را پوشیدہ حقیقت بہ خواص خاں معلوم نمودند، خواص خاں از باشندگاں آں جا بہ تازگی حقیقت نمود کہ دریں مقام گاہے قبور شدہ است، جمعے سال بلند جہاں دیدہ بہ خواص خاں اظہار نمودند کہ ہمیشہ دریں جا آب رواں بود، از آبا و اجداد خود شنیدہ ایم کہ دریں مکان ہرگز قبور نشدہ، اتفاقاً ہماں شب شخصے را در خواب نمودند کہ ما ہر دو برادران حافظ کلام ربانی ایم، درخیال ما نیفتید، ہمیں جا بمانیم و بپوشیم، ایں شخص پرسید کہ دریں چہ حکمت بودہ است کہ کفن یکے سفید است و ازاں دومیں شکر رنگ است، گفت در حفظ و تلاوت یکساں بودہ ایم، اما من گاہے بے وضو نہ خواندہ ام، و او گاہے بے وضو ہم خواندہ، باز پرسید از کے باز دریں جا ہستید، گفت بعد از پانصد سال بروں اُفتادہ ایم، ایں مرد تمام

وقائع بہ خواص خاں معلوم نمود، خواص خاں خواست تا در آں جا گنبد وسیع طرح اندازد، شب دیگر در خواب نمودند کہ بہ خواص خاں بگوئید کہ بدیں خیال ما نیفتند، ہماں جا بہ ہمیں طرح کہ بودہ ایم ماندن دہد،

آمدیم بر احوال امرایانِ شیر شاہ، ازاں جملہ

خواص خاں از جمیع امرایان عہد سرآمد روزگار بودہ عدیل و نظیر خود نداشت، روش وے بغایت پاکیزہ بود، سخاوت و شجاعت ازلی در نہاد وے سرشتہ بودند، ہر جا کہ شیر شاہ رو بہ حرب می نہاد خواص خاں ہراول وے می بود، سفرہ طعام خواص خاں نہایت وسیع بود، جمعے از اہل خبر مہمان داری وے را از جملہ خارق می دانند، گویند وقتے خواص خاں از جانب رہتاس نو دراں کوہستان لشکر برآورد وطی مسافت بعید نمود، دراں شب اردو و لشکر از دست اندازی گلہریاں ترسیدہ چہل ہزار سوار تمامی آں شب بے آذوقہ ماندند، خواص خاں، بہ جمیع امرایان استعداد نمودہ، گفتہ فرستاد کہ ہنگام برآمدنِ آفتاب با رواح پیغمبر آخر الزماں صلی اللہ علیہ وسلم ماحضرے تیار شدہ، حاضر شوید، ہنوز آفتاب نہ برآمدہ بود کہ بازکسانِ خواص خاں آمدہ اظہار نمودند کہ طعام تیار شدہ، جمیع امرایان با تمام لشکر خود آمدہ حاضر شوند، اول جمیع امرایان نامور حاضر شدند، سفرہ انداختہ، مرتبہ اول یخنی دنبہ و بز حلوان پیش ہر فردے چنداں طعام نہادند کہ اگر بست کس خورند ہنوز کمتر نہ شود، بعد ایں طعام شیر و برنج و چند جنس جغرات پیش آوردند، بعد ازاں انواع حلوا بروش قبل پیش ہر یکے زیادہ از قیاس انبار کردند، و بادئہ طعام جنس ہندی مانند پکوان، ہر نوع آں مقدار تودہ کردند کہ در مجلس جائے نماند، بالائے یکدگر نہادند، سوار و پیادہ طعام سیر خوردند، و طعام ہمچناں بر پا بود، بعد آں شربت و تنبول بہ ہر کس دادند، ہیبت خاں نیازی کہ اعظم ہمایوں خطاب داشت و از امرایان عمدہ

شیرشاہ بود با خواص خاں گفت کہ کرامت خود آشکار کردی، خواص خاں گفت ہیچ کرامت نیست
اما تدبیر آں چناں دارم کہ دہ ہزار رجال ہمراہ دارم، بہ ہر یک چیزے سپردہ ام، گاؤ و گاؤ شیاں
نیز ہمراہ منست، دو ہزار اسپ در پائگاہ کوتل دارم، و چندیں شتر و استر و فیل ہمراہ دارم، ہمہ
اینہا یک چیزے از اسباب باورچی خانہ سپردہ ام، سرانجام یک روزہ دیگر ہمراہ ماندہ است،
گویند روزے در سفر بود، از کثرت باراں رسد غلہ وغیرہ در اردوے شیرشاہ نرسید، چنانچہ
در مطبخ خاص بادشاہ راتبہ آں روز ہم بہم نرسید، عہدہ داران باورچی خانہ بعرض رسانیدند
کہ امروز مطبخ ناغہ می افتد، شیرشاہ حکم فرمود کہ پیش خواص خاں بروید بگوئید کہ آنچہ حاضری
ہمراہ شما رسیدہ باشد بہ سرکار رسانید، خواص خاں بہ متصدیان خود پرسید کہ اسباب باورچی خانہ
چہ قدر ہمراہ رسیدہ است، ارکان دولت اظہار نمودند کہ راتبہ یک روزہ ہمراہ داریم، فرمود
کہ نیمہ از آں راتب بہ سرکار بادشاہ رسانید و نصفے برائے خرچ خانہ خود نگاہ دارید، نصفے
کہ بہ سرکار بادشاہ بردند سہ روزہ خرچ سرکار بادشاہ شد، مرتبۂ دیگر خواص خاں در پٹنہ بہ
خدمتے تعین شدہ بود شیر بست و دو امرا کہ سردار آں لشکر احمد خاں سور بودہ جانب کنجھوارہ
بہ خدمت نامزد فرمود چوں عبور ایں لشکر براہ پٹنہ واقع شد ایں امرایان برائے دیدن مسند
عالی خواص خاں رفتند، اتفاقاً خان مذکور دراں روزصوم ایام بیض داشت بہ احمد خاں
عذرخواہی نمودہ گفت فقیر امروز صوم دارد، شما امروز ایں جا مقام کنید تا ضیافت شما
نمایم، احمد خاں سور گفت کہ بہ شما معلوم است کہ پیشتر خدمت بادشاہ است، الآں نمی مانیم، خواص
خاں گفت پس حاضری نان و کباب موجود است، خوردہ راہی شوید، سفرہ انداختند، آغاز
از نان و کباب کردند، آں قدر آوردند کہ امرایان دانستند ہمیں طعام بود، مردم خواستند
کہ برخیزند، وکلائی خواص خاں گفتند کہ ہنوز طعام نیامدہ، ازیں کباب سیر نشوید، کہ تمام می آید

ایں جماعت گفتند کہ مسند عالی خواص خاں صوم دار د طعام ہمیں کہ خواہد شد، و کلائی خواص خاں گفتند کہ ہنوز طعام ہمینکہ خواہد شد، و کلا گفتند کہ دو مطبخ خاص وقت افطار خواہد شد و یک مطبخ معتادیان موجود شدہ است، دریں کلمات باز طشت و آفتابہ آوردند، بعد از دست شستن طعام شروع کردند، اول یخنی آوردند چنانچہ روش افغاناں است پیش ہر دے از سرداران و بزرگان مجلس دو حلوان در یک چینی آوردند و پیش دیگراں یک حلوان، ہر فرد را علیحدہ بود، سہ مرتبہ تنہا طعام حلوان جنس مختلف آوردند، بعد آں مرغ و دُرّاج ولادہ پیش آوردند، بعد از اں شیرینی و حلوان و پکوان ہندی چنداں انبار کردند کہ جا نماند، بعد از اں شیرہ برنج آوردند، برنج سادہ برنج شیریں و برنج نمک آوردند یک کاسہ شیر کہ دروے دہ دوازدہ سیر شیر می گنجید با دو چمچہ پیش دو کس نہادند، تا دو پہر گذشتن از روز ایں جماعت بہ طعام خوردن مشغول بودند، بعد از طعام برگ تنبول و خوشبو دادہ رخصت نمودند، بعد از ایشان نوکران ہمیراں ہیچ بر دستر خوانہا نشستہ طعام خوردہ رفتند و ایں روش خواص خاں بودہ کہ طعام را از سفرہ برنمی داشتند، چوں نوکراں ہم از امرایان مذکور خوردہ رفتند، طعام ہمچناں بفقرا قسمت نمودند، سفرہ طعام خواص خاں از میں باہت بود، و دربارۂ فقرا و مساکین و مسافراں بحدے مہربان بود کہ خیمہ ہائے بزرگ الستادہ می کردند، و برائے زناں بیوہ خیمہ ہائے جدا الستادہ می کردند و نہالی و جامۂ خواب برائے فقرا مہیا بود، در ہر خانہ چند فقیر بسر می بردند، بہر فردے دو سیر غلہ روزینہ مقرر بود، کودک و کلاں یکساں می یافتند، قریب دہ ہزار و پانصد خانہ بود کہ از فقرا خانہ بودہ

روزے غلہ پیدا نہ شد، خواص خاں گفت کہ بجائے غلہ میوہ خشک مانند بادام کشمش وغیرہ وزن نمودہ بفقرا بدہند، در جودھ پور بہ ارواح پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم طعامے

کردہ بود، ازاں جملہ چہار صد من مصری برائے حلوہ و شربت خرچ شدہ بود، دیگر اجناس ہم بریں قیاس باید کرد،

خواص خاں روش دیگر پاکیزہ داشت، ہنگام گذشتن یک پہر از شب خود با دو سہ خادم برمی آمد، حلوہ و برنج بسیار ہمراہ می گرفت و تنکہائے نقرہ کہ دریں عہد روپیہ گویند نیز باخود برمی داشت، در ہر کوچہ کہ نامرادے را اُفتادمی دید او را آہستہ بیدار می کرد و می گفت کہ کاسۂ خود بیار، دراں کاسہ حلوا و برنج می ریخت و زیر برنج تنکہائے نقرہ می نہاد و می گفت کہ در زیر ایں برنج حلوا است و تفحص کردہ خواہی خورد

چوں خواص خاں در امرایان شیرشاہ بہ جمیع صفات آراستہ شدہ بودند کہ امرایان دیگر نہ پرداختم، اسلام شاہ ایں چنیں امرائے بلند ہمت و نیک ذات را بے ہیچ تقصیر بکشت

آمدم بر مطلب احوال پسران شیرشاہ و جلوس نمودن جلال خاں پسر خرد شیرشاہ و ذکر سلطنت اسلام شاہ بن شیرشاہ سور

در اکبرشاہی می آورد وقتیکہ شیرشاہ در کالنجر ودیعت حیات بہ قابض ارواح سپرد جلال خاں پسر خرد او کہ در قصبۂ ریوان از توابع بہتہ بود و پسر کلاں شیرشاہ عادل خاں کہ ولیعہد بود در قلعہ رن تھمبور ماندہ بود امرایان دیدند کہ در آمدن عادل خاں زود میسر نیست و وجود حاکم ضروری است کس بہ طلب جلال خاں کہ قریب تر بود فرستادند، جلال خاں در پنج روز خود را در کالنجر رسانیدہ بہ سعی عیسیٰ حجاب دار و دیگر امرایان در تاریخ پانزدہم شہر ربیع الاول ۹۵۲ھ نہ صد و پنجاہ و دو در پائے قلعۂ کالنجر جلوس نمودہ خود را اسلام شاہ خطاب کرد، سجع نگیں او ایں بیت قرار یافت، ؎

بلطف حق شدہ آفاق معمور ‎ ‎ ‎ ‎ شدہ اسلام شہ بن شیرشہ سور

وعوام الناس او را اسلیم شاہ گویند، قائم مقام پدر شد، و در جمیع ضابطہ ہائے پدر نظر انداخت،
بعضے بحال خود داشت و در بعضے تغیر دادہ ضابطہ ہا از خود بہم رسانید، بہ جمیع سپاہ وغیرہ
ہمدراں روز جلوس دو ماہہ نقد حکم فرمود، یک ماہ انعام و یک ماہ در وجہ علوفہ، وجاگیرداران
را از تمام ممالک محروسہ خود بر طرف ساختہ ہمہ را علوفہ نقد از خزانہ قرار داد کہ می یافتہ باشند
وضابطۂ جاگیر بیک قلم بر انداخت، بعد از جلوس فرمود کہ راجہ کالنجر را کہ با ہفتاد کس آمدہ بود
بکشند و یک کس را زندہ نگذارند، ہمچناں کردند، ایں سلیم شاہ نیز در حشمت و شوکت و خیال
جہانگیری و ہوائی عالم ستانی مانند پدر بودہ، و در زور بازو و پہلوانی و جواں بختی و کثرت اسپ
و فیل و آلات توپ و جمعیت سوار و پیادہ زیادہ از حد بودہ، وظائف مواضع و آراضی ائمہ
مقرر داشت، پدرش بہ مفاصلہ یک کروہ سرا آباد نمودہ اسلام شاہ درمیان ہر دو سرا دو اسپ
و چند پیادہ تعین کرد تا ہر روز بہ طریق ڈاک چوکی خبر بنگالہ بوے می رسیدہ باشد و چنانکہ
در زماں شیر شاہ بود بجائے آں حکم نمود کہ در ہر سرا لنگر تعین نمایند و بقدر احتیاج رہ گذری
بے ساماں نیز امداد نمایند، و فقرا بقدر کفاف ہر روز می یافتہ باشند تا آسودہ تر شوند و در
بعضے محال کہ ضابطہ از خود پیدا کرد آنکہ در علوفہ پنجاہی دو و صدی دو صد پنجاہی و پانصدی
ساخت و در ہر پنجاہی یک کارکن فارسی نویس و یک ہندوی نویس نامزد ساخت و
افواجہائے پنجہزاری و بست ہزاری ساخت، و برہر فوجے در اردوئے بادشاہ برائے
فقرا لنگر مقرر نمود، اسلیم شاہ یک سردار و یک منصف افغانی و یک ہندوستانی و دو
خواجہ سرا معین ساخت، و در زمانِ شیر شاہ مردمانیکہ علوفہ می یافتند آں جماعت را
ولایت و پرگنات داد، از حد سنارگاؤں تا حد بنگالہ و تا سرحد کابل ہر چہار جانب ملک
افواجہائے آراستہ در محل نگاہداشت و شش ہزار سوار کہ در وقت شاہزادگی در خدمت

اسلام شاه می بودند این مردم را فراخور احوال هر یک سرافرازانه ساخت، هر که فرد بود او را اگروه دار کرد و آنکه گروه دار بود او را امرا ساخت، ازین حکمهائے اسلام شاه ضابطه هائے شیرشاه در تخلل اُفتاد، اکثر امرایانِ عهد شیرشاه بددل شده کم عزتی دانستند و به اسلام شاه نفاق بهم رسانیدند، اسلام شاه نیز ازین امرایان بدگمان شده، میان اسلام شاه و خوانین عظام صحبت طرز دگر بهم رسید، اسلام شاه بر باطن امرایان اطلاع بهم رسانیده از کالنجر متوجه آگره شد، در اثنائے راه خواص خان نیز از جاگیر آمده ملازمت نمود، به تازگی جشن جلوس ترتیب داده اسلام شاه را جلوس کنانید، از آن جا بکوچ متواتر بدار الخلافه آگره رسیده بر تختِ سلطنت آن جا جلوس نموده،

چون اسلام شاه بادشاهے کینه ور و غیور بوده به برادر کلان عادل خان عرضداشت نوشت و اظهار نمود که چون شما دور بودید و من نزدیک، بواسطۂ تسکین حادثه تا آمدن شما محافظت لشکر نموده ام، مرا بجز اطاعت و فرمان برداری شما چاره نیست، و اظهار محبت کرده طلبِ ملاقات نمود، عادل خان به اسلام شاه جواب نوشت که اگر این چهار کس که قطب نائب و عیسیٰ خان نیازی و جلال خان و خواص خان باشند آمده مرا تسلی نمایند توانم ملاقات نمود، و عادل خان باین هر چهار امرا نوشت که من زمام اختیار به رائے زرین شما گذاشته ام، در آمدن و ماندن من چه صلاح می بینید، اسلام شاه این چهار امرا را نزد برادر فرستاد، خوانین مذکور نزد عادل خان رفته به عهد و قول تسلّی نموده قرار دادند که او را در ملاقات اول رخصت نمایند، و هر جا که در هندوستان جاگیر خود می خواسته باشد بدهانند،

عادل خان باتفاق امرا متوجه ملاقات برادر شد، چون فتح پور سیکری رسید در موضع

در موضع سنکاپوره جائیکه برائے ملاقات هر دو برادر آراسته بودند اسلام شاه استقبال نموده ملاقات کرد، آثار محبت از طرفین اظهار شد، لحظه باهم نشسته متوجه آگره شدند، چون اسلام شاه عذرے نسبت به برادر خیال کرده بود قرار داد که زیاده از دو سه کس همراه عادل خان در قلعه نگذارند، چون بدروازه قلعهٔ آگره رسیدند مردم اسلام شاه مانع شدند، کسان عادل خان منع نشده، جماعت کثیر همراه عادل خان بزور در آمدند، چون آن اندیشه که به عادل خان اندیشیده بود راست نیامد اسلام شاه بالضرورت اظهار ملائمت کرده گفت "من تا به غایت افغانان بے سر را نگاه داشتم اکنون اینهارا بشما می سپارم" و او را بر تخت نشانیده اظهار ملائمت نموده، عادل خان چه مردے عیاش و فراغت دوست بود مکر و روباه بازی اسلام شاه میدانست، قبول نکرده برخاست، و اسلام شاه را بر تخت نشانیده اول خود تسلیم کرده مبارکبادی سلطنت نمود، امرایان بزرگ هر یک لوازم ایثار بعمل آورده هر کدام بجائے خود قرار گرفتند، درین اثنا هر چهار امرا عرض نمودند که قول و عهد درمیان آمده است که در ملاقات اول عادل خان را رخصت نموده بیانه و توابع آن به جاگیر عادل خان نامزد شود، اسلام شاه فرمود که همچنین کنید، عیسیٰ خان و خواص خان را همراه عادل خان نموده رخصت بیانه نمود،

بعد از انقضائے دو ماه اسلام شاه غازی محلی را که یکے از مقربان بوده فرستاد و زولانهٔ طلا بدستش داده گفت عادل خان را مقید ساز د عادل خان از استماع این خبر محنت اثر پیش از انکه غازی محلی دران جا رسیده بگریخت خواص خان را دل بهم بر آمد و غازی محلی را طلبیده همان زولانه در پائے او انداخت، ولوائے مخالفت برافراخت و با امرایان که نزد اسلام شاه در آگره بودند خفیه خطها نوشته از خود ساخت و بالشکر

گراں متوجہ آگرہ شد، قطب خاں و عیسیٰ خاں کہ در عہد و قول داخل بودند در آمدن عادل خاں ترغیب نمودند و قرار چنیں دادند کہ ہنوز از شب چیزے ماندہ باشد کہ عادل خاں خود را در آگرہ رساند، تا مردم بے حجاب از اسلام شاہ جدا شدہ پیش وے توانند آمد، وقتیکہ عادل خاں و خواص خاں بہ فتحپور سیکری رسیدند در آں جا بہ ملاقات شیخ سلیم کہ از مشائخ وقت بود رفتند، اتفاقاً آں شب شب برات بود، خواص خاں را بہ نمازیکہ در آں شب مقرر است توقف افتاد، چاشتگاہ بنواحی آگرہ رسیدند، اسلام شاہ از آمدن و از نفاق امرا آگاہ شدہ مضطرب شد و از قطب خاں گفتہ کہ اگر از من در باب عادل خاں، اضطراب گونہ شدہ بود خواص خاں چرا بمن ننوشت کہ من از اندیشۂ خود باز می آمدم، قطب خاں اضطراب بادشاہ دریافتہ گفت باکے نیست، ہنوز کار از علاج بیروں نرفتہ است و تسکین ایں فتنہ را من متعہد می شوم، اسلام شاہ خواست قطب خاں و امرایان کہ فی الجملہ اتفاق بہ عادل خاں داشتند بروند و قصد وے ایں بود کہ ایں جماعت را از خود جدا ساختہ بجانب قلعۂ چنار بدست آوردن خزائن قرار نماید و از آں جا سامان و استعداد از سر نو بہم رسانده بر سر غنیم آید، عیسیٰ حجاب دار او را ازیں عزیمت نہی کرد، گفت اگر ترا بر مردم دیگر و بر امرایانِ پدر اعتماد نماندہ پنج ہزار کس کہ از ایام شاہزادگی در خدمت بادشاہ بودہ اند محل اعتماد ہستند، باوجود ایں قدرت عجیب است کہ بے جنگ فراری نمائی و امرایان ہر چند مخالفت باطنی داشتہ باشند بدست خود نزد غنیم فرستادن از حزم و احتیاط بیروں است، صلاح دولت آنست کہ بنفس خود بر تمام لشکر سبقت نمائید و در میدان کار آزمائی بہ ثبات ایستادہ شوید کہ ہیچکس بہ نظر شما جانب مخالف نخواہد رفت، اسلام خاں قوی دل گشتہ قرار بر استقامت داد، قطب خاں و امرایان دیگر کہ

رخصت شده بودند باز طلبید و گفت من بدستِ خود چرا شما را به غنیم سپارم، شاید در حق شما بدی اندیشد، بعد آں استعداد جنگ نموده، در میدانِ حرب برآمده ایستاد، مردمانے که به عادل خاں همداستاں بودند اسلام شاه را در معرکه دیده از رفتن باز ماندند، چوں هر دو لشکر مقابله نمودند در نواحی آگره جنگ واقع شد، تائیدِ آسمانی اسلام شاه را نوازش نموده هزیمت بر لشکرِ عادل خاں اُفتاد، و عادل خاں جریده و تنها جانب بهٹه رفت، چناں که از احوالِ وے هیچ کس خبردار نه شد، خواص خاں و عیسیٰ خاں نیازی به میوات رفتند، اسلام شاه به تعاقب خواص خاں لشکر بسیار نامزد کرد، در فیروزجهرنه میوات کرت دوم جنگ کردند، شکست بر لشکرِ اسلام شاه اُفتاد بعد ازیں جنگ خواص خاں تاب نیاورده به طرف دامن کوه کمایوں رفت، خواص خاں دایم ولایت اسلام شاه که متصل کوه کمایوں بود خراب می ساخت، بعد ازیں واقعه اسلام شاه از جمیع امرایان پدر بدگمان شده در مقام برانداختن ایں جماعت شد، بعضے را به حبس اشارت نمود و بعضے را کوکناری ساخت، و برادر زادهٔ خود محمود خاں را که پسر عادل خاں باشد سولی کرد، دوم قطب خاں سور و سوم برمزید گور و جلال خاں نیازی ایں جماعت را کوکناری ساخت، زین خاں نیازی و بهادر خاں و شمس خاں و جلال خاں سور را و برادر او را بکشت، و در پائے پیل به بست و امرایانِ مذکور را به همان فیل سوار کرده در تمام اردو بگردانید، رعب و هراس عظیم در دل امرایان شیرشاه افتاد، و بعد ازیں اکثر امرایان پدر را به قتل رسانید، و خواص خاں که مسند عالی خطاب داشت به اندک جریمه او را بکشت و بر دار کشید، مدت مدید کار و بار مواجب بر اهلِ عالم تنگ گرفت، و مدت مدید بندهائے خدا را در تنگ دلی داشته، آخر دستِ انعام و احسان بر جهانیان کشوده، مواجب و وظائف بر اهلِ استحقاق مقرر نمود خلائق را از خود خوشدل ساخت، اما در پئے بر افتاد امرایان پدر شده جانب چنار عزیمت نمود در اثنائے راه

جلال خان را که به عادل خان اتفاق داشت به قتل رسانید و از چنار تمامی خزائن برآورده به گوالیار فرستاد، خود نیز برگشته در آگره آمد، و رحل اقامت انداخت،

بعد از مرور ایام اکثر امرایان شیرشاه به یقین دانستند که اسلام شاه در مقام برانداختن مایان است، سعید خان برادر هیبت خان نیازی از آگره گریخته پیش هیبت خان رفت و او را ابران آورد که با اسلام شاه مخالفت نماید و قطب خان که از امرایان عالی شان و از خواتین بلند مکان بود در حوادث خروج عادل خان با وے همداستان بوده از بیم و هراس که در دل داشت فرار نموده به لاهور پیش اعظم همایون نیازی رفت، اسلام شاه به اعظم همایون فرمان نوشت و طلب قطب خان نمود اعظم همایون به لطائف الحیل به هر صورت که مقدر وے بود قطب خان را نزد اسلام شاه فرستاد وے او را مقید نموده با چهارده خوانین دیگر مانند شهباز خان لوحانی که داماد شیرشاه بود و برمزید گور با چند کس بدین مانند مقید در آورده به گوالیار فرستاد، و در بند گرفتن اعظم همایون و شجاع خان شد، بطلب هر دو خوانین عظام فرمان صادر نمود، اعظم همایون از لاهور عذر آمدن نوشت، و شجاع خان از مالوه آمده ملازمت اسلام شاه نمود، چون مطلب اسلام شاه بدست آوردن هر دو امرا در یک مجلس بود از نیامدن اعظم همایون باز شجاع خان را رخصت جاگیر نمود، شجاع خان به جاگیر خود در مالوه رفت، اسلام شاه جانب رهتاس و چنار توجه نمود، در اثنائے راه برادر اعظم همایون که همیشه به دربار در خدمت بادشاه حاضر می ماند از راه فرار نموده به لاهور رفت، و اسلام شاه از گریختن برادر اعظم همایون از راه برگشته باگره آمد و با حضار لشکرها حکم نموده جانب دهلی نهضت فرمود، چون خبر این وقائع به شجاع خان رسید با جمعے از مختصان به طلب اسلام شاه خود را الطریق یلغار بدهلی رسانید، اسلام شاه او را به انواع الطاف خوشدل ساخت، در دهلی چند روز مقام فرمود ترتیب لشکر نموده جانب لاهور

در حرکت آمد، اعظم ہمایوں و طائفۂ مخالف مانند خواص خاں یکجا شدہ لشکر عظیم ازیں جانب باستقبال شتافتند، در نواحی انبالہ طرفین بہم رسیدند،

چوں اسلام شاہ بہ لشکر نیازی قریب شد شبے کہ صباح آں روز جنگ خواہد شد، اعظم ہمایوں و برادران دے بہ خانہ خواص خاں یکجا شدند، و در باب نصب حاکم گنگاش درمیاں آوردند، خواص خاں گفت رائے صواب آنست کہ بہ عادل خاں پسر کلاں شیرشاہ سلطنت قرار یابد کہ وارث تخت و سلطنت است، نیازیان بہ اتفاق گفتند کہ ایں چہ مصلحت است ع

ملک بہ میراث نہ یابد کسے ؛

ہر کہ شمشیر زند سلطنت حق اوست، خواص خاں از ارادۂ ایشاں رنجیدہ شد، ہماں شب بطریقہ نہانی بہ یکے از مقربان اسلام شاہ گفتہ فرستاد کہ شما از طرف بندہ بہ بادشاہ عرض نمائید کہ بادشاہ مارا ہر چند حرامخور می داند اما تربیت بندہ خواص خاں بہ خانہ شیرشاہ و فرزندان وے بودہ، جانب داری عادل خاں می کردم، نیازی کدام کس باشد کہ بہ خاطر وے با ولی نعمت خود حرامخوری نمایم و با او موافقت جویم، اِن شاء اللہ روزِ جنگ خدمتِ بندہ معلوم خواہد شد،

وقتیکہ حقیقتِ اختلافِ امرایان دیگدلی خواص خاں بہ عرض اسلام شاہ رسید شادمانیہا نمودہ امیدوار فتح گردید، در اثنائے حال خبر رسید کہ لشکر نیازی امروز بغایت قریب فرود آمدہ، اسلام شاہ گفت قوم افغانان قباحت فہم نیست، تمام سپاہ خود را دراں بہ درآوردہ طریقہ قلعہ بند نمودہ خودش با چندے از نزدیکان بدیدن لشکر نیازی رفتہ بر بلندی برآمد، چوں نظر اسلام شاہ بر لشکر غنیم افتاد ہمانجا ایستادہ

گفت در ناموس من نمی گنجد که لشکر باغی را دیده در برابر ایشان فرود نیایم، فرمود که زنجیر ار ا به بکشائند و همان لحظه صف آرائی نموده عزیمت جنگ نمایند، از طرفین نقارهٔ جنگ در کار شدند، خواص خاں به اعظم همایوں و برادرش گفته فرستاد که وقتیکه من بدوم و بیرق فیلانِ من به نظر شما در آید همان وقت شما نیز بدوید و از همراهی باز نیایستید، برین قرار رو به میدان نهادند، خواص خاں از جائے خود رواں شده هیچ با کسی نیامیخت، بے جنگ طرح داده راه صحرا پیش گرفت، نیازیاں حسب المقدور در محاربه تقصیر نکردند لیکن چوں حرام نمکی یُمن نه دارد و نتیجهٔ آں بغیر از شامت و ندامت نیست شکست بر لشکر نیازیاں افتاد، اسلام شاه به فتح و فیروزی اختصاص یافت ؎

کسے را که دولت کند یاوری
که آ.. که با وے کند داوری

در اثنائے ایں حال سعید خاں برادر اعظم همایوں باده سوار مسلح که کس او را نمی شناخت به بهانه مبارکبادی میخواست که خود را به اسلام شاه رسانیده کارش تمام سازد در افواج خاصه پادشاه در آمد، دراں وقت اسلام شاه در جائے ایستاده بود که فیلان مست جنگ آزموده در هر طرف وے حلقه کناں ایستاده بودند، سعید خاں نتوانست خود را رساند مقارن آں حال یکے از پیلباناں او را شناخته آواز داد سعید خاں نیزه بروے حواله کرد، از میاں حلقه فوج خاصه پادشاه بضرب دست و داد مردانگی بدر رفت و نیازیاں گریخته جانب دنکوت که قریب روه است رفتند، هنگام هزیمت در چشمهٔ آب انباله که تمامی گلِ چهار اطراف وے است پائے اسپاں بند شد، و از تعاقب سپاه اسلام شاه رسید، جمعے کثیر از نیازیان بقتل رسید، اسلام شاه تعاقب نیازیان تا رهتاس نموده از انجا خواجه اویس شروانی را با لشکر بلا انتها بر نیازیان نامزد

فرموده عنان عزیمت جانب آگره و گوالیار تافت، از رهتاس به کوچ متواتر در
آگره رسید، دو سه روز مقام نموده به گوالیار رفت و در گوالیار رحل اقامت انداخت،
درین وقت جمیع امرایان پدر که اطراف و جوانب تعین یافته بودند به حضور رسیدند،
اسلام شاه اگرچه به شجاع خان آزرده دل و ناخوش بوده ولیکن چون دولت خان
اجیالا که محبوب اسلام شاه و پسر خوانده شجاع خان بوده خدمت بادشاه بسیار میکرد اسلام
شاه بجهت خاطر او طریقهٔ التفات ظاهر از شجاع خان باز نمی گرفت و اعزاز و احترام او
بجای آورد، زمام مهام تمام مالوه به ید اقتدار او سپرده بود، روزے عثمان خان
نام افغان شراب خورده بدیوان خانهٔ شجاع خان درآمد و مکرر آب دهن بر گلیم انداخت
فراش چون مانع شد عثمان خان برجست، مشت بر فراش حواله کرد، آواز بلند شد، فراش
حقیقتِ حال به شجاع خان رسانید، شجاع خان گفته از وے سه گناه بوجود آمد، اول
شراب خورده، ثانیاً به دیوان خانه آمده، ثالثاً به فراش مشت زده شجاع خان فرمود،
تا هر دو دست عثمان بریدند، عثمان خان بگوالیار آمده پیش بادشاه فریاد کرد، اسلام
شاه به شجاع خان که از امرایان کبار شیرشاه بوده و نیز بواسطه حقوق خدمت دولت خان
اجیالا هیچ نگفت، بعد از مرور ایام شجاع خان به گوالیار آمد، روزے عثمان خان
باز به اسلام شاه اظهار تعدی که بروے رفته بود کرد و فریاد نمود، اسلام شاه بر عثمان خان
اعتراضی شده فرمود که تو هم افغانی، برو، انتقام خود را از وے بگیر، چون حقیقت این
مقدمه به عثمان خان رسید در پے کار خود شد، شجاع خان از استماع این حکم بادشاه
رنجیده تر شد، کلمات ناسزا بر زبان آورد، و چون هر دو دست عثمان خان بریده
شده بود بیک دست من بساخت روزے یکے از مصاحبان شجاع خان خبر آورد که

عثمان خاں در دکان آہنگر نشستہ کار و تیزی می کند و کلمات پریشان می گوید شجاع خاں
از نہایت شجاعت و جبلی چنداں مُقید باین سخن نشد تا آنکہ روزے بر سُکھاسن سوار
شدہ بر قلعۂ گوالیار بسلام بادشاہ می رفت، وقتے کہ از دروازہ تھیاپُل درآمد دید کہ
عثمان خاں در دُکانے نشستہ یکدستِ خود را در دو چشمہ پیچیدہ شجاع خاں خواست کہ
از احوال عثمان خاں استفسار نماید، ناگاہ عثمان خاں برجست دار صُفّہ دکان برآمدہ
زخمہا بشجاع خاں حوالہ کرد، سلاحداران شجاع خاں کہ بر دور سُکھاسن می رفتند فی الفور
اورا گرفتہ، دیدند کہ دستے از آہن راست کردہ بجائے دست بستہ، و از وے
ضرب ناقص زدہ و ایں زخم بہ پہلوئے چپ شجاع خاں رسیدہ، دستِ اُو چوں
قوت نداشت پوست مال گذشتہ بود، سلاحداران اورا ہمانجا کشتند، و سُکھاسن
شجاع خاں را برگردانیدہ بہ ڈیرہ آوردند، چوں شجاع خاں زخمی شد و عثمان خاں
بہ جزا رسید غریو و غوغا در مردم اُفتاد، چوں خبر ایں حادثہ بہ بادشاہ رسید مردم
بزرگ و اعیان دولت خود بجہت پرسش بہ خانہ شجاع خاں فرستاد و خود نیز خواست
کہ عیادت نماید، شجاع خاں فرستاد و خود نیز خواست کہ عیادت نماید، شجاع خاں
دریافتہ بود کہ فرزندان و اقربا ایں جرأتِ عثمان خاں را بر تحریک و اغوائے اسلام
شاہ محمول می کنند، بے باکی ایں جماعت ملاحظہ کردہ آمدن اسلام شاہ را تجویز ننمودہ،
گفتہ فرستاد کہ بندہ غلام پدر بادشاہ آنحضرت است، در خدمتِ پدر شما مُردن و
کشتن خود را اصلا معاقبت ندانستہ ام، بندہ از ان سی و پنج کس است کہ علم دولت پدر
شما را بنصب کردہ و بہ پدر شما اتفاق نمودہ بودند چنانکہ بر ہمگنان واضح است، حالا جان
بسلامت ازیں مہلکہ بردہ ام، روزے بکار ایشان خواہم آمد، بواسطہ بندہ تصدیع آمدن

نکشند، ہمیں پرسش و نوازشہا موجب افتخار و سربلندی است،

چوں کلمات مذکورہ بعرض اسلام شاہ رسید از فحوائے کلام دریافتہ کہ چہ می گوید لیکن چوں شجاع خاں رکن اعظم دولت اسلام شاہ بودہ و حقوق خدمت بسیار داشت یک روز تحمل نمودہ روز دیگر بہ پرسش شجاع خاں رفت، فتح خاں پسر شجاع خاں کہ بہ فرید قوت ممتاز بودہ ہیچکس سر پنجۂ او نمی توانست گرفت اسلام شاہ را دید کہ تنہا بہ سرا پردۂ شجاع خاں در آمدہ است، خواست کہ او را از میان برگیرد بریں ارادۂ وے میاں بایزید پسر شجاع خاں اطلاعے بہم رسانیدہ، دانست کہ فتح خاں قباحت بکند، فی الحال فتح خاں را فرستاد کہ اسباب پیشکش طیار کنانند، اسلام شاہ منزل شجاع خاں را بقدوم خود مشرف ساخت، ساعتے باہم بودہ، ہنگام رخصت شجاع خاں باسلام شاہ صریح گفت کہ بادشاہ سلامت! بعد ازیں تصدیع نکشند کہ بندہ را ملاحظہ کنند، مبادا حقوق در خدمت ضائع شود و علم، دولت و تحمل کہ بہ چندیں رنج و مشقت برپا کردہ ام بہ یک مرتبہ از یاد در آید، و قوم افغاناں را بادشاہ خود بدولت بہتر می دانند کہ بہ چہ حدے اعتدال و بے ہنجار است، اسلام شاہ ازاں جا بہ کوشکہائے سلطانی آمد و کینہ کہ بہ شجاع خاں داشت دہ صد کرد،

شجاع خاں بعد از چند روز غسل کردہ صدقات و مبرات بہ اہل استحقاق تقسیم نمودہ، روزے سوار شدہ بہ سلام اسلام شاہ رفت، اسلام شاہ صد و یک اسپ و یک صد بستہ قماش بنگالہ بہ شجاع خاں انعام فرمودہ بہ انواع الطاف بادشاہانہ او را سربلند ساخت، شجاع خاں از طرفہ و ضیع داز ملتمسات بے اندازۂ بادشاہ دریافت کہ ایں ہمہ عنایت مشحون بہ نفاق است، آں روز بہر طور گذرانیدہ بمنزل آمد، روز

دیگر نوکراں خود را گفت تا پرتی بار کردند، خلائق شہر را ایں گماں افتاد که ڈیره اش چرکین شده میخواهد جائے دیگر منزل کند، وقتے که تمام سپاه وغیره بار کردند وسلاح پوشیده مسلح شدند فرمود تا نقاره کوچ زدند، ازاں جا برآمده روبراه سارنگپور نہاد اسلام شاه از مشاہدۂ ایں حال برآشفت جمعے را برسم تعاقب نامزد فرمود خودش نیز استعداد لشکر نموده متوجه سارنگپور گردید، شجاع خاں در سارنگپور رسیده در مقام سامان سپاه خود شد چوں شنید که اسلام شاه می آید جمعے از رائے زناں تحریک بر جنگ نمودند، شجاع خاں گفت اسلام شاه ولی نعمت وصاحبزادۂ من است، من ہرگز جنگ نه خواهم کرد، ہرکس که ایں اراده به خاطر دارد باید که ایں خیال محال از سر بدر کند واز من مہاجرت جوید، وقتے که اسلام شاه به نواحی سارنگپور سر برآورد شجاع خاں از شہر برآمده عیال وسپاہی خود را پیش انداخته به جانب بانسبالہ رفت اسلام شاه مالوه را ضبط نموده عیسیٰ خاں سور را بابست ودو ہزار سوار در قصبۂ اُجین گذاشته جانب گوالیار مراجعت نمود، شجاع خاں باوجود قدرت واستعداد اصلا مضرت به ولایت مالوه نمی رسانید، اسلام شاه دریں مدت منتظر برافتاد نیازیاں بوده، چوں کارے پیش نرفت مرتبه دوم بجہت گوشمال نیازیاں واستیصال آں گروه جانب لاہور درحرکت آمد، دولت خاں اجیالا که پسر خواندۂ شجاع خاں بوده واز مقربان برگزیدۂ اسلام شاه بود درخواست گناہان شجاع خاں نمود، چوں نزد اسلام شاه از دولت خاں کسے محرم تر ومقرب تر نبوده، ایں ملتمس وے بغیر اجابت راه نیافته، شجاع خاں بسان باد گرد خود را به ملازمت بادشاه رسانید، اسلام شاه رقم عفو بر جرائم او کشیده سارنگپور ولایت رائےسین وبعضے محال دیگر به شجاع خاں عنایت نمود، صد ویک اسپ قماش

بسیار و یکدست طلا با طشت عنایت فرمود و رخصت ارزانی داشت، و دولت خان اجیالا در خدمت حضور می
ماند، اجیالا جهت آں می گفتند که از ڈیرهٔ خود تا دربار بادشاه هنگام شب بر دو رویه مشعل ایستاده می کردند، دولت خان میان آں می رفت، جرأت و شجاعت

از بعض غرائب روزگار بوده،

آمدیم بر بقیه احوال نیازیان، میاں اعظم همایوں و خواجه اویس به کرات محاربه
دست داده، آخر این مرتبه اعظم همایوں بر خوجه ویس غالب آمده، رو به جانب سرهند
نهاد، اسلام شاه از استماع این خبر لشکر عظیم آراسته بدفع نیازیان نامزد فرمود، اعظم
همایوں برگشته باز به مانکوت رفت، چو لشکر اسلام شاه قریب رسید باز در نواحی
سنبهل محاربه به دست داده، باز گشت بر نیازیان اُفتاد، عیال و مادر اعظم همایوں
اسیر شدند، اسیران مذکور را به خدمت اسلام شاه آوردند، هزیمت یافتگان ازاں
جا پناه به کهکراں بردند، و در کوهستان که متصل به کشمیر واقع است در آمدند، اسلام
شاه بالشکر گراں جهت تسکین فتنه سازیاں خود در حرکت آمده، دو سال با کهکران مجادله
داشت، می خواست که ایشاں را مطیع خود سازد، و سلطان آدم کهکر که به همایوں پادشاه
رابطهٔ اخلاص و انقیاد بهم رسانیده بود او را نوعے بدست آورد که این اراده پیش
نرفت اما سلطان آدم کهکر از ناموران طائفه کهکران بوده او را بدست آورده، پوست
وے کشیده، پسر وے کمال خاں را در قلعه گوالیار محبوس ساخت، چوں اسلام شاه
از سلطان آدم کهکر انتقام واجبی گرفت و جمیع این قوم را معدوم ساخت اکثر زمینداران
دامن کوه را گرفته جانب مورین نهضت فرمودند، جمیع راجهائے سوالکه به تقدیم اطاعت
پیش آمده اظهار انقیاد نمودند، راجه گوالیار پرسرام نام، بروے التفات بسیار میکرد،
نسبت بزمینداران دیگر او را به عنایات بادشاهانه سربلند ساخت، و این گوالیار کوهیست
که بوقت رفتن به کانگره و نگرکوٹ دست راست جنوب رویه میانه کوه ها واقع است،

اسلام شاہ فی الجملہ عمارتے آں جا ساختہ، باشندگان گوالیار چنداں شکل ندارند، اسلام شاہ از روئے مطائبہ ایں رباعی شعر نمود ؎

چگونہ وصف و بیانِ گوالیار کنم
بہ شرح راست نیاید اگر ہزار کنم
بہ پرسرام ندانم چناں سلام کنم
چو بنیمش روئے از خویش اُم اُم کنم

تاج خاں کررانی کہ یکے از مقربان مصاحب بود ایں بیت شعر نمودہ بہ نظر گذرانید ؎

خویش را بندۂ تو نام کنم
کار زیں خوبتر کدام کنم

اسلام شاہ چندروز در گوالیار توقف نمودہ ازاں جا بہ تعمیر قلعہ مانکوٹ پرداخت، دراں جا رفتہ پنج قلعہ عمارت فرمود، نام یک قلعہ شیرگڑھ نہاد، دومیں قلعہ را اسلام گڑھ سومیں را رشید گڑھ چہارمیں را فیروزگڑھ نام کرد، پنجمیں قلعہ را ہماں نام اصل وے مانکوٹ و مان گڑھ بحال خود داشت، اسلام شاہ دراں جا کارستانے کردہ کہ مگر در عہد سلیمان علیہ السلام ایں چنیں فرمائش بر جنیاں شدہ باشد، وایں ہر پنج قلعہ را ہر کس کہ تفرج نمودہ است او نیکو میداند کہ چہ سحر کردہ است،

اما اسلام شاہ دریں روزہا روزگار بر خلائق تنگ ساختہ در مدت سہ سال بہ سپاہ و امرا یک پل ندادہ بود، جمعے از امرایان با خود اتفاق نمودہ غدر اندیشیدند و بہ یک پیادہ جان رفتہ قرار دادند کہ امروز بادشاہ از سائبان لعل بہ دیدن قلعہ مانکوٹ خواہد رفت، تو بہ طریق دادخواہاں از پیش آمدہ تنگی راہ گرفتہ کارش آخر ساز ایں پیادہ بر بالائے کوہ رفتہ در جائے ایستادہ شد کہ بغیر از یک کس دومیں وراں را نمی گنجید ایں پیادہ سر آں تنگی گرفتہ ایستادہ شد، اسلام شاہ وقتیکہ دراں کوچہ باریک رسید

مردم پیش پیش رفتند و جماعه که عقب می آمدند عقب ماندند، پیاده مذکور از پیش بادشاه فریادکناں بیامد، چوں اسلام شاه از وے نزدیک رسید پیاده یک جانب ایستاده شده شمشیر نیمچه که در بغل داشت کشیده بر بادشاه انداخت، در گردن اسلام شاه اندکے زخم رسیده، انگشتانش نیز مجروح شدند، از نهایت بلند همتی و کمال چستی از اسپ برجست و خود را براں پیاده انداخت و او را بر زمین زد و شمشیر از دست وے بگرفت دولت خاں اجیالا از عقب مشاهده ایں امر نموده بساں باد گرد خود را به بادشاه رسانید آں پیاده را از دست بادشاه بدست خود گرفته عرض نمود که اگر حکم شود ایں پیاده را نگهدارم، اسلام شاه فرمود که قاتله بسیاراں خراب خواهد کرد، زود بکُش، جمعے را به ناحق نام خواهد بُرد، نگاهداشتن وے فائده ندارد، دولت خاں او را همان جا به قتل رسانید، ازیں آسیب که به بادشاه رسیده غوغائے عظیم در لشکر افتاد، خلائق به یکدگر می گفتند که بادشاه بدست پیاده کشته شد، همان وقت اسلام شاه از راه برگشته به دارالخلافه در لشکر رسید، ساعتے بر تخت نشسته آں شمشیر که از دست پیاده زخم به بادشاه رسانیده بود طلبیده بحضور امرایان انداخت، همه دیدند و بادشاه شناخت که ایں شمشیر خود به اقبال خاں بخشیده بود، و ایں اقبال خاں کرم الله نام داشت در پیادگان خدمت میکرد، اسلام شاه ایں را تربیت نموده در زمرهٔ امرایان نامور گردانیده اقبال خاں خطاب وے فرموده به مناصب ارجمند رسانیده بود، اسلام شاه به اقبال خاں فرمود که چوں در تو درستی اعتقاد مشاهده شده بود ترا سرفراز نمودم و تا به انتهائے دولت رسانیدم، چوں خود سرفراز کرده ترا بر آورده ام ازیں جهت شرم میدارم که ترا بے جان سازم، لیکن سزائے تو همیں است که ترا از منصب امراگری ،

برطرف نمودم، ہماں روزمرۂ تو در ایام پیادگی یک تنکہ می یافتی مقرر فرمودم، در ہماں پیادہ ہا خدمت کن، و ایں بیت شعر فرمود ے

آشنایاں چناں گرفتہ دلم

گر شوم غرق آشنا نہ شوم

مُبارز خاں را کہ عدلی خطاب یافتہ و او را جمعے امرایاں خواستہ بودند کہ بہ سلطنت بر آوردند بحضور طلبیدہ، امّا بہ خاطر خواہر و ے بی بی بائی ہیچ نہ گفت، ازاں روز از اکثر امرایان بدگماں شدہ عداوت ظاہری پیش گرفت و در مقام برانداختن ایں جماعت شد، و گرد سراپردۂ سلطانی فیلان و امرایان کہ محل اعتماد بودند بہ محافظت چوکی و پہرہ مامور ساخت، و بہ دفع نیازیان عزم الملوکی را فرمودہ سعی دستگیر نمودن بلیغ فرمود، چوں در گکھران قوت نماند اعظم ہمایوں در کوہستان کشمیر در آمد، اسلام شاہ در زیر گھاٹی ہیر نزول فرمود می خواست کہ بہ تعاقب نیازیان بہ کشمیر در آید، حاکم کشمیر مرزا حیدر نام از ملاحظۂ اسلام شاہ سر راہ نیازیان از پیش گرفت، اعظم ہمایوں دید کہ عقب بادشاہ رسیدہ، و راہ پیش حاکم کشمیر بند کردۂ عنان اختیار از دست دادہ بہ راجوری فرار گرفت، اسلام شاہ بسیار سر در تعاقب نیازیان نہادہ در موضع مدد از ولایت نوشہرہ رسید، دراں جا از تنگی کوہہا ہمہ بہ خاطر بہم رسانیدہ صلاح دولت در صلح دیدہ، سید خاں و عبد الملک کہ از مقربان و معتمدان درگاہ بادشاہ بودند بہ رسالت نزد اعظم ہمایوں و جماعت دیگر نیازیان فرستادہ مقدمات صلح درمیاں آورد و نسبت بخود حقوق بر مرزا حیدر بہم رسانیدہ اظہار بے سامانی خود نمود، اعظم ہمایوں و سعید خاں و شہباز خاں و فیروز خاں و بی بی رابعہ دراں جنگ بہ قتل رسیدند، کشمیریاں بہ فتح و

فیروزی در سهری نگر مراجعت نمودند، مرزا حیدر سرهائے افغانان بدست یعقوب میر
پیش اسلام شاه در موضع بن که نزدیک به آب چناب است فرستاد، اسلام شاه از
فتنهٔ نیازیان بالکل خاطرجمع ساخته مراجعت فرمود، درین وقت مرزا کامران از
ملازمت همایون بادشاه فرار فرموده به اسلام شاه التجا آورد، چون کامران مرزا
در شعر آرائی و شعرفهمی طبیعت درست داشت و این مقدمه مکرر به مجلس اسلام شاه
مذکور گردیده بود، در مجلس اول اسلام شاه برائے آزمائش طبع مرزا کامران سه بیت
یکے از اشعار اهلِ عراق دوم از قصائد هندوستان سوم از شعر افغان آورده گفت
چگونه شعر است، مرزا کامران گفت از خوبیهائے شعر می پرسید یا این فرمائید که اشعار کیست؟
اسلام شاه گفت می خواهم که بدانم که این هر سه بیت اشعار کیست؟ کامران گفت بیت اول که خواندید شعر اهلِ عراق است، بیت دوم شعر
اهل هند است و بیت سوم شعر افغان است، اسلام شاه و جمیع حاضران به کمال فهم و
فراست مرزا کامران آفرینها نمودند، بعد ازین واقعه اسلام شاه از روئے تکبر و بهمنمونی
بعضے امرایانِ مقرب سلوک لائق نه نمود، از پیش اسلام شاه مرزا کامران فرار نموده
به کوه سوالکه در آمد و از آں جا به ولایت گکهر رفت، تفصیل این وقائع در احوال
همایون بادشاه به تفصیل مذکور است،

اسلام شاه از موضع بن به کوچ متواتر دهلی رسید، چند ماه در دهلی رحل اقامت انداخت، روزے
در دهلی اسلام شاه زلو بر گلوئے خود نهاده خون کم میکرد، مقارن آں حال خبر رسید که
همایون بادشاه از نیلاب گذشته به هندوستان در آمد، دراں هنگام که این خبر به
اسلام شاه رسید مطرب افغاناں که او را دورگو نیند این بیت می خواند و رباب
می نواخت ؎

همہ عالم اگر شود دشمن
چوں تو یارِ منی، چہ باک مرا

اسلام شاہ بہ حاضراں گفت ہاتف غیبی چنیں مژدۂ لاریبی می رساند، بالاتر ازیں تفاول نیک درکار نیست، بہ ساعت و اخبار منجمان مقید نشد، ہماں ساعت زلوا از زیر گلو دور کردہ سوار شد، غیرتِ شاہانہ را کار فرمودہ در روز اول کروہ را منزل کرد، و توپ خانہ آراستہ ہمیشہ ہمراہ می داشت، دریں سفر کہ بہ سرعت واقع شد گاواں ہمہ اطراف نواحی دہلی متفرق شدہ بودند تا رسیدنِ گاوان توقف نکرد، فرمود کہ بجائے گاوان پیادہائے رجال ارابہ بکشند وسہ لکہ رجالہ نوکر داشت، یک و نیم لکہ رجالہ بدستِ خود کلند میداشتند و بر دور لشکر قلعہ می ساختند، ہر توپے را ہزار پیادہ کشیدن گرفتند، خودش بہ سرعت تمام متوجہ لاہور شد، ہمایوں بادشاہ پیش از راہی شدنِ اسلام شاہ برادر خود کامراں مرزا را از سلطان آدم گکھر بدست آوردہ جانب کابل برگشت، اسلام شاہ تا لاہور رفتہ مراجعت نمودہ بہ گوالیار رفت و دراں جا بہ شغل شکار مشغول گردید،

اتفاقاً روزے در نواحی آں زمین شکار می کرد، جمعے از امرایان افاغنہ غدر نمودہ سر راہ اسلام شاہ گرفتہ در مقام غدر ایستادہ شدند، چوں زندگانی اسلام شاہ باقی بود براہِ دیگر مراجعت نمود، ہم دراں شب حقیقت غدر ایں جماعت بہ تفصیل بہ عرض بادشاہ رسید، بہاؤالدین و محمود و مدار اکہ سر اہلِ فتنہ و بغی بودند گرفتہ بسیاست رسانید، اسلام شاہ بعد ازیں از جمیع امرایان بدگمان تر شدہ، ہر کس از امرایان خود دید را کہ بہ قوت و غلبہ گمان می برد گرفتہ مقید می ساخت و می کشت، روزے با منکوحۂ

خود بی بائی گفت کہ راہ پسرت پاک نمودم، اما برادر تو مبارز خاں در راہ ماندہ است، اگر حیات پسر می خواہی بگو کہ برادرت را از میان بردارم، بی بی گفت کہ برادر من مردے عیاش و فراغت دوست است، و ہمیشہ در ساختن آلات موسیقی و بہ شنیدن سرود ایام زندگانی خود مصروف می دارد، او را دماغ سلطنت نیست، اسلام شاہ از درستی رائے ہر چند بہ دلائل معقول و نصائح سود مند زن را معقول می ساخت زنِ کج فہم اصلا گفتۂ اسلام شاہ کہ عین بہبودی وے بود قبول نمی کرد، چوں اسلام شاہ دید کہ زن بہ ناقص العقلی خود رفت از وے مایوس شدہ گفت تو دانی از مبارز خاں این پسر را خطرہا است، چنانچہ آخر ترا گفتۂ من معلوم شود، این بگفت و از محل بیرون آمد و در مقام سیاست بندیاں حکم فرمود کہ تمامی بندیاں را در خانہ درآوردہ آں خانہ را پر از داروے تفنگ کنند و آتش زنند، بموجب حکم اسلام شاہ ہمچناں کردند، جمیع بندیاں در ہوا پرید عضو ہائے ایں جماعت از ہم جدا گشت، الا کمال خاں گکھر کہ در گوشۂ خانہ بہ ضیانت الہی محفوظ ماند، چوں حقیقت ایں وقائع عجیبہ بعرض اسلام شاہ رسید کمال خاں را از خانہ برآوردہ بہ حضور خود طلبیدہ سوگند داد کہ بعد ازیں در مقام خلاف نباشد، و غیر از جاں سپاری و وفاداری شیوۂ دیگر بخود راہ ندہد، کمال خاں نوعے کہ اسلام شاہ گفتہ بود آنچناں بعمل آوردہ خلاصی یافت،

ازاں باز اسلام خاں در مقام تربیت کمال خاں گکھر شد، در اندک زمانے او را از امرایان عمدہ گردانیدہ و خدمات بزرگ حوالہ نمودہ او را بہ انواع الطاف بادشاہانہ خوشدل و سربلند گردانید و پایۂ دولت و عزت او بلند ساخت،

مقارن آں حال یکے از مقربان را کہ بے سامانی بحال او راہ یافتہ بود بخدمتے

فرستاده به گمان آنکه شاید از آن جا چیزے بیابد که باعثِ رفاہیت او گردد، آں مقرب شیوهٔ دیانت و امانت بر خود قرار داده، بعد از فراغِ خدمت مراجعت نمود، مرتبهٔ دیگر از دیانت و بے سامانی او بعرض رسید، اسلام شاه که کار بر عالم دراں ایام تنگ گرفته بود این بیت در جوابش خوانده دیگر ہیچ نه گفت ؎

خنگ دولت بزیرِ راں تو بود

چوں تو کم تاختی، کسے چه کند

گویند در زمان اسلام شاه شیخ علائی نام درویشے در مذہب مہدی غوغائے عظیم انداخته، جمعے کثیر از راه برد، و جمعیت با خود زیاده از حساب درویشی و فقیری گرد آورد، در ہر شہر و بازار ہر جا که نامشروع می دید به ہر طریق که مقدور وے می بود او را از و رمی کرد و منع آں می نمود، در بیانه غوغائے بلند بنیاد نهاد، آخر بموجب رہنمونیِ مرشدِ خود ارادهٔ حج نموده با ششصد ہفتصد کس خادم رو براه حجاز نهاد چوں بخواص پور که به حدود جودھپور واقع است رسید خواص خاں مشهور باستقبال او بر آمده معتقد شد، اسلام شاه بعد از استماع کلمات مذکور او را طلب بحضور نمود، شیخ مذکور در مجلس حاضر شد، لیکن برسم آداب سلاطین شیخ علائی مقید نشد، سلام مشروع بر اسلام شاه گفت و بادشاه جواب علیک السلام بکراہت داد، این معنی به مقربان بسیار دشوار آمد، ملا عبد اللہ سلطان پوری که مخدوم الملک خطاب داشت با شیخ علائی در مقام انکار بوده فتوی بر قتل وے داد، اسلام شاه باحضار جمیع دانشمندان حکم فرموده تشخیص این قضیه حواله ایشاں نمود، شیخ علائی در مجلس بحث بر ہر کدام ایشان به قوت طبع غالب می شد، اسلام شاه گفت یا شیخ! از یں دعوی بگذرد و باز آ، تا من ترا بر

تمام قلم و خود محتسب گردانم، تا ایں مدت بے حکم من منع مناہی میکردی، حالا بفرموده من می کرده باش، شیخ علائی قبول ایں معنی نکرد، اسلام شاه بر خلاف حکم مخدوم الملک باخراج شیخ حکم نموده جانب ہندیہ فرستاد و بہار خاں شروانی که حکومت آں محال داشت با تمامی سپاه خود به شیخ علائی گرویده، مخدوم الملک بقبیح ترین وجہے خاطر نشان بادشاه نموده از اراده خروج و فساد آگاه ساخت، اسلام شاه او را ازاں ولایت باز طلبید، دریں مرتبه اسلام شاه باز از علمائے پیشتر به تشخیص ایں قضیه توجه نمود، مخدوم الملک گفت ایں مردود دعوی مہدویت می کند و مہدی بادشاهِ تمام روئے زمیں خواہد شد، تمام لشکر بادشاہی بوے گرویده است احتمال است که امروز فردا در ملک خلل عظیم راه یابد، اسلام شاه ایں مرتبه گوش بسخن مخدوم الملک نکرد، شیخ علائی را در بہار پیش شیخ بده طبیب دانشمند که شیرشاه معتقد وے بود و بحدے اعتقاد داشت که کفش شیخ پیش می نہاد، فرستاد، تا بموجب فتوی وے عمل نماید، دریں وقت اسلام شاه در ملک پنجاب به تعمیر قلعه مانکوت وغیره مشغله داشت، وقتیکه شیخ علائی در بہار رفت بده موافق فتوی مخدوم الملک نوشته بقاصدانِ بادشاه داد، ہمدر اثنائے ایں حال شیخ علائی به مرضِ طاعون که در آں جا شائع بود گرفتار شد، و در حلق وے جراحت افتاد که مقدار یک انگشت فتیله می رفت در زمانے که شیخ علائی را نزد اسلام شاه آوردند قوت گفتار نداشت، اسلام شاه در گوش وے گفت که تو تنہا در گوش من بگو که من مہدی نیستم و مطلق العنان باش، شیخ علائی گوش بسخن بادشاه نکرد، چوں اسلام شاه از شیخ علائی مایوس شد فرمود تا او را تا نه تازیانه زنند، در سه تازیانه سوم جان به قابض ارواح سپرد، و اکرالله تاریخ او شد

عوام الناس گویند کہ شیخ علائی بحضور اسلام شاہ این رباعی خواندہ گفت اگر خواہی کہ حقیقت پے بری در رباعی شیخ اوحد الدین کرمانی تامل فرمائی کہ چہ می گوید ؎

من یک جانم کہ صد ہزار است تنم — چہ جان چہ تن جملگی خویشتنم
خود را دگرے ساختہ ام این عجب است — گر شاد کنم آں دگرے را کہ منم

چوں اسلام شاہ دریں روزہا ہمگی ہمت براں مصروف داشت کہ امرایان بزرگ را از پا در اندازد چنانچہ بریں کار دقیقہ مہمل نگذاشت از خواتین عمدہ چند کس باتفاق یکدگر قرار دادند کہ اسلام شاہ را از میاں بر داشتہ مبارز خاں را بہ سلطنت بر دارند، خبر بعضی این امرایان بر اسلام شاہ رسید، بادشاہ در بند آں شد کہ این ہمہ امرایان را یکجا بدست آوردہ سیاست نماید، امرایان مذکور نیز ازیں اندیشہ آگاہی یافتہ خود را گرد آوردند و قرار بخود دادند کہ مایاں یک جا بدربار نرویم، اگر یکے بیاید دیگرے نیاید، امرایان بر ایں نہج سلام می رفتند، و اسلام شاہ در پی کشتن این امرایان شب و روز جی بود کہ یک جا بدست آوردہ سیاست نماید، ازاں جا کہ تقدیر سبحانی بہ تدبیر انسانی باز نتواں داشت بیک ناگاہ بزحمت سد بول و علت درد مثانہ در قلعۂ گوالیار بر بستر ہلاکت افتاد، جمعے رفتہ اند کہ دنبل در محل نازک بر آمد، بادشاہ ازیں حادثہ ہیچکس را اطلاع نداد و دنبل را بدست خود داغ کرد، بمجرد داغ نہادن بے تابی بسیار بحال بادشاہ راہ یافت دراں ہنگام جمعے مقربان کہ از مصاحبان بادشاہ بودند، از زبان اسلام شاہ بعضے کلمات نادرست و ہرزہ شنیدند، بعد ازاں کہ اسلام شاہ بہوش آمد تاج خاں کررانی کہ از امرایان مقرب اسلام شاہ بود بعرض رسانید کہ بادشاہ جہانیاں سلامت! امروز از زبان مبارک کلمات خلاف عادت شنیدیم، شاہ در جواب تاج خاں این بیت خواند ؎

دگر کردند خوباں شیوۂ حسن

حسن را ہم سخن طرزے دگر شد

اسلام شاہ فرمود کہ اے تاج خاں ما خود را می دانستیم کہ قوتے داریم و ہمہ مردم را زبر کردہ ایم، اما کار باقوی افتاد، خود را از مور عاجز و ضعیف تر یافتیم و حال خود را شناختیم،

مقارن حال بی بی بائی را طلبیدہ گفت تا حالی زماں در حکم من است، ہنوز ہیچ نرفتہ، اگر بعد از من سلطنت پسر میخواہی بفرما تا برادرت مبارز خاں را از میان بردارم، بی بی مذکورہ بنا دگریہ کرد، اسلام شاہ گفت تو دانی، درہمیں کلمات بیک ناگاہ پیک اجل در رسیدہ در سنہ ۹۶۰ سنین و تسعمائیہ تا چشم برہم زدن بعالم دگر خرامید،

جمعے سیاہ کہ از مرض بادشاہ آگاہی نداشتند بیک مرتبہ خبر موت شنیدہ حیران کار خود شدند، مدت سلطنت اسلام شاہ نہ سال و چند ماہ بود، ہمدریں سال سلطان محمود گجراتی و نظام الملک دکنی نیز وفات یافتند، تاریخ ایں ہر سہ بادشاہ بحساب ابجد "زوال خسرواں" یافتہ اند، ایں وقائع در سال نہ صد و شصت و یک بوقوع آمدہ

شہ خسرو را اجل آمد بہ یک سال — کہ ہند از عدل شاں دارالاماں بود

یکے اسلام شہ سلطان دھلی — کہ اندر عہد خود صاحبقراں بود

دوم محمود شہ سلطان گجرات — کہ ہمچو دولت خود نوجواں بود

سوم آمد نظام الملک سنجری — کہ در ملک دکن خسرو نشاں بود

زمن تاریخ فوت ایں سہ خسرو — چہ می پرسی؟ "زوال خسرواں" بود

شیرشاہ و اسلام شاہ ہر دو پانزدہ سال و چند ماہ بہ سلطنت پرداختہ رخت هستی بر بستند۔

بعضے وقائع کہ در عہد اسلام شاہ بوقوع آمدہ بود

می نویسیم:-

اوّل آنکہ در لاہور مردے بودہ، در مسجد کاروانسرائے بسر می برد و خانہ خود آں روی آب راوی در دیہے داشت، ہر وقت کہ رہگذری را می دید کہ در مسجد فرود آمدہ و جوانے دولتمند می نماید نزد او می رفت و وے ازیں پیر می پرسید کہ شما خانہ در ہمیں سرائے دارید، وے میگفت خانہ بندہ ازیں جا بغایت نزدیک است، در آں دیہ می باشم و یک ہم میدارم، آں شخص می پرسید کہ آں ہم کدام است مرد پیر سورت۔ شیطان سرت میگفت کہ من پیر شدہ ام، دخترے دارم اہلِ علم و جمالے بہ وے عطا شدہ کہ آفتاب و ماہتاب از چہرۂ انورش رشک و خجالت می برند، و آں جمیلہ بحدّ بلوغ رسیدہ، مردے مناسب احوال او تفحص میکنم و ہمدریں نیت در مسجد می باشم تا او را بہ یک نیک بخت بدہم تا آں دختر آسودہ باشد و من نیز از بار او خلاصی یابم، ہر کہ بایں کار راضی می شد او را می گفت ڈیرہ تو ہمیں جا باشد، تو یکبار تا بخانۂ من بیا و او را بچشم خود بہ بیں، اگر ترا خوش آید آں زماں ڈیرۂ خود بردا شتہ ہماں جا کُن، تا او را انیس و محرم تو گردانم، بدیں فریب او را بخانہ می بُرد، تمام ہمراہاں او را زہر در طعام دادہ بیجان می ساخت،

روزے یک جوان آدمی را بدستور معہود فریب دادہ بخانہ بُرد، یک پیادۂ وی حاضر

نبود، بہ بازار رفتہ بود، آں پیر شیطان جمیع ایں مردم را بکشت، آں پیادہ چوں از
بازار بیاید ایشاں را بجائے خود ندید، از مردم پرسید کہ جوانے با ایں چنیں صفت دریں
مسجد فرود آمدہ بود، کجا رفت، خلائق گفتند کہ شاید بمنزل پیش رفتہ باشد، ایں پیادہ بسرعت
بادگرد دویدہ بمنزل پیش رفت، دراں منزل از ہمراہانش اثرے نیافت بہ خاطر آورد کہ
درہماں سرائے بگوشۂ فرود آمدہ باشند برگشتہ باز آمد، دراثنائے راہ دید کہ ہماں اسپاں
را مردم دیگر برائے آب دادن می برند، وہیچکس ازاں مردم پیدا نیست، ازاں جماعت
پرسید کہ ایں اسپاں از کدام صاحب اند، آں مردم نام دیگرے بُردند، ایں پیادہ
دریافت اثر پئے اسپاں گرفتہ آں خانہ را تحقیق نمودہ، آمدہ پیش
کوتوال رفت و اظہار نمود کہ ایں اسپاں از یاران من اند،
اسپاں دریں خانہ یافتم، اما یاراں را نمی یابم، کسانِ شحنہ خانۂ
آں درویش درآمدہ تمام رخت با اسپاں باز یافتند چاہے
دراز خانۂ وے برآمد کہ ہمہ ایں مردم ایک جا کشتہ درآں چاہ
انداختہ وہم شصت کس دیگر یافتند کہ ہم بریں دستور کشتہ بود، واستخواں بسیار از
آں چاہ برآمدہ آں پیر سلطاں بہ حکم بادشاہ زماں بہ جزائے اعمال خود رسید

واقعۂ دیگر، درلاہور اندرون حصار زیر منارہ شخصے تعویذ نویس می ماند
وایں تعویذ نویس مشہور بود، عورات را تعویذ می داد، وضابطہ بہ خود قرار دادہ بود
کہ چوں دوکس یک جا می رفتند تعویذ نمی داد و میگفت اگر تنہا بیائی تعویذ میدہم، جہت
آنکہ درتنہا آمدن تعویذ زود اثر میکند، ہرکس تنہا بخانۂ وے می رفت، نظر بر احوال
او می انداخت، اگر دولتمند می دید او را می کشت واگر فقیر می بود او را تعویذ نوشتہ

می داد، از عهد بعید آں شخص دریں کار بود، یک عورت کهتری که شوهر او دو زن داشت و یکے را دوست نمی داشت، ایں زن در طلب کار عمرے بسر برده و از هر درے برافتادن زن دوئیں او و محبت به خود مسئلت می نمود، روزے یکے از همسائگان باں زن گفت که مردے نزدیک مینار می ماند، از هیچ کس چیزے نمی گیرد، شاید ایں مشکل تو از وے برداشته شود، اما شرط آنست که تنها پیش وے باید رفت، چوں دو کس یک جا می بیند تعویذ نمی دهد، ایں زن هنگام شام از خانه برآمده، خود را به خانهٔ تعویذ نویس رسانید، چوں ایں زن فی الجمله از دولتمنداں بوده، تعویذ نویس او را بدستور معهود به خفتگان عدم رسانیده، او در خانهٔ خود چهار چاه ساخته بود و ایں چهار چاه از کشتگان پر شده بود، ایں زن را در یک گلیم پیچیده بر سر غلامے داد و یک کس دیگر همراه کرده گفت که بیروں شهر در چاهے بیندازید چوں شب گذشته بود بر دروازهٔ قلعه آمدند، دربانان گفتند که ایستاده باشید، دریں گلیم چه چیز است که می برید، اینها گفتند که از پیش قرضدارے غله می بریم، چوں جماعه دار دربانان حاضر نبود دربار گفتند تا آمدن سردار ما یاں بمانید او تفحص کرده خواهد گذاشت، ایشاں بار فرود آوردند و خود نشسته بودند، خیال آں داشتند که نوعے ازیں جا گریخته روند، دربانان صورت اضطراب دریں ها مشاهده کرده بخاطر آوردند که خائف می نمایند، ایں هر دو را محکم به بستند و تفحص آں بار نکردند، تمام شب بسته ماندند، چوں روز برآمد جماعه دار دربانان را گفت اینها چه کسند، دربانان ماجرائے شب اظهار نموده گفتند تفحص بار نه کرده ایم، مهتر دربانان گفت به بینید که درو وے چیست، چوں کشادند عورتے مرده یافتند، مهتر دربانان هر دو را از یرلت گرفت - اینها گفتند ما مزدورانیم، ما را دریں کار خبرے نیست، کسیکه ایں کار کرده ما او را بنمائیم، دربانان ایں خبر به کوتوال رسانیدند و کوتوال جمعیت نموده ایں هر دو را پیش کرده به خانه تعویذ نویس برد،

اتفاقاً شوہر ایں زن با جماعۃ برادران بر در تعویذ نویس رسیدہ، آں جا خود ہجوم عام دید، شوہر زن کہ در تفحص دے می گشت اور امردہ یافت، کوتوال شہر فرمودہ تا خانہ اور اکافتند، چہار حجرہ زیر زمیں بر آمد، دو حجرہ پُر از استخوان شدہ بود، و دو دو حجرہ ہنوز آدم پوشیدہ نشدہ بود، اما پر شدہ بود، کوتوال از دپرسید کہ از کے ایں کار میکنی؟ گفت تمام عمر من دریں کار صرف شدہ، وایں ہر چہار حجرہ کہ پُر از آدمیان یافتند ہم ازیں بابت مُردم بودہ اند، بہ حکم اسلام شاہ جمیع مردم کہ با دے ہمدستاں بودند بقتل رسیدند و بہ جزائے اعمال خود پیوستند،

ذکر سلطنت سلطان محمد عدلی سور برادر زادۂ شیر شاہ

چوں اسلام شاہ در گوالیار برحمت حق پیوست پسرش فیروز خاں کہ در سن دوازدہ سالگی بود بہ اتفاق جمیع خوانین و افغانان بلند مکان در گوالیار قدم بر مسند سلطنت نہادہ جلوس فرمود، وہنوز مدت سہ روز بہ تمام نگذشتہ بود کہ مبارز خاں (برادر زادۂ شیر شاہ) ولد نظام خاں سور خواہر زادۂ خود فیروز خاں را بعد فوت اسلام شاہ بروز سوم در محل بادشاہ در آمدہ قصد قتل نمود، خواہر عادلی بی بی بائی ہر چند عجز می نمود و شفاعت پسر خود می کرد میگفت کہ ایں پسر مرا بگذار تا اور اگرفتہ بجائے برم کہ نام بادشاہی ہرگز نگیرد، بی بی بائی ہر چند زاری نمود فائدہ نکرد، مبارز خاں سنگدل اصلا بر بیچارگی خواہر خود ترحم نہ نمود، چشم عقل پوشیدہ آں طفل معصوم را بہ زور از زیر دامن خواہر کشید و بہ اقبح وجہ بکشت ؎

ہر کرا پدر در گیتی عاقبت خونش بہ بخت ⁂ جانِ آں فرزند چوں باشد کہ خصمش دراست

بنام خود خطبه خوانده خود را سلطان محمد عادل خطاب کرد، اول عدل ایشان این بود که خواهرزادهٔ خود را بدین ظلم و بے نوائی کشتند، و عوام الناس او را آندهی می خواندند، گویند پیش ازاں که اسلام شاه بر بستر هلاکت رفتند روزے با منکوحهٔ خود بی بی بائی گفت اگر تو پسر خود فیروز خاں را دوست می داری و جان وے را می خری اجازت بده که مبارز خاں را از میان بردارم، اگر برادر خود را دوست می داری دست از حیات پسر خود بشوئے که او را از مبارز خاں خطرہاست، آخر کار ترا معلوم خواهد شد که برادر تو در چه کار است، بی بی بائی چوں بگفتهٔ اسلام شاه گوش نکرد آخر دید انچه دید، هرچند سنگ بر سر می زد و نصائح اسلام شاه بیاد می آورد سود نداشت به مضمون این بیت ؎

که چوں آزموده شود روزگار
بیاد آیدت پند آموزگار

چوں در سنه ۹۶۰ھ عدلی بر تخت نشست و در تاریخ سلاطین ماضیه انواع زر بخشی سلطان محمد بن تغلق شنیده بود تقلید وے کرد، در اوائل جلوس چند گاه کلید خزانه بگشاد و بخلق انعامات بداد هر که باش بزبان هندی تو که گویند می انداخت کمتر از پانصد تنکه قیمت او نبود، به هر خانه که می افتاد پانصد تنکه نقد به صاحب خانه میدادند و آں که باش می آوردند، سلطان عدلی نهایت پاکیزه روزگار بود، بر نغمه هندی میل بسیار داشت و اکثر آلات موسیقی اختراع کرده خودش خوب می نواخت، و سواس به حدے غالب داشت که لجام اسپ به عطر آلوده به دستش می دادند، و دست خود به دست و اندام هیچ النسانے نه نهاده

گویند مرتبہ شیخ گھورن ساکن موضع تلگنہ کہ از امرائے عظام سلطان ابراہیم و بابر بادشاہ بود بدیدن عدلی رفت، عدلی برسم معہود ہنگام پابوس نمودن شیخ گھورن ہر دو دست خود را در آستین انداختہ بہ شیخ گھورن مصافحہ نمود، شیخ مذکور نیز ہر دو دست در آستین انداختہ بہ سلطان مصافحہ کرد، عدلی بہ شیخ گھورن گفت کہ من خود بہ علت وسواس گرفتارم شما چوں بایں روش مصافحہ کردید، شیخ گھورن گفت کہ فقیر نیز بہ ہمیں علت مبتلا است، جمیع حضار عدلی از لطیفہ شیخ از کمال فہم و فراست تعجب نمودند، وہم در روز جلوس عدلی ببانگ گفت کہ ما ایں سہ امرارا برگزیدم و دیگر امرا را تابع ایشان نمودم، وجمعے کثیر امرایان را از نوکری برطرف نمودہ گفت کہ ہرکس کہ میل نوکری داشتہ باشد پیش ایں ہر سہ امرا نوکر بماند، و از برگزیدہائے عدلی اول بہار خاں شروانی دوم ابراہیم خاں سور سوئم شمشیر خاں برادر خرد خواص خاں بودند، ایں ہر سہ امرا خزانہ و لایت علی التویہ تقسیم نمود، ومنصب وزارت بہ شمشیر خاں مذکور و دولت خاں نوحانی قرار یافت

وہیموں بقال ساکن ریواڑی از توابع میوات دراں ایام از شحنگی بازارہا در امور سیاسی قدم بالا نہادہ، پیش عدلی اعتبار تمام پیدا کردہ از مقربان درگاہ وے شد از یں سبب جمیع امرایان باقیمانہ از عدلی بددل شدند خلل و فساد عظیم در لشکر بہم رسید، امرایان کہ نوکر بادشاہ بودند از نوکری عار نمودند،

عدلی ہیموں بقال را کہ خلائق در عہد اسلام شاہ از وے بجان رسیدہ بودند بنواخت و بر جمیع امور ملکی او را مجاز ساخت) احمد خاں سور کہ در رہتاس تو بالشکر عظیم بہ تادیب گکھراں نامزد بود از کشتن فیروز شاہ پسر اسلام شاہ بنہایت رنجیدہ، مقارن آں حال فرمان عدلی بہ وے رسیدہ و از جلوس خود آگاہی بخشیدہ، احمد خاں گفت پیش از یں بہ من فرمان فیروز شاہ رسیدہ بود اطاعت فرمان وے نمودہ ام

عدلی حرام نمکی نموده صاحبزادهٔ خود را کشته است، من هرگز او را به سلطنت قبول ندارم، جماعهٔ امرایان که تعنیات آں صوبه بودند از لاهور و اطراف آں طلبیده همه را از خود ساخته لوائے مخالفت برافراخت، جهت انتقام خون فیروزشاه و حق نمک شیرشاه و اسلام شاه بالشکر بلا انتها از رهتاس بو در حرکت آمد، هنوز یک ماه در از جلوس عدلی نگذشته بود که ....

....

.... در هر طرف ملک هر سرے را دماغ پیدا شد، از استماع انتقال اسلام شاه و قتل پسرش فیروزشاه و فرو گرفتن عدلی تخت سلطنت را، فتنه جا بجا پیدا شد، ولایت هند طوائف ملوک شدن گرفت و از سلوک ناهموار عدلی جمیع امرایان از وے گریختند،

روزے در دیوان خانهٔ گوالیار عدلی بار عام داده بود، امرایان نامور به خدمت وے حاضر شدند، تقسیم جاگیرها می شد، عدلی حکم نمود که ولایت قنوج را که در جاگیر شاه محمد فرملی بود تغیر داده به سرمست خاں شربینی دهند، چوں ایں هر دو سردار از امرایان بزرگ و قبیله دار بودند

سکندر خاں پسر شاه محمد فرملی که جوان نوخاسته و رستم زمانه بود در دربار عام به درشتی گفت که حالا کار ما بجائے رسید که جاگیر ما را کشیده بایں طائفه شربینی سگ فروش خواهند داد، سخن در معرکه بلند شد، شاه محمد دراں وقت بیمار بود و وے همیشه پسر خود را از درشتی و ناهمواری منع می کرد، سکندر خاں با پدر به وقتے که مذکور می شد همیں میگفت که شیرشاه ترا یک مرتبه در قفس آهنیں انداخته قصد جان تو داشت نهانیش اسلام شاه شفیع تو شده بود که ازاں مهلکه جان بسلامت بردی، حالا طائفه

سور قصد از بیخ برآوردنِ تو دارند و این را نمی فهمی، ترا نخواهد گذاشت، این قدر
زبونی برائے چه از انسان باید کشید، سکندر خان این عداوت در دل داشت، وقتے
که سخن در تغیر و تبدلِ جاگیر مذکور شد، سکندر خان به انواع درشتی پیش آمد، سرمست خان
شربنی که بسیار بلند قامت و قوی هیکل بود بطریق فریب و چاپلوسی دست بر کتف
سکندر خان نهاده گفت فرزند این همه درشتی از برائے چیست و قصد وے آں بود
که باین بهانه او را دستگیر سازد، سکندر خان قصد وے را دریافته دست به خنجر کرده
و چناں زخم کاری بر شانهٔ سرمست خان زد که همان زخم خرمنِ هستی او را به باد داد
و او بیهوش افتاد، چندے دیگر را بکشت و زخمی ساخت [و درونِ حرم گریخت]
عدلی دراں شور و غوغا از عام و خاص برخاست و درونِ حرم گریخت و سکندر خان
تعاقب او کرد، عدلی از درون زنجیر دروازه ببست، به هزار حیله خان را به سلامت
بردند، دراں روز اکثر امرایان عدلی در دیوانخانه شمشیرهائے خود را انداخته راه
فرار گم کردند، سکندر خان مانند دیوانگانِ سرمست هر که را می رسید می کشت، یک دو گهڑی
این هنگام در میان بود، مقارن آں حال ابراهیم خان سور که خواهر عدلی در نکاح او
بود شمشیر برکشید و بر سکندر خان زد، مردم دیگر نیز حمله آورده کارش تمام ساختند،
سکندر خان به قصاص خود رسید، خبر این حادثه بشاه محمد رسید با وجود ضعف روانه
دربار عدلی شد، در اثنائے راه تاج خان کرانی برادر میاں سلیمان که خود
را حضرت اعلیٰ گویانیده بود از دیوانخانهٔ عدلی عدول نموده از قلعه بدر می آمد
و در راه به شاه محمد قرملی در خورده، یکدگر از احوال دربار پرسیدند، تاج خان
همین قدر به وے گفت که من ازیں معرکه پائے خود کشیده ام، بیا تو هم با من هوا فقت نما

که کار دگرگوں شده است، شاه محمد قبول نه کرد، اجل وے گریبان گرفته بود، بمجرد
رفتن دولت خاں نوحانی بیک ضرب شمشیر کار شاه محمد تمام کرد، تاج خاں از
گوالیار فرار نموده عازم بنگاله شد، عدلی فوجے را از پئے او تعین نموده خود
نیز عازم گشت، در نواحی چهپرامئو که چهل کروه از آگره است عدلی به تاج خاں
رسید، جنگ کرده، تاج خاں هزیمت یافته جانب چنار رفت، و در راه بعضے
عمال خالصه عدلی را بدست آورده از نقد و جنس آنچه بدست افتاد متصرف شد،
و صد زنجیر فیل نیز بدست آورد، از آں جا به عماد و سلیمان و خواجه الیاس که
برادران وے حکومت خواص پور و ٹانڈه و دیگر پرگنات کنار گنگ داشتند
ملحق شده، همه افغانان در مقام مخالفت شدند، و عدلی نیز جانب چنار به جهت
آوردن خزانه و تادیب باغیان کررانی لشکر کشید، طرفین در کنار دریا مقابل
نمودند، هیموں بقال به عدلی گفت که اگر یک حلقه فیل به من همراه سازند از آب
گذشته بر کررانیاں روم و دمار از ایشان برآرم، عدلی فیل و لشکر بسیار همراه
هیموں داده بر کررانیاں نامزد فرمود، هیموں صف آرائی نموده از اوضاع فلکی
بر کررانیاں غالب آمده شکست به افغانان داده با فتح و نصرت پیش عدلی آمد،
انواع نوازش یافت و خطاب "راجه بکر ماجیت" یافت، از آن باز عدلی تمام
مهام ملکی در قبضهٔ اقتدار وے نهاد، هیموں به حدے غالب آمد و کار بجائے
رسانید که هیچ چیز در حکم عدلی نگذاشت مگر طعام و آب، تمام خزانه و فیلان در قبضهٔ
خود در آورد، و در تمام ممالک محروسه هر جا بقال از خود تعین ساخت، تا آنکه تمام
ولایت از تصرف عدلی بدر رفت و از هر طرف امرایان به مخالفت برخاستند،

مقارن آں حال ابراهیم خاں ولد غازی خاں سور که خواهر عدلی در عقد ازدواج وے کشیده بودند و وے از خویشاں شیرشاه می شار خواهر عدلی وے را آگاه ساخت که عادلی در مقام گرفتن و بند کردن تست، ابراهیم خاں از چنار گریخته جانب بیانه و هنڈون که دراں ایام حکومت آں عرصه به بدروی غازی خاں تعلق داشت روان شد روان شد، عدلی عیسیٰ خاں نیازی را از پے ابراهیم خاں تعین فرمود، قریب کالپی به یک دیگر رسیده جنگ کردند، عیسیٰ خاں منهزم شد ابراهیم خاں غالب آمده ازاں جا رو به جانب دهلی نهاد، دو سه روز در دارالملک دهلی مانده، روز جمعه خطیب پیش وے رفت و به جهت خطبه التماس نمود که بنام کدام کس خوانده شود، ابراهیم خاں گفت چنانچه مشروع باشد آنچناں کنید، یک جمعه خطبه بنام خلیفه خواندند، و جمعه دیگر بنام خود حکم نموده از دهلی به آگره آمد و اکثر ولایت را متصرف شد،

عدلی بعد از استماع ایں خبر محنت اثر دید که ابراهیم خاں میانه ولایت دهائے تخت را متصرف شد دست از گررانیاں باز داشته برابر ابراهیم خاں که خود را اسلطان ابراهیم نامیده بود روان شد، وقتے که بکنار جمنار رسید ابراهیم خاں کس خود را نزد عدلی فرستاده گفت که رائے حسین حلوانی و بهادر خاں شروانی و چندے دیگر امرایان مرتبت رکن السلطنت بیایند و دست مرا گرفته ببرند، بر عهد آں جماعت توانم خود را بنجد حضور رسانید، عدلی جمیع امرایاں عمده را نزد ابراهیم فرستاد، ابراهیم همه امرایان را از خود ساخته لوائے مخالفت بر عدلی افراخت، عدلی ازیں حادثه آگاهی یافته در خود تاب مقاومت ندید، جانب چنار مراجعت نمود، ابراهیم خاں کامیاب شده با هوس سلطنت

پرداخت، عدلی در نواحی چنار بادشاه شد، و ابراهیم سلطان دهلی و آگره گردید، احمد خاں سور که خواهر دومین عدلی در خانهٔ او بود و صوبهٔ پنجاب به وے تعلق داشت خود را سلطان سکندر خطاب داده به اتفاق تاتار خاں کاسنی و حسین خاں سلطانی تمامی ممالک بالائے را متصرف شد، در عرصهٔ دہلی سه بادشاه بهم رسیدند،

سلطان سکندر به اتفاق امرایان لاهور ظلم فتنه و فساد برافراخته بر سلطان ابراهیم لشکر کشید، قریب موضع فرخ که ده کروه ~~است~~ هر دو لشکر در مقابل یکدیگر فرود آمدند، عدد لشکر سکندر زیاده از ده هزار سوار نبوده، و ابراهیم صاحب هفتاد هزار سوار بود، سکندر راز در صلح در آمده التماس نمود که سرکار پنجاب را بمن بگذارید، ابراهیم بر کثرت حشم و سپاه خود مغرور شده به ملائمت و تملقات سکندر التفات نه نمود، صف هائے جنگ بیاراست، مقارن آں حال حبیب خاں و حاجی خان سلطانی مشورت کردند که دریں جانب سکندر بادشاه شد و ازاں جانب ابراهیم به سلطنت بر آمد، ما یاں که غلام شیرشاه باشیم، بچه کار خواهیم آمد که مردم بیگانه بادشاه شوند و فرزندان شیرشاه رذالت بکشند، طرف سکندر حبیب خاں سلطانی قبول کرد که ما وے را فریب دهیم، و طرف ابراهیم حاجی خاں سلطانی شد، قرار دادند که هر دو را از میاں بر داریم، حاجی خاں پیش ابراهیم رفته ترغیب جنگ با سکندر نمود، ابراهیم با سپاه بلا انتها از نهایت غرور صف آرائی کرد، هنگام تلاقی فریقین به مقتضائے کار الهی سکندر غالب آمد و ابراهیم به آں چناں لشکر رو به هزیمت نهاد

مبادا کس بزور خویش مغرور
که مغروری کلاه از سر کند دور

ابراهیم گریخته بسنبهل رفت و سکندر با فتح و نصرت آگره و دهلی را متصرف گشت،
مقارن آں حال خبر رسید که همایوں بادشاه از کابل به هندوستان در
آمده لاهور را متصرف شد، سکندر از استماع ایں خبر محنت اثر با لشکر هائے آراسته متوجه
لاهور گردید، ابراهیم که به سنبهل رفته بود با لشکر تازه سرانجام سپاه نموده جانب کالپی
در حرکت آمد، عدلی از استماع آمدن ابراهیم به کالپی هیموں بقال را که وزیر او بود
با پانصد فیل کوه پیکر و توپ خانه بیحد جانب آگره و دهلی فرستاد و گفت اول ابراهیم
را گوشمال واجبی داده بعد آں متوجه آگره خواهی شد،
هیموں چوں به نواحی کالپی رسید دفع ابراهیم اهم دانسته بمقابله او شتافت،
بعد از تلاقی فریقین جنگ عظیم اتفاق افتاد، هیموں دراں جا نیز غالب آمده فتح نمود.
ابراهیم از آں جا گریخته به بیانه نزد پدر رفت، هیموں بیانه را در محاصره داشت،
دریں اثنا محمد خاں سور حاکم بنگاله لوائے مخالفت بر افراخته با لشکر عظیم متوجه تسخیر
جون پور و کالپی و آگره گشت، عدلی از استماع ایں حادثه هیموں را طلب نمود، هیموں
ترک محاصره بیانه نموده روانه پیش عدلی شد، چوں به موضع منداگر که شش کروه از آگره
است رسید ابراهیم از قلعه بیانه بر آمده، از عقب هیموں در آمده، جنگ انداخت،
باز ابراهیم از پیش هیموں هزیمت یافت، پیش پدر رفت، از آں جا به ولایت بهته
در آمده با راجه رامچندر جنگ کرد، ایں ابراهیم زبوں اختر دراں جا نیز هزیمت یافته
دستگیر شد، راجه رامچند او را بر تخت نشانده خود دست بسته بروش نوکراں لوازم
خدمتگاری و وفاداری بتقدیم رسانید، ابراهیم مدتها دراں جا می بود و از آں جا باڈیسه
که قصبه ولایت بنگاله است رفته دراں آں جا بدست سلیمان کررانی کشته شد، و ایں میاں

سلیمان اول بہ ابراہیم قول و عہد خدا درمیان آوردہ، بعدِ آں در مقام نفاق شدہ، ابراہیم را بیجان ساخت، وہیموں بعد از فتح ابراہیم نزد عدلی رفت و عدلی را با محمد خاں حاکم بنگالہ در موضع چرکہ کہ پانزدہ کروہ از کالپی است، جنگ صعب اتفاق افتاد، سپاہ محمد خاں کوریا بے وفائی کردند، بہ صف آرائی او را تنہا گذاشتہ بنگالہ رفتند؛ محمد خاں بدست سپاہ عدلی کشتہ شد، و عدلی صاحب فیروزی گشت، و از آں جا جانب چنار رفت،

دریں روزہا ہیموں بر عدلی بحدے غالب آمد کہ ہمہ جا حکم ہیموں جاری بودہ، وے درپئے کار دیگر شد، ہر جا امرائے نامور و سپاہ ظفر اثر عدلی یافت ہمہ را بکشت، ہیچ نامدارے را نگذاشت، در تمام ممالک محروسہ در ہر قصبہ چودھری و قانون گوئی را از بقالانِ خود ساخت، و ہیچ قانون گوئی و چودھری از قوم دیگر نگذاشت، و ہیچ افغان از نوکران عدلی را یک پل علوفہ نمی داد مگر کسانے را کہ نوکر او شدہ بودند، باقی تمام لشکرِ عدلی را نیست و نابود ساخت، با وجود ایں حال و خرابی سپاہ عدلی بر حال او نہ پرداخت، و مہابت و صلابت ہیموں بر افغانان نوعے غالب آمدہ بود کہ صریح بہ افغانان دشنام میداد و طعام پیش ایشان می نہاد و می گفت چنیں و چنیں بخورند، افغاناں سر فرو افگندہ می خوردند، و از ہر افغان کہ تقصیر بہ وقوع می آمد او را آویزاں می ساخت و می گفت کہ افغانان می گفتند کہ ما چندیں ہزار برادر داریم، حالا آں برادران کجا رفتند کہ جانب داری برادر نمی کنند، و ہفدہ نفر سادات ریواڑی را بے ہیچ تقصیر بکشت، عزتِ اسلام نماند، نزدیک بود کہ بکلی اسلام را تلف سازد و کفر آشکارا گرداند، گاؤکشی ہمہ جا منع نمود، در دہلی نیز می خواست کہ کفر آغاز

کند اول جمع اکابر دہلی را جمعے نموده گفت بعد فتح اکبر بادشاه در دہلی آمده آنچه اراده من
است بعمل خواهم آورد، ہیموں بالشکر عظیم و فیلان کوه پیکر رو به جانب دہلی و آگره نہاد،
سکندر خاں اوزبک و کیاں خاں لنگ و امرایان دیگر که از جانب همایوں بادشاه در آگره
بودند۔ تاب مقاومت با ہیموں در خود نیافتند، آگره را بے جنگ گذاشته متوجه دہلی شدند،
ہیموں نیز تعاقب ایں امرایان نموده رو به جانب دہلی نہاد، و در دہلی جمیع امرا پیش تردی بیگ خاں
از امرایان کبار همایوں بادشاه بود یکجا شدند،

دریں روزہا همایوں بادشاه بریاض رضواں خرامیده پسرش اکبر بادشاه در سن سیزده
چهارده سالگی قدم بر مسند سلطنت نهاده، به حکم اکبر بادشاه تردی بیگ خاں با جمیع امرایان آگره
و دہلی بجنگ ہیموں برآمدند، در حمله اول تردی بیگ خاں تمام سپاه ہیموں را برداشته برد، ہیموں
بجائے خود درمیان حلقه فیلان ایستاده ماند، همه امرایان ازیں فتح کامرانیها نمودند و به
تردی بیگ خاں گفتند که افواج غنیم را برداشته بردیم، سواران چند تعین نمودند که خبر تحقیق
بیارید که ہیموں به کدام جانب رفت، بعد از اندک زمانے سواراں خبر آوردند که اینک ہیموں
با افواج خود ایستاده، و هزیمت بروئے نیفتاده، از استماع ایں خبر واهمه عظیم بخاطر
تردی بیگ خاں راه یافت، اگرچه بعضے امرا به تردی بیگ گفتند که خوف را بخود راه مده،
تو هم بجائے خود باش، تردی بیگ خاں هزیمت برخود انداخته داخل شهر هم نشد، از دهلی
بسان بادگرد خود را در سرهند به ملازمت اکبر بادشاه رسانید،

اکبر بادشاه اول تردی بیگ خاں را در معرض خطاب آورد، جوابے که مناسب
و لائق حال باشد از وے فراهم نیامد، اکبر بادشاه به صلاح بیرم خان تردی بیگ را بقتل رسانید،
از انجا در نهایت همت و استقلال و به رہنمونی اقبال رو به جانب دهلی نهاد، و ہیموں از دهلی

رو بجانب سرہند نہاد، میاں اکبر بادشاہ و ہیموں در میدان پانی پت جنگ عظیم واقع شد، از شست قضا تیرے کشاد یافت و بر پیشانی ہیموں رسید، ہیموں ہم بداں زخم بر فیل ہوائی نام سوار و رجان کندن افتاد، تمامی افواج رو بہ ہزیمت نہادہ، و شکست عظیم بر لشکر افغان افتادہ، مقارن آں حال شاہ قلی خاں محرم فیل ہوائی را از میدان بہ غنیمت بر آورد و مہاوت فیل مذکور گفت مرا مکش کہ ہیموں بر ہمیں فیل است، شاہ قلی خاں ایں را غنیمت عظیم دانستہ بہ نظر اکبر بادشاہ آورد بیرم خاں عرض نمود کہ چوں ایں فتح اول است و با کفار نصرت یافتہ آید، بہ نیت غزا ایں کافر را بدست خود بکشید، اکبر بادشاہ فرمود کہ ایں خود مردہ است، بر مردہ چہ تیغ آلایم غرض بہر صورت ہیموں کشتہ شد، اکبر بادشاہ صاحب فیروزی گردید، امرایان را جا بجا رخصت نمودہ خود بہ تعاقب سکندر کہ از ہمایوں بادشاہ در سرہند ہزیمت یافتہ بکوہ سوالکہ در آمدہ بود نہضت فرمود، بہ کوچ متواتر بہ کوہستان رسید، سکندر کہ در مانکوٹ تحصن جستہ بود دخل شد، در اندک زمانے براہ عجز در آمدہ، پسر خود عبدالرحمن را بخدمت اکبر بادشاہ فرستادہ اظہار نمود کہ چوں از بندہ جرائم بے اندازہ بوقوع آمدہ یارائے آں ندارم کہ بہ خدمت حضور آیم آنچہ از نفائس در بساط خود دارم ہمہ پیش کش می نمایم، اجازت بہ بندہ شود تا در بنگالہ رفتہ بگوشہ نشینم، اکبر بادشاہ جمیع ملتمسات او را قبول فرمودہ رخصت بنگالہ نمود، سکندر بعد ازیں واقعہ در سہ سال رخت ہستی بر بست، و جان بقابض ارواح سپرد، احوال دو بادشاہ افغان مسطور یافت،

آمدیم بر بقیہ احوال عدلی، دراں ہنگام کہ ہیموں کشتہ شد عدلی در نواحی چنار بود پسر محمد خاں فرماں روائے بنگالہ خضر خاں نام کہ خود را سلطان بہادر نامیدہ بود خطبہ و سکہ بنام خود کردہ، دریں وقت با لشکر عظیم بہ انتقام خون پدر بر سر عدلی

آمد، عدلی از چناره به بهار رفت، و ازاں طرف سلطان بهادر در منگیر رسید عدلی از پٹنه نیز ترتیب افواج نموده جانب منگیر رواں گردید، در اثنائے ایں حال که از پٹنه برآمد دریائے پن پن که مابین دریاپور و پٹنه واقع است در اندک مفاصله از پیچ شده چند دفعه از دور راه باید بمطلب گذاشت، سلطان عدلی مشاهده ایں حال نموده به حاضران گفت "قُلْ یَا اَیُّھَا الْکَافِرُوْنَ یا دریائے پن پن" ازاں جا به دریاپور رسید و ازاں طرف سلطان بهادر از منگیر کوچیده به عدلی قرب داد، بتمام سپاه خود را سلطان بهادر آں روئے گنگ گذرانیده بود، عدلی از استماع ایں خبر بسرعت تمام لشکر خود را نیز از گنگ گذرانید خودش با اندک مردم ماند، سلطان جهادر شنید که سپاه عدلی روبروی آب رفت شباشب تمام لشکر خود را ایں روئے آب آورد، جهت آں که بتمام لشکر نوازنیگار بدست بهادر بود هنوز آفتاب طلوع نکرده که سلطان بهادر با سپاه آراسته برسر عدلی ریخت ونقارهٔ جنگ درکار کرد عدلی با معدودے چند درمیان کارزار درآمد، طرفین مقابله برناله کردند که از سورج گڑھ یک کروه کم وبیش خواهد بود و از منگیر ده از ده کروه جانب پٹنه است، عدلی در جلالت وشجاعت آنچه در دست آمد تقصیر نکرد، چوں سلطان بهادر لشکر عظیم داشت در ۹۶۸ھ نه صد وشصت وهشت، عدلی از روئے غدر با اندک مردم کشته شد، مدت سلطنت عدلی هشت سال بود،

چوں خبر ایں حادثه به پسر عدلی رسید، باتفاق جمیع امرایان افغان در قلعه چناره بر مسند حکومت نشست، وخود را شیر شاه خطاب کرد، جمیع امراو سپاه باوے بیعت تازه نموده گفتند که اگر حالا به انتقام خون عدلی برسر سلطان بهادر رسی ودیم مغل به هندستان

درآمده تمام ملک را متصرف شوند، ولی چون جونپور را فتح نموده، افواج مغل را هزیمت دادند، بعد از آن انشاء الله سلطان بهادر را گوشمال واقعی داده شود، برین عزیمت نامه خوانده بر علی با بست هزار سوار و پنجاه هزار پیاده و پانصد پیل به تسخیر جونپور توجه نمود، چون دران ایام از جانب اکبر بادشاه حکومت این عرصه تعلق به خان زمان داشت. خان مذکور از استماع آمدن لشکر منبع و مور افغانان طاقت مقاومت در خود نیافت، اسباب قلعه داری مهیا ساخته خود را اگر در دورد افغانان و نولی سپاه مغل دریافته، از آب دریای گومتی که زیر جونپور واقع است حسن خان بچکوتی و رکن خان لوحانی با لشکر عظیم هراول افواج افغانان شده از آب مذکور گذشته بر خان زمان ریزکردند، خان زمان توکل بر نصرت بخشنده نموده به جنگ پیوست، با چهار هزار سوار از قلعه برآمده بر افغانان ریخت، از آن جا که اقبال از افغانان برگشته بود آن چنان لشکر آراسته و افواج بی اندازه بست هزار سوار پنجاه هزار پیاده پیش چهار هزار سوار هزیمت یافته نوعی بدر رفتند که نام و نشان از ایشان ظاهر نشد، فیل و غنیمت بی اندازه بدست خان زمان افتاد و پسر عدلی بعد ازین واقعه در کنج عزلت بسر برد، دیگر از وی اثری ظاهر نشد، جمعیت افغانان پیش میان سلیمان کررانی گرد آمدند، و میان مذکور خود را حضرت اعلی گویانید، اکثر ولایت بنگاله بتصرف خود در آورده و با اکبر بادشاه دائما به ارسال عرائض و پیشکش سررشته ظاهری را از دست نمی داد، اکبر بادشاه نیز مزاحم احوال وی نمی شد

وقتی که میان سلیمان که حضرت اعلی خطاب داشت درگذشت، پسر کلانش میان

بایزید بجائے پدر نشست، و وے از غرور کہ در سر داشت سلوک پدر را کہ قوم افغان خود پسند را بہ فنون چاپلوسی و ملائمت رام ساختہ بود از دست دادہ در مقام تنگ گیری و کینہ کشی ایں مردم شد، و بر انداختن اعیان پدر در خاطر وے جا یافت، لاجرم بعضے امرا بہ داماد و با برادر زادہ حضرت اعلیٰ احسو نام کہ خالی از جنون، نبودہ اتفاق نمودہ میاں بایزید را بہ قتل رسانیدند، و حسو بایزید را کشتہ بہ بالائے خانہ برآمدہ گفت کہ "دُھائی حسو" در لشکر بدہند کہ من بادشاہ شدم و بایزید را کشتم، بعضے امرایان خیر اندیش ہماں ساعت اورا بقتل آوردند، میاں لودی کہ از عُمدہ ہائے میاں سلیمان بودہ و مدار آں مُلک با وے بودہ، بہ اتفاق افغاناں میاں داؤد نام پسر خرد حضرت اعلیٰ را "داؤدشاہ" خطاب دادہ بیعت تازہ نمودند، داؤدشاہ در عشرت برخود کشادہ بخوردن "خمر" مبادرت نمودہ بنیاد فساد نہاد، و ایں بیت بر زباں آوردے

گر پدرم رفت جہانباں منم
وارث اکلیل سلیمان منم

ازاں جا با جماعۂ افغاناں بہ تسخیر جونپور در حرکت آمد و از خود پیشتر باجماعت بلا انتہا لودی را رواں ساخت، لودی اول در زمانیہ کہ آباد کردہ خاں زماں بود اثرے از آبادانی نگذاشت، منعم خاں از جونپور رواں گردید، چوں لشکر افغاناں بسیار بود و مردم مغل کمتر، منعم خاں بہ دیوان خواجہ حافظ کہ آں را لسان الغیب گویند بعد فال جست، و ایں بیت برآمد

اے بادشہ خوباں، داد از غم تنہائی،
دل بے تو بجان آمد، وقتست کہ باز آئی

منعم خاں ہمیں بیت دیدہ با حقیقت خاں نوشتہ، پیش اکبر بادشاہ فرستاد۔ اکبر بادشاہ لشکر بلا انتہا بہ امداد منعم خاں فرستاد، و خودش نیز متوجہ گردید، از بنگالہ داؤد شاہ بمنگیر رسیدہ بود، در ایں جا واہمہ بہ خاطر داؤد راہ یافت، و جمعے از مردم وتہہ طلب خاطر نشان او نمودند کہ لودی یوسف پسر تاج برادر زادۂ حضرت اعلیٰ را بہ سلطنت خواہد برداشت، جہت آں کہ لودی نوکر قدیم او بودہ و دختر خود را بوے نسبت نمودہ است، داؤد یوسف عم زادہ خود را در منگیر بہ قتل رسانید و از لودی بدگمان شد، لودی از ملاحظہ بدمزاجی داؤد بہ منعم خاں صلح نمودہ خواست کہ پیش اکبر بادشاہ برود، جلال خاں سادھوان و راجو نام کہ خطاب "کالا پہاڑ" داشت از لودی برگشتہ پیش داؤد رفتند و از حقیقت حال آگاہ ساختند، داؤد شاہ خزائن پدر را بسیار کشودہ برہنمونی گوجر خاں بلودی فرمان نوشت کہ تو بجائے پدرم میاں سلیمان ہستی اگر بواسطۂ دل سوزی ایں دودمان در قہر آمدہ باشی جائے آں دارد کہ حق دولت را ادا کردہ باشی، ازیں ناخوشی مناسب نیست، مرا قوت تمام از رائی و شمشیر تست، لشکر و خزانہ و توپ خانہ بتو تعلق دارد، بہ ہر نوع کہ شرم ایں قوم بانہ، ہماں نوع نگاہ داری، ایں نویسانیدند، چوں لودی بر مضمون فرمان اطلاع یافت بہ ملاطفت و تملقات داؤد از جا رفتہ دل بہ متابعت داؤد نہاد فریب خوردہ از مغل برگشتہ بہ داؤد پیوست، داؤد کہ جوانے بدمست و لا یعقل بود او را بر کشتن لودی تحریصے نمودند و صلاح دولت در فنائے لودی دیدند، بعد از اندک زمانے داؤد بہ لودی نوشت کہ بعضے مصلحتہا در میان است بہ سرعت بر سم برید جریدہ با ہر دو وکیل خود حاضر شوید، لودی با مصاحبان گفت مرا ازیں طلب بوئے خیر نمی آید، ایں بگفت و خود را بہ داؤد رسانید، داؤد اول اعزاز او بسیار کرد، بعد آں بہ قتل او اشارت

نمود، که مقید سازند، از روے فریب لودی را مقید نمودند، لودی میان نمود را درزندان
طلبیده به داؤد پیغام فرستاد که اگر صلاح درکشتن من دیده اید توقف نه کنید واین
مصرعه بر زبان آورد۔

ع هر چند بعد از فوتِ من آخر مرا بسیار خواهی یاد کرد

گفت بواسطهٔ شرم قوم افغان نصیحتے می کنم که بعد از کشتن من بے تحاشا به مغل جنگ کنید
تا ظفر شمارا باشد، و اگر فرصت غنیمت ندانستید مغل بر سر شما خواهند آمد و دران هنگام مضطر
خواهید شد، و بر صلح مغل مغرور نه شوید که ایشان وقت را از دست نمی دهند،
داؤد خان بے خبر آن چنان رکن الدوله را برهنمونی قتلو به قتل رسانید، دولت
خود را بدست خود از پا انداخت، از کشتن لودی تفرقه عظیم درمیان افغانان افتاد،
منعم خان به تسخیر صوبه بهار درحرکت آمد، از آگره اکبر بادشاه توجه نموده پٹنه را قتل
نمودند، داؤد شاه چند روز در پٹنه حصاری بمانده، براه دریائے گنگ قتلو او را است
گردانیده در کشتی انداخته برد، درین زمان فیلهائے بسیار بدست اکبر بادشاه افتادند
جمعے افغانان که همراه گوجر خان راهی شده بودند در دریائے پن پن که از پٹنه دو کروه خواهد
بود غریق بحر فنا گردیدند، اکبر بادشاه تعاقب داؤد تا دریائے پن پن نموده برگشت و دران جا
مسجدے بنیاد نهاده و منعم خان با جمعے امرایان نامور هم در تعاقب داؤد نهاد، بکرّت میانه داؤد
شاه و منعم خان جنگ واقع شد، تفصیل این وقائع به طول می کشد، آخرها داؤد به منعم خان در صلح زده
پذیره منعم خان آمد و دوستیها میانه یکدگر استحکام یافت، از تغیر هوائی بنگاله در گور ٹانده میانه
لشکر مغل تکبیه و با نازل شد، جمعے کثیر از امرایان نامور ودیعت حیات به قابض ارواح سپردند
منعم خان نیز هم از آن مرضے درگذشت،

داؤد شاہ بعد از مردن منعم خان خروج کرد، بجائے منعم خان خان جہان نامزد شد،
میانہ خانجہاں و داؤد شاہ نیز بکرات جنگ عظیم واقع شدہ، بتاریخ پانزدہم ماہ ربیع الثانی
۹۸۴ھ نہ صد و ہشتاد و چہار جمیع سپاہ مغل دل بہ مردن نہادہ قرار دادند کہ یا ہر ہمہ
کشتہ شویم یا داؤد را بکشیم، بتاریخ مذکور در میدان کارزار کارستانے کردند کہ زمین و زماں
آفرینہا میکرد، آخر کالا پہاڑ کہ ہراول افغان بود ہزیمت یافتہ زخمی بدر رفت و ہزیمت
بر افغانان افتاد، داؤد شاہ را اسیر و دستگیر نمودہ آوردند، اسپ داؤد در پائے بند جلہ شدہ
ازیں جہت او را دستگیر نمودند، خانجہاں در آں حالت از داؤد پرسید کہ تو خود را مسلمان می
گویانی و سوگند کلام اللہ و عہد خدا در میان آوردہ بودی، چرا خلاف وعدہ و سوگند شدی
داؤد گفت آں پیوندے بود کہ بہ منعم خاں شدہ بود، اگر زمانے فرود آیند عہدے تازہ اساس
یابد و افسانہائے دوستی مذکور گردد، خانجہاں فرمود تا گردنش از بار سر سبک گردانند،
و سرش پیش اکبر بادشاہ فرستاد، تاریخ ایں وقائع ازیں مصرع مفہوم می گردد

ع ملک سلیماں ز داؤد رفت

ازاں تاریخ سلطنت ہندوستان از سلسلۂ افغان نیستی یافت و دولت افغان سپری شد،
کوکبہ سلطنت اکبر بادشاہ جُفتہ بر تمام ہندوستان قرار یافت،

ضمیمہ

در ذکر بعضے از احوال شیر خاں کہ روز و شب بداں قیام می نمود و امرائے مشیر و ارکان دولت را نصیحت و تحریص بداں می فرمود

چوں زمانہ زمام اختیار بدست شیر خاں داد و ممالک ہند در قبضۂ اقتدار او درآمد از برائے رفع ظلم و تعدی و دفع فسق و فجور و معموری مملکت و امن راہ و آسودگی سوداگر و سپاہ بعضے قانون بقوت رائے و استخراج از کتب خانہ حکما وضع نمود و براں عمل کرد و بہ تجربہ معلوم ساخت کہ موجب رفاہیت خلق اللہ بود، اکثر اوقات شیر خاں می فرمود کہ بادشاہاں را باید کہ صفحۂ احوال برقم عبادت بیارایند تا ملازمان و رعیت میل بہ عبادت نمایند و ہر طاعت کہ از خدم و رعیت صادر شود بادشاہاں دراں شریک شوند، و فسق و فجور ظہور فتوحات را مانع است و بشکر مواہب و ایں نعمت کہ حق سبحانہ تعالےٰ بندگان خود را تابع امر بادشاہاں ساختہ بادشاہاں را نباید کہ خلاف امر الٰہی بکنند،

قطعہ

چوں بندگانِ حق ہمہ فرمان تو برند | تو نیز بندگی کن و فرمان حق ببر

ہر بادشاہ کہ طاعتِ حق را کمر ببست | بندند خلق ہم زپئے خدمتش کمر

شیر شاہ بہ مہمات امور ملکی کلی و جزوی بذاتِ خود می رسید و اوقات را از عبادت خالی نمی ساخت، روز و شب از برائے ہر کار مقسوم بود، چوں ثلث شب آخر می ماند موکلاں تعین بودند کہ او را بیدار می نمودند، ہر شب تجدید غسل می کرد، بعد ازاں بہ نماز تہجد و

ادعیه مشغول می شد چوں فارغ می شد بعد ازاں تا چہار ساعت نجومی حساب کارخانہا می شنید، و ارکان دولت عرض مہمات آئندہ کارہا می کردند، آنچہ حکم می شد۔ دستور العمل خود ساختہ براں عمل می کردند، باز احتیاج پرسیدن نبود، وچوں صبح صادق می دمید باز تجدید وضو می ساخت و بہ جماعت کثیر ادائے فرض نمود و بعد ازاں مسبعات عشر می خواند و دیگر ادعیہ می خواند و امرا و سپاہی آمدہ سلام می کردند و نقیب نام بنام عرض می کرد، فلاں بن فلاں سلام می کند، بعد از برآمدن آفتاب چوں پاس نجومی کہ عبارت از یک گھڑی است می گذشت نماز اشراق می کرد و از امرا و سپاہی می پرسید کہ ہر کہ غیر جاگیر باشد عرض کند کہ قبل از ہم فکر جاگیر او بسازیم، اگر بوقت ہم عرض میکرد بہ سیاست مبتلا شد و بعد ازاں می پرسید کہ ہیچ کس از مظلوم وستم دیدہ ہست تا داد او بدہم، شیرخاں بزیور علم و عدل آراستہ بود و اکثر اوقات می فرمود کہ عدل محمود کل ادیانست و پسندیدہ سلاطین کفر و اسلام است، ہیچ طاعت و عبادت برابر عدل نیست کہ جمیع فرق کفر و اسلام متفق اند اگر سایہ عدالت بادشاہ از مفارق خلق دور شود عقد جمعیت و آبادانی گسیختہ گردد، و ارباب قوت و شوکت دمار از روزگار ضعفا برآرند و ہرچہ پدید آید در ذہن و آں کار ظہور یابد موجب زوال ملک گردد و بسبب طمع دنیوی با سلطنت زور و قوت بازو و کثرت لشکر و حشم طمع را راہ ندہد و از ناوک آہ مظلوم و ستم دیدہ احتراز نماید، فرد:-

تیر تو گر ز جوشن فولاد بگذرد

پیکان آہ بگذرد از کوہ آہنیں

و بہ نفس نفیس خود در ساختن مہمات و امور ملکی توجہ نماید، و اوقات شب و روز قسمت فرماید، و کسالت و کاہلی را ہرگز در راہ ندہد کہ صاحب دولت اکثر اوقات باید کہ بیدار باشد و سبب علو نسبت و سمو مرتبت مہمات امور ملکی را خرد و محقر نہ شمارد و بر ارکان دولت اعتماد نہ فرماید و می فرمود کہ پیوستہ از احوال ملوک زمانہ خبردار بودم و ہر قول و فعل کہ از ایشان و ارکان دولت

ایشان صادر می شد به محک تجربه امتحان میکردم هیچ کامل عیار نیافتم سبب آن که بواسطه
علوشان و رفعتِ مکان و بزرگی دودمان در نظر همت ایشان مهمات امور سلطنت خرد وحقیر
در می آمد حواله به ارکان دولت می ساختند و خود به عیش می پرداختند، و ارکان دولتِ ایشان
از روئے طمع دنیوی مدار مهمات به رشوت ستانی قرار داده بودند و از راهِ دولت قدم بیرون
نهاده بودند، مرا که دولت دست داد به جهت خبرداری و آگاهی و حق شناسی و حق پرستی بود،
بادشاه را به وکیل و وزیر رشوت گیر نشاید که رشوت گیرنده زبون تر از رشوت دهنده باشد
و زبون مناسبِ وزارت نیست که صاحب غرض است و از صاحبِ غرض دولتخواهی و راستی
در مهمات مفقود است، (فرد)

ز صاحب غرض راستی نشنوی

اگر کار بندی پشیمان شوی

چون نهال دولت شیرخان در نمو بود و اقبال دولت بدو روی نمود تفحص احوال رعیت
و سود اگر بذاتِ خود میکرد و با ضعفاء خود کلام می کرد و از دادخواه به تنگ نه می آمده بر
حقیقت دادخواه کماهی مطلع می شد و روی داشتِ ظالم نمی کرد، اگرچه قرابتی قریب یا فرزند
عزیز امرائے نامی و قوم او می بود و در سیاست ظالم درنگ و اهمال نمی نمود، و می فرمود که نزد
حکام و سلاطین دشمن ترینِ مردم مثل ظالم نیست به دو وجه یکے آنکه ظلم و جور سبب تغیر دولت
و تبدیل نعمت است و بدنامی بادشاه در دنیا و موجب ندامت در عقبی، دوم ویرانی مملکت
و خرابی رعیت و کم حاصلی محصول پرگنات است، و بادشاهان که جمعے از ملازمانِ خود را سرفراز
و ممتاز از سائر الناس می نمایند از جهت دولتخواهی و تنفیذ احکام خود، پس اگر از ایشان امور
نابوجود آید و هیچ ملاحظه عزّت و سطوتِ فرمان دهی و بادشاهی در خاطر نیارند و حقوق ولی نعمت

خود را فراموش نموده بر افعال زشت اقدام نمایند که موجب زوال نعمت و دولت و بدنامی
ولی نعمت باشد این طور کسان را تادیب و تعذیب کردن واجبست تا دیگران عبرت پذیر
گشته از ظلم و تعدی دست کوتاه کنند و سد راه فتنه گردد و بعضے از قانون که شیرخاں وضع
نمود و قبل از و نبود "داغ" است، می فرمود که من داغ را بسبب آں وضع نمودم که درمیان
حق امرا و سپاهی فرق نباشد، تا امرا حق سپاهی بتوانند نگاهداشت و به مقدار منصب خود
هر کس سپاهی نگاهدارد، کم و زیاده نماید که در عهد سلطان ابراهیم و بعد او می دیدم که امرائے
دون همت "دروغ" را لباس و شعار خود ساخته بودند، بوقت قرار ماهیانه لشکر بسیاری نمودند،
چوں جاگیر بدست ایشاں می آمد اکثر مردم سپاهی حق ناداده رخصت میکردند و اندک مردم ضروری
را نگاه می داشتند، و حق ایشاں را هم تمام نمی دادند و از ابتر شدن هم صاحب و حرام خوردن ملاحظه
نمی داشتند، اگر صاحب عرض لشکر و مجله طلب میکرد آدمی و اسپ بیگانه طلب کرده می نمودند
و زر در خزانه خود جمع می کردند اما بوقت کار حرب بواسطهٔ اندک مردم فرار اختیار می کردند،
و زر پیش ایشاں می ماند و هم صاحب ضائع و ابتر می شد، بزر همیں زر پیش دیگرے رفته نوکری
شدند، و از زوال دولت صاحب هیچ آسیبے بدیشاں نرسیدے چوں اقبال و دولت مرا
روئے نمود از حیله و فریب امرا و سپاهی تامل فرموده داغ را وضع نمودم تا سد راه
مکر و التباس امرا و سپاهی گردد و هر کس بقدر خود سپاهی نگاه دارند و در حق سپاهی دخل نکنند
و در وقت مجله اسپ و سپاهے دیگر نیارند، و قاعده شیرخاں چناں بود که بے داغ هیچ احدے
را ماهیانه نمی داد تا آنکه عورات و خاکروب اندرون محل را غیر داغ چیزے نمی داد، چهره
سپاهیاں و اسپ را نوشته می آوردند، قرار ماهیانه بزبان خود می فرمود، بعد ازاں بحضور خود
اسپ را داغ می کرد، بعد از نماز اشراق بیروں می آمد، دراں مکان نشسته چند کار می کرد

وقرار ماہیانہ ہر فرد سپاہی جدید بزبان می فرمود و از افغانان بزبان افغانی می پرسید
کہ بزبان فصیح جواب بدہند، می فرمود کمان بکش، اگر کمان خوب می کشید ماہیانہ او را از
سائر مردم اضافہ می نمود و می فرمود کہ من زبان افغانی دوست می دارم، و عرض خزانہ کہ
از اطراف مملکت می آمد دراں مکان میگرفت، و عرض امرا یا وکیل امراء یا زمیندار یا وکیل
بادشاہاں دیگر دیار کہ بار ودے ظفر قرین می آمدند ہم دراں مکان می شنید و جواب از
فراست خود می فرمود و منشی چوں یکپاس دو پاس روز می گذشت بہ می خوارت و طعام
ہمراہ علما و مشائخ می خورد، بعد از طعام با مور مذکور مشغول می شد تا نصف روز، بعد ازاں
قیلولہ میکرد کہ سنّت است، بعد قیلولہ ظہر بجماعت کثیر نماز می کرد، بعد ازاں بہ تلاوت کلام
مجید ربانی مشغول می شد و در سفر و حضر در قانون مذکور فتور نبود، و قانون تحصیل زر از رعیت
و آبادانی مملکت چناں قرار یافتہ بود کہ در ہر پرگنہ یک شقدار و یک امین و یک خوطہ
دار و یک کارکن ہندوی نویس و یک کارکن فارسی نویس تعین نمودہ بود، حکم چناں
فرمودہ بود کہ سال بہ سال جریب کنند و از روئے جریب زر بگیرند تا مقدم و عمال بر ریزہ
رعیت کہ مدار آبادانی ایشانند ظلم و تعدی نکنند، پیش ازیں جریب نبود، در ہر پرگنہ
قانونگوئے نگاہداشتہ بود کہ حال ماضی و استقبال پرگنہ ازو می پرسید، و در ہر سرکار
یک شقدارِ شقداران و یک منصفِ منصفان تعین نمودہ بود تا از احوال عمال و رعیت خبردار
باشند کہ بر رعیت کسے ظلم و تعدی نکند و خیانت در اموال بادشاہی نماید و اگر در
عمال بادشاہی نزاع شود مانع باشد تا خلل در مہمات بادشاہی راہ نیابد، و اگر
رعیت بسبب تمرد و سرکشی در تحصیل زر خلل نماید آں را بہ انواع عقوبت و نکال قمع و قلع
نماید، تا شر و فساد ایشان در دیگراں سرایت نکند، و بعد یکسال و دو سال عمال

خود را تغییر میداد و عمال دیگری می فرستاد و می فرمود که من بسیار امتحان کرده ام و تجربه
واثق نموده ام که آنچه حصول زر و منافع دیگر که در عملداریست در حرفه دیگر نمی شود

.. ..

.. .. بدین واسطه من مردم خوب و خدمتگاران
قدیم و ده تنخواه و کارآزموده را به عملداری تعیین نمودم تا حصول منافع و فائده به دیگرے
نرسد و بدیشان واصل گردد، بعد دو سال تغیر می دارم و خدمتگاران مثل ایشان دیگر
می فرستم، تا ایشان نیز بهره مند گردند و از بادشاهی من هر یک از خدمتگاران قدیم
مرا حصول منافع و فوائد بدست آید، و برایشان ابواب سرور و بهجت روے نماید،

و قانون لشکر چنان نموده بود که لشکر از حد و عد بیرون بود و هر روز می افزود، یک لک
و پنجاه هزار سوار و بست و پنج هزار پیاده بندوقچی و تیرانداز همیشه در رکاب حاضر می بود
و در بعضے سفر زیاده هم همراه میداشت و یک فوج بر اعظم همایون که هیبت خان نیازی
باشد و صاحب سی هزار در قلعه رهتاس که قریب ٹیلهٔ بالناته جوگی است و سرکوب ملک
کشمیر و گکهران است نگاهداشته بود و دیپال پور و ملتان حوالهٔ فتح جنگ خان کرده بود و
در قلعهٔ ملوٹ که تاتار خان یوسف خیل از امراے سلطان بهلول بنا نموده بود حمید خان
کاکر را دران قلعه تعیین نموده بود، حمید خان مذکور کوه نگرکوٹ و جوالا و دنده دال و جموں
وغیره تمام کوه را چنان ضبط نموده بود که هیچ احدے را اجال دم زدن نبود، بحکم جریب
از مردم کوهی زر تحصیل می نمود و سرکار سرهند در جاگیر مسند عالی خواص خان عنایت
فرموده بود، مسند عالی مذکور ملک بهگونت غلام خود را دران سرکار گذاشته
بود و دار الخلافه حضرت دهلی میان احمد خان شروانی امین و عادل خان و حاتم خان

را فوجدار و شقدار ساخته بود، چون مردم و رعیت سنبهل از جور نصیر خان استغاثه نمودند مسند عالی عیسیٰ خان بن مسند عالی هیبت خان شروانی که خطاب او خان اعظم بود مصاحب مشیر و صاحب تدبیر سلطان بهلول و سکندر بود به سرکار سنبهل تعین نموده حکم فرمود که پرگنه کانت و کوله و ٹکه برائے اهل و عیال و سواد ان قدیم را به طریق صحنک داده و پنجهزار سوار جدید نگاهدارد که سرکار مذکور سنبهل پر از مردم فتان و شور انگیز است و رعیت آن سرکار اکثر متمرد اند، نزاع و خصومت با حکام دارند، چون مسند عالی عیسیٰ خان در آن سرکار رسید آنها شیر شجاعت و دلیری زمینداران و متمردان آن حدود را بضرب شمشیر چنان عاجز و زبون ساخت که جنگل را مانند فرزندان خود تربیت می نمودند سر می جنبانیدند و بدست خود می بریدند و آه حسرت آمیز می کشیدند و از دزدی و رهزنی توبه کردند و بحکم جریب از رعیت حوالی شهر زر می گرفت، شیر خان می فرمود که ازین دو شروانی یعنی مسند عالی عیسیٰ خان و میان احمد میر از دهلی تا لکهنو خاطر من بر جمع شد، و برک نیازی که شقدار قنوج بود متمردان و رهزنان پرگنه ملکوسه را چنان ضبط نموده بود که مجال دم زدن خلاف حکم او نداشتند، و در قلعه گوالیار یک فوج و هزار بندوقچی نگاهداشته بود و در قلعه بیانه یک فوج و پانصد بندوق دار نگاه داشت، و در قلعه رتن پور یک فوج و هزار و ششصد بندوق دار نگاهداشت و در قلعه چتوڑ سه هزار بندوقچی نگاهداشته بود و در قلعه شاه آباد که مانڈو مشهور است شجاعت خان را با هفت هزار سوار بندوق دار و در قلعه رائسین یک فوج و هزار توپچی مقرر فرموده بود و در قلعه چنار یک فوج و هزار بندوق دار و در قلعه رهتاس کلان که در ملک بهار است اختیار خان سربنی را با یک فوج و دوازده هزار بندوقچی نگاهداشته بود و بیک

جرارہ کہ بے عدد و شمار بود دراں قلعہ ماندہ بود، و یک فوج در ملک دہندیرہ تعین کردہ بود، و خواص خاں و عیسیٰ خاں را در ملک ناگور و اجمیر و جودھپور نگاہداشتہ بود و در سرکار کالپی یک فوج نگاہداشت و ملک بنگالہ را طوائفِ ملوک ساختہ بود، و قاضی فضیلت را کہ بزبان او باش و لوند بہ قاضی فضیحت اشتہار داشت امین ملک بنگالہ ساختہ بود، و در ہر مکان کہ مناسبِ حال او دید فوجہا گذاشتہ بود، بعد مدتے این افواج کہ در جاگیر آسودہ حال و فارغ البال بودند می طلبید، بعوض ایشان امرا کہ بار دوئے ظفر قرین محنت و مشقت کشیدہ بودند می فرستاد،

عدالت را در ہر محل مرعی میداشت، و ہمیشہ در تمہید قواعد خیرات کہ در حیات و بعد ممات آثار فیض و برکتِ او بروح عامل می رسد اشتغال داشت و از برائے امن راہ و استراحت مسافران سے تکیہ گاہ بر سر راہ بفاصلۂ دو کروہ سرائے ساختہ و یک رستہ سرائے از قلعہ کہ در ملک پنجاب ساختہ خود بود تا شہر سنارگانوں کہ در ملک بنگالہ بکنار دریائے شور واقع است ساختہ، و راستہ دیگر از شہر آگرہ تا برہان پور کہ سرحد ملک دکن است ساختہ، و راستہ دیگر از شہر آگرہ تا جودھ پور و چتور گڈھ ساخت و یک رستہ سرائے از شہر لاہور تا ملتان ساخت، جملہ یک ہزار و ہفتصد سرائے بود کہ در راہ ہر دیار ساختہ بود، در ہر سرائے از برائے ہندوان و مسلمانان خانہا راست کردہ بودند و بہ دروازۂ ہر سرائے خمہائے پُر آب نہادہ بودند کہ بہ ہمہ کس آب می دادند، و در ہر سرائے جہت نزول ہندوان زنار داران آبادان ساختہ بودند کہ آب سرد و گرم و چارپائی و خوردنی و دانۂ اسپان میدادند و مقرر کردہ بود کہ درین سرائہا ہر کہ بیاید فرا خورِ او طعام و برائے چارپایۂ او دانہ و علف از سرکار او بدہند

دگر در هر سرائے دیہے آبادان کردہ بود و در ہر سرائے یک چاہ خشت پختہ و مسجد جامع
ساختہ بود و یک امام و یک موذن دران مسجد تعیین نمودہ بود و یک شحنہ و چند کس نگاہبانان
ساختہ بود و مدد معاش ہر یک از ایشان پہلوئے سرائے دادہ بود، در ہر سرائے دو اسپ
بستہ بود کہ خبر راہ دور در یک روز می رسید و چنین شنیدہ شد کہ حسین شقدار در یک
روز (ضرورت بود) سہ صد کروہ قطع نمود، و در ہر دو طرفِ راہ درختان میوہ دار
کہ سایہ بسیار دارند نشاندہ بود کہ در ہوائے گرم مسافران زیر درختان در سایہ می رفتہ
باشند، اگر در راہ رفتن قرار و آرام گیرند و اگر در سرائے فرود آیند در زیر آن اسپان
بندند و یک قلعہ در راہ خراسان سرکوب ملک کشمیر و گکھران قریب بہ ٹیلۂ بالناتھ جوگی از
دریائے رہتاس یا چہار کروہ و از لاہور شصت کروہ بغایت مستحکم و استوار کہ دیدۂ
ہیچ جہاندیدہ مثل آن حصار کم دیدہ باشد بنا نمودہ و مبلغ کلی بران خرج کردہ،

من کہ عباس گکہور شیروانی تحفۂ اکبر شاہی را مولفم از ناقلانِ آثار شیر خانی
چنین شنیدہ ام کہ بوقت راست کردنِ قلعہ سنگ پیدا نمی شد، محصلانِ حصار در
واجب العرض نوشتند کہ سنگ بدست نمی آید و اگر می آید مبلغ کلی می باید، شیر خان
در جواب العرض ایشان نوشت کہ سبب طمع زر حکم من تغییر نخواہد یافت، برابر سنگ
زر دادہ قلعہ راست کنند، و نام آن قلعۂ رہتاس خرد نہادہ و دیگر شہر دار الخلافہ دہلی
کہ از آب جمن دور بود ویران ساختہ بر کنارۂ آب جمن آبادان ساخت و حکم فرمود
کہ یک قلعہ و یک مسجد با استواری چون کوہ و در بلندی برتر از ثریا دران شہر راست
کنند محل حاکم نشین و مسجد جامع کہ زر و لاجورد و شنگرف در نقاشی آن بسیار خرچ شدہ
است ساخت و آن قلعہ کہ در شہر بنا کردہ بود ہنوز باتمام نرسیدہ بود کہ از عالم فانی

بسوئے جاودانی رحلت فرمود، و دیگر شہر قنوج کہ تخت گاہ قدیم سلاطین ہند بود ویران ساخت، قلعہ خشت پختہ در آں شہر ساخت و در زمین کہ فتح یافتہ بود شہر آباد کردہ نام آں را شیر گڑھ نہاد، اما ویران کردن شہر قنوج را وجہ موجہ نبود، و دیگر قلعہ بہرکھنڈ راست کرد و یک قلعہ دیگر دراں کوہ بنا فرمود و نام آں شیر کوہ نہاد، و می فرمود کہ اگر حیات بہ من وفا کند در ہر سرکار جائے مناسب حال آں دیدہ قلعہ ہا راست کنم کہ در ایام حوادث پشت پناہ مظلومان و سرکوب متمردان باشد و سرائے ہا کہ خام راست شدہ است ہمہ پختہ سازم و از برائے محافظت و امن راہ از آسیب دزد و رہزن وغیرہ آں چناں قانون وضع نمودہ و عاملان و حکام خود را بہ تاکید تمام حکم فرمودہ کہ اگر دزدی و رہزنی در مملکت بہ وجود آید و فاعل آں معلوم نہ باشد آنچہ دزد و رہزن بردہ باشد کہ حد ہیچ کدام دیہ معلوم نباشد مقدمان چہار حد و آں جا را گرفتہ غرامت بدہانند و اگر مقدمان دزد و راہزن را پیدا کردند و مکانِ سکون آنہا نمودند عوض غرامت از مقدم آں دیہ کہ قاطع الطریق و دزد و رہزن دراں دیہ ساکنست بآں مقدم کہ از و غرامت گرفتہ بودند بدہانند و دزد و رہزن را بہ سیاست کہ در شرع شریف قرار یافتہ است مبتلا سازند و اگر خون شدہ باشد و قاتل آں معلوم نباشد بہ تفصیل مذکور مقدمان را بگیرند و در بند نگاہدارند و مہلت بدہند تا قاتل را اظہار نمایند، اگر قاتل را پیدا کردند و یا محل سکونت او نمودند مقدمان را بگذارند و قاتل را بکشند، و اگر مقدمان کہ در حد دیہ ایشان خون شدہ بود از اثبات آں عاجز شوند مقدمان را بکشند، و ایں معنے باکثر مردم امتحان و تجارب وثوق نمودم کہ دزدی و رہزنی بے اتفاق مقدم وقوع نمی یابد الا ماشاء اللہ و اگر مقدم از خون حد خود مطلع نہ باشد بعد از تجسس و تفحص البتہ مقدم ازاں دریابد و اگر مقدم دزد و رہزن را در دیہ خود نگاہدارد

داز حاکم مخفی دارد از روئے توره و سیاست باید کرد بلکه باید گشت تا من بعد دیگرے دزد افشاری نکند، مقدمان هر جا در عهد دولت شیر خاں و اسلام خاں دریں باب ملاحظه تمام داشتند و نگاهبانی حد دیه خود می کردند که مبادا دزد و راهزن و یا دشمن انسانِ رهگذر آزار رسانند و آں موجب ندامت و هلاکتِ ایشاں گردد،

قطعه

تا نه کوشی به معدلت نه شوی — هرگز از ملک و سلطنت شاداں

راه ها را ز دزد ایمن ساز — گر تو خواهی ز ملک آباداں

دیگر عمالان خود را می فرمود که رعایت خاطر مسافر و سوداگر در همه ابواب بنمایند و به هیچ وجه ایشان را آزار نرسانند، اگر تجار بمیرد بعلت آں که وارثه ندارد دست تعدی و جور به مال او دراز نکند، چنانچه شیخ سعدی علیه الرحمة می فرماید۔

فرد

چو بازارگاں در دیارت بمرد — بمالش خیانت بود دست برد

در تمام مملکت خود زکوٰة از تجار می گرفت، چوں تجار از ملک بنگاله می آید در گرهی زکوٰة میگرفت دارکان دولت خود را حکم فرموده بود که به نرخ بازار از تجار متاع در سرکار او بخرند و زیاده براں نه نمایند، اکثر اوقات ایں نظم می خواند

فرد

بزرگاں مسافر بجاں پرورند — که نام نکوشاں به عالم برند

و یکے از قانونِ او که وضع نموده است ایں بود که اگر رایات ظفر آیات در حرکت می آمد در هر منزل قلعهٔ خام می ساختند و نقیبان منادی می کردند که آزار بزراعت کسے نکنند،

سوار شده بذاتِ خود تفحص احوال زراعت می کرد و سواران نیز تعین می نمود که مردم را منع کنند که گرد زراعت رعیت کسے نگردد، و من از خان اعظم مظفر خاں شنیدم که می فرمود که در بعضے اوقات که همراه شیر خاں بودم می دیدم که در وقت سواری نظر بر چپ و راست میکرد که عیاذاً باللہ اگر کسے در نظر او آید که در زراعتِ رعیت تعدی نموده است بدست خود گوش او می برید و حکم می فرمود که از همان زراعت در گردنِ او بسته گرد لشکر بگردانند، و اگر به سبب تنگی راه ضرورةً زراعت پایمال می شد اُمنائے معتمد تعین می نمود که جریب کرده زر برعیت میدادند، و اگر خیمه سپاهی نزد زراعتِ رعیت نصب می شد آں سپاهی نگهبانی زراعت از خوف او می کرد که مبادا کسے دیگر بزراعت دست اندازد و من بدنام شوم و به سیاست شیرشاهی مبتلا شوم، و اگر به ولایت مخالف در می آمد رعیت آں ملک را بند و غارت نمی کرد و زراعت آں رعیت را نیز ویران نمی ساخت و می فرمود که رعیت بے گناه است، هر که غالب شد اطاعت او می کنند، اگر من رعیت را آزار رسانم رعیت رو بویرانی آرد و ملک خراب گردد و مدتے باید که باز ملک آباداں شود ؎

گریزد رعیت ز بیداد گر
کند نام زشتش به گیتی سمر

و اگر شیر خاں در ملک مخالف در می آمد بسبب عدالت او رعیت آباداں می ماند و مایحتاج در لشکر او می رسانید،

شیر شاه به صفت سخاوت و احسان موصوف بود، تمام روز مانند آفتاب زر بخشی می نمود، و چوں ابر به گوهر فشانی اشتغال داشت که موجب جمعیت افغاناں گشت و ایالت ملک هند بد و روئے نمود، هر که به سبب پریشانی روزگار در ار دوئے ظفر قرین او می آمد

از سپاہی و ائمه و اہل وظائف وغیرہ احدے را خالی و محروم نمی ساخت و در خور ہم
میکرد و سپاہی جدید را ہر روز نگاہ میداشت و مطبخ خاصه بسے فراخ میداشت که چند
ہزار کس طعام میخوردند و حکم عام بود که ہر که از سپاہی و مخادیم و رعیت احتیاج طعام داشته
باشد در مطبخ درآید، طعام بدہند و محروم نگذارند و از برائے مساکین و فقراء و اہلِ
احتیاج در لشکر خود لنگرہا ساخته بود که بصفت مذکور طعام میدادند و خرج روزیانه
طعام و لنگرہا پانصد اشرفی بود چوں التباسے که ائمه و مخادیم بعد از سلطان ابراہیم کرده
بودند معلوم او بود که رشوت به عمال داده از قدر استحقاق زیاده متصرف شده بودند
مدد معاش ائمه تغیر داد و خود متوجه شده بقدر استحقاق میداد و ہیچ احدے را خالی
نمی گذاشت، خرج راه داده رخصت میکرد و اصحاب حاجات را که دست ایشان از
کسب معیشت کوتاه بود مثل نابینا و پیر و ضعیف و عورات بیوه و معقد و مریض وغیر
آں زر نقد و وظیفه ایشان بر خزانه آں شہر که ایشان در آں ساکن بودند میداد و خرچ
از حضور داده مرخص می فرمود و به صدر جہاں حکم نموده بود که فرامین پرگنه درست نموده پیش
شیرشاه می آورد، شیرشاه آں فرامین را در خریطه انداخته مہر خود میکرد و بکس اعتمادی خود
را میداد که فرامین را به ہر پرگنه برساند، چوں فرامین نزد شقدار می آمد اول بحکم فرامین
مخادیم را اراضی پیموده می داد، بعد از آں فرمان بدرستِ ائمه میداد می فرمود که ہر بادشاه
لازمست که مددِ معاش ائمه بدہد که آبادانی ملک و رونق شہرہائے ہند از ائمه و
مخادیم است، و طالب علم و مسافر و اہل احتیاج که به بادشاه نمی توانند رسید از ایشان
فیض می یابند و موجب رفاہیت مسافر و مساکین و سبب ازدیاد علم حکمت و دین است
ہر که خواہد که حق سبحانه تعالیٰ او را بزرگ گرداند علما و صلحائے زمانه خود را بزرگ گرداند

تا نیکنامی در دنیا و سعادت در عقبی حاصل آید و هر افغانی که از دیار افغانی در ملازمت او می آمد مدد نقد
از اندازهٔ ارادهٔ او زیاده میداد و می فرمود که این حصهٔ قسمت از ملک هند که بدست من
در آمده است و این مبلغ معتاد تو شد، هر سال آمده میگرفته باش، و قوم و قبیلهٔ سور
که در دیار روه ساکن بودند اصیل و خانه زاد را هر سال آدمیان هر خانه شمرده زر میفرستاد
و از دولت او هیچ افغان در روه و هند فقیر نماند و اکثر صاحب تجارت شدند و
قاعدهٔ افغانی از عهد سلطان بهلول و سلطان سکندر وغیره بیشتر در ایام او رواج
یافت که اگر کسے را زر نقد یا خلعت می دادند آن زر و نقد معتاد او می شد، هر سال
می دادند،

و پنجهزار فیل در فیل خانه داشت و اعداد اسپان پائیگاه معین نبود که بخشش و
خرید برابر بود اما سه هزار و چهار صد اسپ در سراها بسته بودند که هر روز از هر جانب
خبرها می آوردند، و یک لک و سیزده هزار پرگنه یعنی دیه از ملک هند در قبض و تصرف
خود داشت و شقداران در آن پرگنات می فرستاد و لشکر او از عدد تخمینه بیرون
بود بسبب آنکه هر روز می افزود، و شیرشاه بسبب رعایت قانون خود که وضع نموده
بود همراه لشکر امرائے خود مخبران معتمد مخفی تعین نموده بود تا پنهان تجسس و تفحص احوال امرا
و رعیت و سپاه نموده عرضداشت نمایند،

فرد

صاحب خبران امین شاهان باشند — مقبول دل و جان به شاهان گردند

که تا هر خلل و زلل که در بنیاد معدلت راه یافته باشد اصلاح نمایند، من از معتمدے
که همراه شجاعت خان بود شنیده ام که چون حکومت ملک مالوه شیرخان شجاعت خان را

عنایت نمود بوقتِ قسمتِ جاگیر ارکان دولت او عرض کردند که اگر مسند عالی حکم
می فرماید از حصۂ سپاہی جہت خالصۂ مسند عالی مقدارے نگاہ داریم، باقی قسمت
کنیم، شجاعت خاں طمع خام نمودہ فرمود کہ نگاہدارید، چوں خبر بہ سپاہیان رسید دو ہزار
سوار نامی اتفاق کردند و بر عہد و پیمان استوار گردیدند کہ اگر شجاعت خاں ایں طمع
باطل را در حق ما راہ دہد حقیقت او بہ درگاہ عالم پناہ شیرشاہ کہ از روئے عدالت
روئے ہیچ کس نمی بیند عرض نمائیم و داد خود بستانیم، اتفاق نمودہ از لشکر شجاعت
خاں کوچ کردہ جدا فرود آمدند و وکیل خود نزد شیر خاں فرستادند و عرض نمودند کہ
ارکان دولت مسند عالی حق ما را کہ شیرشاہ عنایت فرمودہ تمام نمی دہند و خلاف
قانون می نمایند، صاحب دولتاں درحق سپاہی طمع نہ نمایند بلکہ امرائے اعظم و رائے
اہیانہ نفراں خود را بہ انعام و اکرام سرفراز می فرمایند تا وقت کار در خدمتگاری و جاں
سپاری اقدام نمایند، اگر مسند عالی درحق ما طمع خواہد نمود ابواب نفاق و خلاف بر روئے
لشکر خواہد کشود و تفرقہ و پریشانی در لشکر او راہ خواہد یافت و موجب بدنامی ارکان دولت
مسند عالی خواہد بود،

فرد

سپاہے کہ خوشدل نباشد بہ برگ ... کجا دل نہد روز ہیجا بہ مرگ

چوں شجاعت خاں عرض سپاہیاں معلوم نمود ارکانِ دولت عرض کردند کہ
ایں دو ہزار سوار از راہ متابعت انحراف ورزیدہ اند، مسند عالی صاحب دہ ہزار سوار
است، اگر ایں شوخ دیدگان راہ حق کماہی خواہی داد مردم تصور خواہند کرد کہ از ترس
شیرشاہ داد ہستی و زبونی در ارکانِ سلطنت و صلابت حکم تو راہ خواہد یافت و سد باب

حصولِ منافع خواہد گشت، مناسب دولت چناں می نماید کہ ایشاں را جواب درشت وقطع امید باید داد، تا دیگراں بدعادت نشوند و از حکم تو تجاوز نہ نمایند۔ طمع دیدہ فکو دوربین شجاعت خاں بدوخت، خبرداری و عدالت شیرشاہ را فراموش ساخت کہ اگر شیر خاں ازیں حال خبر یابد موجب تشویر و ندامتِ او گردد،

فرد

بدوزد طمع دیدۂ ہوشمند
بر مُرغ و ماہی در آرد بہ بند

چوں سپاہیاں جواب درشت شنیدند مشورت بایکدیگر نمودند، بعضے گفتند بدرگاہ عدالت پناہ شیرشاہ باید رفت، و بعضے افغانان کہ مزاج دانِ شیرشاہ بودند و از فکر و فراست بہرہ داشتند بہ یارانِ خود گفتند کہ مایاں را نزد شیرشاہ رفتن مناسب نیست بہ سببِ آنکہ مارا ہمراہ شجاعت خاں در سرحد دکن نگاہداشتہ است، بے اذنِ او ازیں سرحد رفتن خوب نیست، وکیلِ خود بہ درگاہ مظلوم پناہ شیرشاہ باید فرستاد، تا حقیقت حالِ ما بدرگاہ او عرض کند، ہرچہ حکم شود براں عمل نمائیم، و اگر ہم بادشاہی دریں حدود روئے نماید در رفع و دفع آں سعی از ہمہ زیادہ باید نمود، رائے آخر را ہمہ افغانان بہ پسندیدند و واجب العرض مشتمل بر حقیقت حال خود نوشتند و وکیل خود را بدرگاہ شیر خاں فرستادند، ہنوز وکیل سپاہیاں نہ رسیدہ بود کہ جاسوسان و خبرداران صورتِ واقعہ نزاع سپاہیاں و شجاعت خاں بہ درگاہ شیرشاہ رسانیدند از شنیدن ایں خبر برآشفت و وکیل شجاعت خاں را طلبیدہ گفت کہ شجاعت خاں را بنویس کہ تو فقیر بودی، ترا امیر ساختم و افغانان کہ از تو خوب بودند تابع تو نمودم، از امارت و شان سیر نہ شدی کہ طمع در حق سپاہیاں می نمائی، و شرم از خلق و

ترس از خدا نداری که خلاف قانون من عمل می کنی، من که "داغ" نمودم از بهر آنکه در میان امرا و سپاهی فرق نباشد و امرا حق سپاهی نگاهدارد، اگر تربیت کردهٔ نعمت من نمی بود پوست از سر تو می کشیدم، چوں اول گناه است بتو بخشیدم، مادام که وکیل سپاهیان تو بمن نرسیده است تسلی آنها نموده حق ایشان بدهی و اگر وکیل ایشان نزد من آمد و اظهار گله نمود جاگیر تو تغیر خواهم نمود ترا به چنگال نکال و عقوبت گرفتار خواهم ساخت، امرائے دولت را نشاید که خلاف حکم بادشاه وقت عمل نمایند که این چنیں امر سببِ سقوط وقار و وجاهت صاحب باشد و موجب بدنامی گردد، چوں عریضهٔ وکیل شجاعت خاں رسید از غایت شرمندگی و تشویر و از نهایت دهشت و هیبت سراسیمه گردید و ارکانِ دولت خود را سرزنش بسیار نمود فرمود بسبب بدراهی شما بدنامی و شرمندگی بمن رسید، من صاحب رچه روئے خواهم نمود، خود سوار شده در منزل آں دو هزار سوار آمده عذرخواهی بسیار نمود و بعهد و سوگند خاطر سپاهیان را تسلی فرمود که در حق شما هیچ بدی نه کنم و به انعام و اکرام سرفراز ساخته در منزلِ خود آورد، چوں وکیل سپاهیان از راه گردیده در ملازمت شجاعت خاں آمد شکرانهٔ درگاه صمدیت بجا آورده زر بسیار به فقرا و مساکین داد و وکیل افغانان را اسپ و خلعتِ ملوکانه عنایت نمود،

حکم شیرخاں بر قوم افغانانِ حضور و غیبت جاری و ساری بود و یکساں به سبب بیم سیاست و تغیر ریاست، هیچ آفریده را زهرهٔ آں نبود که خلاف مامور تواند عمل کرد، و گر از فرزند او یا برادر یا اقارب یا قرین و یا امرا و ارکان دولت امرے نامرضی شیرخاں بوجود می آمد شیرخاں به آں امر مطلع می گشت و در بستن و کشتن آں شخص حکم می فرمود و قطع پیوند عزیزی و ناموس افغانی نموده عمل بر فرمان قضا جریان بے توقف و اهمال می کرد،

من کہ مصنف نافرجام ایں احوالم از ناقلانِ آثار شیرخانی چنیں استماع دارم کہ در عہد دولتِ شیر خاں اعظم ہمایوں نیازی کہ حاکم ملتان و پنجاب بود و جمعیت سی ہزار سوار ہمراہ داشت کہ ہیچ یکے از امرائے شیر خاں ایں قدر جمعیت نداشت، و شیر خاں برادر زادہ خود مبارک خاں را بہ حکومت ملک روہ کہ در تصرف نیازیان بود حاکم فرمود و خواجہ خضر سنبھلی کہ سردار سنبھلیاں بود در کنارِ آب سند جانب ہند قلعہ از کہگل ساختہ بود و مبارک خاں آں قلعہ را آبادان ساخت، سنبھلیاں اکثرِ اوقات در ملازمت او می بودند و از خدمتِ او یک لحظہ نمی آسودند، و اطاعت و انقیادِ امرِ او می نمودند، دختر الہ داد سنبھلی در حسن و جمال دراں قبیلہ نظیر خود نداشت، چوں مبارک خاں تعریف و صفت حسن و جمال او شنید نادیدہ عاشقِ او گردید و مرغ سکون و آرام از دست او پرید، (قطعہ)

نہ تنہا عشق از دیدار خیزد　　بساکیں دولت از گفتار خیزد
درآید جلوۂ حسن از رہِ گوش　　زجاں آرام برباید ز دل ہوش

چوں مبارک خاں دل از دست داد بسبب غرور حکومت از ملاحظۂ کفائت کہ درمیان افغانان معتبر است خاصہ کہ درمیان مردم روہیلہ بود باز ماند، و آدمیان معتمد پیش الہ داد فرستاد کہ نسبت عزیزی دختر خود با او نماید، الہ داد جواب ادب آمیز داد کہ حضرت خان منصب حکومت و ایالت دارد و صاحب فرزندانِ بسیار است و زنان اصیل و جواری اندرونِ محل دارد و دیگر خانِ اعظم در ہند نشو و نما یافتہ است، طبع ظریف و فہم لطیف دارد، و فرزندان من خوئی و خصلت روہ دارند، درمیاں من و خان اعظم نسبت خویشی و عزیزی مناسب نیست کہ منافات تمام است،

چوں مبارک خاں جواب الہ داد شنید از غیرت و غصہ برخود پیچید و کمر درپے آزار

و ایذائے سنبھلیاں بست بو ہم آنکہ شاید از جور وجفائے او سنبھلیاں بہ تنگ آمدہ آں دختر با و بدہند، از ترس شیرشاہ بہ ہر جور وجفا کہ مبارک خاں می کرد سنبھلیاں تحمل می نمودند، چوں ظلم و تعدی او بہ نہایت رسید فریدالدین و نظام برادران پدری الہ داد بہ مبارک خاں عرض کردند کہ ماسہ برادر دختران داریم و در قبیلہ خود اعتبار تمام داریم، دختر ہر کدام برادر کہ خاطر خواہِ خان باشد بدہیم و خان دست تعدی و آزار از سنبھلیاں کوتاہ کند،

مبارک خاں گفت دختر شمایان نمی خواہم دختر الہ داد بدہند، چوں سنبھلیاں معلوم نمودند کہ مبارک خاں خیال محال در خاطر دارد کہ ہرگز بوجود نہ خواہد آمد صریح بہ مبارک خاں عرض کردند کہ نسبت عزیزی اگرچہ در ما و شما ہمیشہ شدہ است اما بہ امثال خود اصیل زادہ با اصیل زادہ و کنیزک زاد با کنیزک زاد،

خرد

کند ہمجنس با ہمجنس پرواز　　کبوتر با کبوتر باز با باز

و اگرچہ نسبت عزیزی با تو سبب سن و سال برابر نبود اما چوں مادر ما ہر سہ برادر مثل مادر تو کنیزک است بواسطہ رعایت ادب بادشاہی او را بتو اختیار نمودہ بودیم تا غبار نزاع و نفاق از میان برخیزد، خاں اعظم قبول نکرد و گفت موجب تشویر ما گشت، گفتند از خدا بترس و خلاف افغانان مکن، الہ داد اصیل زادہ است، با تو ہرگز نسبت عزیزی نہ خواہد کرد و از جور و جفائے تو نخواہد ترسید، طمع خام را بخود راہ مدہ،

چوں مبارک خاں ایں سخن استماع نمود از نخوت و غرور حکومت آتش غضب او اشتعال یافت، ابواب نزاع و خصومت کشادہ در پئے ایذا و آزار سنبھلیاں می شتافت بواسطہ عبرتِ سنبھلیاں مواضع و اموال آں را بے گناہ تاراج و بنا نمود، دختر خیر و کہ خانہ زاد

سنبھلیاں بود از آں موضع بنا نمودہ در خانہ خود آورد، سرداران سنبھلیاں تمام جمع شدہ پیش مبارک خاں آمدند و عرض کردند کہ شرم مستورات ما و شما و احد است، دختر خیرو و شحنہ بگذار و شرم عورات ما نگاہدار، چند آنکہ عجز و زاری می نمودند چوں اجل او نزدیک رسیدہ بود قبول نکرد، چوں سنبھلیاں نا امید شدند با مبارک خاں گفتند کہ تو در ہند پیدا شدہ روش افغانی نمی دانی، ہرگز بر بارکلنگ زور و تعدی نہ کردہ است و ما ادب بادشاہی شیر شاہ در تو نگاہ میداریم، از ما بگذر و جور و جفا بیرون از حد مبر، ایں ضعیفہ را بگذار، مبارک خاں در غضب شدہ گفت شما شرم ایں خانہ زاد بار بار بر زبان می آرید، وقتے خبردار خواہید شد کہ دختر الہ داد از خانہ بزور کشیدہ خواہم آورد سرداران سنبھلیاں نیز در غضب شدند و بہ مبارک خاں گفتند کہ بر جان خود رحم کن و پا از حد خود بیروں منہ، اگر تو جانب عورات ما خواہی دید ترا خواہم کشت، در بہائے خون تو چار سردار سنبھلیاں را خواہند کشت، چوں مبارک خاں جواب درشت شنید پاجیان ہندی خود را گفت کہ سنبھلیاں را زدہ زدہ دور کنید کہ در حضور ما سخن درشت می گویند، چوں پاجیان ہندی چوبہا برداشتند کہ سنبھلیاں را زدہ زدہ از خانہ برآرند غوغا شد، جوانان سنبھلیاں کہ از جور و جفائے او بہ تنگ آمدہ بودند بر آشفتند و در طرفۃ العین مبارک خاں و اکثرے خدمتگاران او را کشتند، چوں ایں خبر بہ شیر خاں رسید بہ اعظم ہمایوں نوشت کہ سور در میان افغانان قبیلہ اندک دارند و اگر ہر یکے از افغان سور را خواہد کشت یک سور در جہاں نخواہد ماند و سنبھلیاں قوم تو اند، ایشان را تادیب و تعذیب نما تا دیگران عبرت پذیر گشتہ بد عادت نشوند و دست از کشتن حکام باز دارند،

چوں ایں فرمان بہ اعظم ہمایوں نیازی رسید جانب سنبھلیاں لشکر کشید، چوں سنبھلیاں

آگاه شدند که اعظم ہمایوں بذات خود متوجه این حدود شده، سنبھلیان وطن خود گذاشته پناه به کوه برند و در زمین حصار پشت پناه خود نموده نیت آں داشتند که جانب کابل به اہل و عیال خود خواہم رفت، چوں این خبر اعظم ہمایوں یافت از بسیاری فکر و اندیشه سراسیمه گشت و با مردم معتمد و معتبر مشورت کرد که سنبھلیاں مردانه اند و قوم و قبیله بسیار دارند، بزور بدست نخواهند آمد، و اگر ایشان جانب کابل رفتند شیر خاں خواهد دانست که من در گرفتن آنها تقصیر کردم و به اشارت من ازیں دیار بدر رفتند، به مکر و حیله ایشان را بدست می باید آورد، وکیل خود را نزد سنبھلیاں فرستاد و نوشت که من تحقیق کرده ام که گناه شما نیست، ظلم و تعدی از جانب مبارک خاں بود، من شما را نزد شیر شاه خواهم فرستاد، والتماس عفو گناه شما خواهم نمود، چنانچه رسم افغانیست چند دختران نیازیان بسوران خواهم داد، یا دو سه سردار را شیر شاه خواهد کشت، اما تمام قوم جلا وطن شده بدیار دیگر رفتن معقول و مناسب نیست،

سنبھلیاں در عرضداشت خود نوشتند که ما را مشکل پیش آمده است، اگر سوران بجنگ ما می آمدند ما هم دست برد خود به ایشان می نمودیم، تا در جهاں یادگار می ماند که نیازیان این طور مبارزت و جلادت نمودند، و اگر ما با تو جنگ کنیم هر دو طرف نیازیان کشته خواهند شد، و اگر بدر برویم هم تو بدنام خواهی شد که قوم او بودند، رعایت ایشان نموده، بدر رفتند، اگر مسند عالی عهد و سوگند درمیان آرد که به آزار ما کوشش نه نماید ما آمده ترا ملازمت می نمائیم،

اعظم ہمایوں گفت که مرا شرم قوم هست که در پے ایذا و آزار شما باشم، بعهد و پیمان وثوق سنبھلیاں نمود، سنبھلیاں تمام قوم با اہل و عیال و قبیله خود آمده اعظم ہمایوں نیازی

رادیدند، چوں اعظم ہمایوں دید کہ تمام قوم سنبھلیاں با اہل و عیال فریب خوردہ آمدند نہ صارکس راکشت، بوقت کشتن نیازیان بعضے عزیزاں راکہ سنبھلی بودند گفت کہ شمارا میگذاریم، شما بگریزید، سنبھلیاں ناموس افغانی نگاہداشتہ اورا گفتند کہ ہمراہ قوم و قبیلہ کشتہ شدن ما بہتراست از بے ناموس زندہ ماندن کہ مثل مشہوراست "مرگ انبوہ جشنے دارد"

چوں اعظم ہمایوں اکثر قوم سنبھلیاں را و اہل و عیال ایشان را نزد شیرشاہ فرستاد شیرشاہ کہ نیک خواہِ قوم افغان بود ایں فعل قبیح از اعظم ہمایوں نہ پسندیدہ فرمود کہ از قوم افغانان ہرگز ایں طور فعل شنیع بوجود نیامدہ، مگر اعظم ہمایوں خیال بادشاہی دارد کہ ایں قدر مردم از قوم خود کشت، غیر از دماغ بادشاہی بایں مقدار خونِ ناحق مبادرت نہ نماید دراں بود کہ اعظم ہمایوں را از حکومت پنجاب تغیر نماید، فرصت نشد کہ شیرشاہ در عنقریب ایام بہ عزت شہادت فائز گشت، بعد از شہادت شیرشاہ اعظم ہمایوں داعیۂ بادشاہی اظہار نمود و ذکر آں در محل خود ایراد خواہم نمود، ازاں روز کہ شیرشاہ برمسند حکومت و ایالت قرار گرفت ہیچ آفریدہ مجالِ دم زدن نہ داشت و احدے لوائے تمردی و بغی برنہ افراشت و ہیچ خار دل آزار در گلشن ملک او نرسید ؎

چناں سایہ گسترد بر عالمے
کہ زالے نہ نیندیشد از رستمے

تمام شد

فهرست اسم هائے رجال

الف

ا

ب

پ

ت

ج

چ

ح

خ

د

ر

ز

س

ش

ص

ع

ف

ق

ک

ل

م

ہ

ی

ص

ع

ف

ق

ک

ل

۱۱

م

ھ

ي

Hemu's arrival in the camp of Sultan Muhammad Adil Shah; battle of Chapparghatta, fought between the armies of Adil Shah and Muhammad Khan Sur; flight of the army of Bengal and murder of its leader, Muhammad Khan Sur. Hemu's undisputed leadership; killing of the Afghan nobles, suspected of hostibilty to Adil Shah; emergence of the people belonging to Hemu's caste in the royal service; Hemu's scornful attitude towards the Afghans. Murder of the Saiyids of Rewari by Hemu (p. 200).

Hemu's march on Agra: flight of the Mughal nobles from Agra to Delhi; Hemu's pursuit of the Mughals; battle with the Mughals under Tardi Beg; Hemu's victory over the Mughals (p. 201).

Account of the second battle of Panipat, fight between Hemu and Akbar; defeat of the Afghans and capture of Hemu by the Mughals in the battle-field and his murder. Acceptance of Akbar's over-lordship by Sultan Sikandar Sur (p. 202).

Details about Adil Shah's battle with Bahadur Shah (son of Muhammad Khan Sur af Bengal) at Suraj Garh in 968 A.H. ; defeat and death of Adil Shah; accession of Adil Shah's son to the throne with the title of Sher Shah in the fort of Chunar; Sher Shah's march on Jaunpur against the Mughals; Sher Khan's battle with Khan-i-zaman, the Mughal governor of Jaunpur; Khan-i-zaman's victory over the large army of the Afghans; rise of Mian Sulaiman Karrani to supreme power in Bengal. Sulaiman Karrani's good relations with Akbar (pp. 203-204).

Brief details about the successors of Sulaiman Karrani in Bengal. Bayazid's hostile attitude towards the old Afghan nobles; Bayazid's murder as a result of the conspiracy, hatched by the hostile Afghan nobles. Daud, second son of Sulaiman succeeded to the throne. Daud's conflict with the high Afghan nobles. Daud's war with the Mughals; annexation of Bengal by the Mughals (pp. 205-208).

Supplement (*Zamima*), dealing with Sher Shah's administrative reforms and regulations; Sher Shah's daily routine. His interest in the welfare of his subject people, progress of agriculture and commerce; construction and management of the Serais. Sher Shah's generosity. Ill-treatment of the soldiers of *Khasa Khail* by Shuja'at Khan in Malwa; Sher Shah's reaction to the unjust act of his governor; killing of the Sunbal Afghans by Azam Humayun Niazi for the murder of Mubarak Khan Sur, the nephew of Sher Shah, posted on the North-Western frontier (pp. 209-230).

————

Account of Shaikh Ala'i's activities in the Sur Empire; the persecution of Shaikh Ala'i and his followers by State; Shaikh Alai'is' death (pp. 184–186).

Islam Shah's illness and death (p. 186-187).

Anecdote dealing with the activities of a cheat in Lahore; his imprisonment by the police and recovery of the dead bodies of women, killed by him (pp. 188-189).

An interesting anecdote, throwing light on the life of a fake faqir (recluse) cheating innocent persons, male as well as female. His arrest by the police (pp.189-196).

Account of the accession of Firuz Khan, 12 years old son of Islam Shah and his murder by Mubariz Khan, the brother-in-law of Islam Shah (pp. 191-192).

Details about accession of Mubariz Khan to the throne with the title of Sultan Adil Shah; distribution of treasures among people in Gwalior for gaining popularity. Anecdote showing Shaikh Ghuran's meeting with Sultan Adil Shah (pp. 192-192).

Promotion of Bahar Khan Sarwani; Ibrahim Khan Sur and Shamsher Khan, brother of Khawas Khan to the highest ranks and positions in the Empire; rapid rise of Hemu of Rewari to prominence; rebellion of the high nobles in different parts of the Empire (pp. 193-194).

Killing of the nobles by Sikandar Khan Farmuli in the royal presence for his father's transfer from Qanauj; Sultan Adil Shah's flight from the court to his *harem*; murder of Sikandar Khan with his father, Shah Mumammad Farmuli by Ibrahim Khan Sur (pp. 194-195).

Taj Khan Karrani's flight from Gwalior to the eastern region; Taj Khan's defeat by the army of Adil Shah and his flight to Bengal; Ibrahim Khan Sur's, son of Ghazi Khan Sur (*Muqta* of Biyana *Sarkar*) rebellion and his occupation of Delhi (pp. 196-197).

Ahmad Khan Sur's rebellion in Punjab and his march on Agra; his battle with Ibrahim Khan Sur; latter's defeat and flight to Sambhal. Ahmad Khan's assumption of sovereignty with the title of Sultan Sikandar (pp. 189-199).

Hemu's siege of the fort of Biyana; recall of Hemu to Chunar for checking the progress of Muhammad Khan Sur, the rebel *Muqta* of Bengal; Hemu's retreat from Bayana; Ibrahim's surprise attack on Hemu's army, defeat of Ibrahim Sur and his flight to Bhatta (pp. 198-200).

Mewat and their victory over the royal army in their pursuit. Khawas Khan and Isa Khan Niazi's departure from Mewat to Kamaon hills (pp. 167-169).

Islam Shah's hostile attitude towards the old nobles of his father's time; destruction, humiliation and imprisonment of many prominent nobles; Islam Shah's kind attitude towards people and the religious men (p. 169). Shuja'at Khan's criticism of Islam Shah's hostile attitude towards the old nobles of his father's time and flight from Gwalior after his recovery from the wounds, inflicted by Usman Afghan (pp. 173-175).

Islam Shah's march on Malwa against Shuja'at Khan; Shuja'at Khan's decision not to fight against the son of his master and flight to Gujarat; appointment of Isa Khan Sur as the *Muqta* of Malwa in place of Shuja'at Khan. Re-instatement of Shuja'at Khan after a few years on the recommendation of Daulat Khan Ujyala (p. 167).

Details of Azam Humayun Niazi's victory over Khawaja Uwais; Islam Shah's march against the Niazis; defeat of the Niazis and their flight to the region of the Ghakkars; capture and death of the Ghakkar Chief, Adam and the imprisonment of Kamal Ghakkar in Gwalior fort; suppression of the zamindars in the hilly region of the Punjab; construction of the chain of fortresses on the North-Western frontier of the Empire (pp. 176-178).

Harsh treatment of the servants of the Empire by Islam Shah; no payment of salaries and allowances to the nobles and soldiers for three years; conspiracy hatched by the nobles against Islam Shah; Islam Shah's escape and the punishment of Iqbal Khan for his involvement in the conspiracy (pp. 171-180).

Details about the second conspiracy of the nobles against Islam Shah; Bibi Ba'is intervention in favour of the life of her brother, Mubariz Khan; Murder of Azam Humayun in Kashmir by Mirza Haider (p. 180).

Mirza Kamran's arrival at the court of Islam Shah and then flight for the humiliating attiutide of Islam Shah towards him; Islam Shah's march to Punjab for the presence of Humayun on the frontier of the Sur Empire; Islam Shah's return to Delhi after Humayun's departure for Kabul. The third conspiracy of the nobles to kill Islam Shah; Islam Shah's escape; destruction of the nobles involved in the conspiracy; destruction of the nobles in Gwalior prison (pp. 180-184).

Details about Islam Shah's departure from Agra to Chunar; murder of Jalal Khan (Jilo) on his way; transfer of the treasures from Chunar to Gwalior; imprisonment of Qutb Khan Naib along with four other nobles including Shahbaz Khan Nuhani, son-in-law of Sher Shah, imprisonment of Barmazid Gaur (pp. 159-170).

Ialam Shah's farman to Shuja'at Khan and Azam Humayun Niazi asking them to visit the royal court; arrival of Shuja'at Khan at the court; disobedience of Azam Humayun Niazi; Islam Shah's departure for Rohtas (in Bihar). Flight of Sa'id Khan from the royal camp to his elder brother, Azam Humayun Niazi in Lahore; Islam Shah's return from the way to Agra and march against the Niazis at the head of a large army. Khawas Khan's arrival in Punjab against Islam Shah; differences between the Niazis and Khawas Khan over the issue of succession to the throne after Islam Shah; Khawas Khan's decision not to co-operate with the Niazis. A fierce battle, fought between the Niazis and Islam Shah's army; display of courage and bravery by the Niazis; their defeat by Islam Shah. Said Khan Niazi's abortive plan to assasinate Islam Shah; flight of the Niazi's to Roh (pp. 170-172).

Account of Islam Shah's strained relations with Shuja'at Khan, the *Muqta* cf Malwa; punishment of Usman Afghan by Shuja'at Khan; Islam Shah's involvement in Usman Afghan's unsuccessful attempt on the life of Shuja'at Khan.

Account of Islam Shah's accession to the throne in Kalinjar; his revision of Sher Shah's rules and regulations; order for the construction of the new Serais, changes introduced in the army organization; promotion of the six thousand sawars belonging to his personal contingent duriug Sher Shah's time; conflict between Islam Shah and the old nobles (pp. 164-166).

Islam Shah's *farman* to his elder brother, Prince Adil Khan calling him to the court; Adil Khan's pre-condition in connection with his visit to the royal court; fulfilment of Adil Khan's condition: meeting between Islam Shah and Adil Khan near Sikri; assignment of Biyana *Sarkar* to Prince Adil Khan (166-168).

Islam Shah's violation of agreement with Adil Khan; civil war, fought between the supporters of Adil Khan and Islam Shah: wavering loyalty of the nobles to the rival parties; Islam Shah's fight against Adil Khan and Khawas Khan; Islam Shah's victory over his rivals. Adil Khan's escape to Bhatta. Knawas Khan and Isa Khan Niazi's flight to

recall to the capital; Sher Shah's order to Haibat Khan Niazi to conquer the territory of Multan; annexation of Multan by Haibat Khan Niazi and the grant of the title of Azam Hamayun to him in reward of his conquest of Multan (p. 148).

Demolition of the fort of Sultan Ala-u'd-din Khalji in Delhi; and the construction of a new city on the bank of the Jumna river; destruction of the thieves around the new capital city (pp. 148-149).

Dismissal and imprisonment of Khizr Khan Turk for his marriage with the daughter of Sultan Mahmud, the ex-king of Bengal and adoption of certain Bengali customs without Sher Shah's permission. (pp. 149-150).

Construction of a fortress in Patna on the bank of the river Ganges; development of Patna into a huge city; decay of Bihar city, the provincial capital of the vilayet of Bihar before Sher Shah (p. 150).

Causes of Sher Shah's invasion of Rai'sin for the destruction of Puran Mal; agreement between Sher Shah and Puran Mal; Sher Shah's violation of agreement by encircling Puran Mal and his Rajput followers; Puran Mal's death after a heroic fight. (pp. 151-155).

Details about the appointment of seven thousand sawars for the chastisement of the unruly villagers of the *Parganah* of Bhander on the request of a brother of Shaikh Muhammad Bakhtiar, the religious preceptor of Sher Shah (pp. 155-156).

Account of Sher Shah's relations with Raja Maldeo of Jodhpur; arrival of the envoy of Maldeo at Sher Shah's court in Agra; Sher Shah's march against Maldeo; display of courage by the Rajputs in the battle field; Sher Shah's victory and the annexation of Jodhpur; appointment of Prince Adil Khan as the *Muqta* of Ranthambore (pp. 156-158).

Sher Shah's expedition against the Raja of Kalinjar, accidental death of Sher Shah while conducting the siege operations in Kalinjar; capture of the fort of Kalinjar by the nobles of Sher Shah (pp. 158-159),

An anecdote related to the killing of a huge cobra snake during Sher Shah's reign (pp. 159-160).

Anecdote dealing with the two wooden boxes containing five hundred years old dead bodies, unearthed in Ludhiana during the stay of Khawas Khan there; re-burial of the bodies by Khawas Khan (pp. 160-161).

Details about the life and achievements Khawas of Khan duriug the reign of Sher Shah (pp. 161-164).

people for their maintenance; anecdote related to the meeting of needy student with Sher Shah and his discussion about scholastic problems with the former (pp. 131-132.).

Measures taken by Sher Shah for the defence of Western frontier; construction of the fort of Rohtas for checking the Mughals at the frontiers and suppressing the hostile Ghakkars, the details adout the construction and expenditure incurred therein (p. 133).

Appointment of Khawas Khan, Isa Khan Niazi and Haibat Khan Niazi as the supreme officers of the Punjab; Sher Shah's return to Delhi; introduction of the *dagh* system (horse-branding); anecdotes showing Sher Shah's intelligence in determining the real merit of a *sawar* and strong memory to check the fraud practised by the nobles in passing non-military men on the horses as sawars for muster (pp. 124-134).

Anecdote dealing with Sher Shah's good treatment meted out to a religious man of Radauli in need of maintenance land (pp. 137-138).

Anecdote regarding Sher Shah's grant of a village with 500 rupees to an honest Brahman, belonging to the parganah of Hamirpur in the *Sarkar* of Kalpi (pp. 138-139),

Details about road safety and repression of all the crimes in the rural areas; the *muqqadams* being held responsible for the crimes committed in their jurisdiction (pp. 139-140).

Account of Sher Shah's march on Malwa against Qadir Shah (former Mallu Khan); his relations with the Rajput princes and zamindars in the region of Malwa; Qadir Shah's arrival at the Afghan Court in Sarangpur; Sher Shah's good behaviour towards Qadir Shah; latter's flight from Sher Shah's camp for his doubt about future certainty; Sher Shah's occupation of Malwa; aad return to his capital. The occupation of Ranthambore on the way (pp. 140-146).

Details about Nasir Khan's (brother of Sikandar Khan Miana Afghan, imprisoned by Sher Shah) fight with Shuja'at Khan near Narbada; Shuja'at Khan's brilliant victory over the overwhelming army of Nasir Khan and Raja Ram Sah Gwaliori's services in saving his life; Haji Khan's invitation to Shuja'at Khan to join him against Mallu Khan; Shuja'at Khan's arrival in Haji Khan's camp in spite of his serious injuries, still unhealed; display of unprecedented chivalry by Shuja'at Khan in the battle; Mallu Khan's flight after defeat (pp. 146-148),

Shuja'at Khan's appointment as the *Muqta* of the vilayet of Malwa in reward of his victories over Nasir Khan and Mallu Khan; Haji Khan's

Details about Sher Khan's conflict with Maharetha Chero; capture of the beautiful daughter of Maharetha Chero by the Afghans; Sher Khan's order to send the daughter of Maharetha Chero to Humayun in Bengal (pp. 123. 124).

Sher Khan's occupation of the impregnable fort of Rothas by treacherous Means; destruction of the Mughal armies in Banaras and Jaunpur territories. Humayun's anxiety over the new developments in his Empire; appointment of Jahangir Quli Beg with five thousand soldiers in Bengal; Humayun's departure from Bengal to Agra; Sher Khan's battle against the Mughals at Chausa; route of the Mughals and Humayun's escape to Agra (pp. 124-126).

Account of Sher Khan's enthronment with the title of Sher Shah-i-alam; distribution of offices and ranks among the faithful nobles; good treatment of the scholars and saints; generosity; administration of the army and measures taken for the amelioration of the lot of poor people in the Empire (pp. 126-127).

Construction of *Serais* with mosques and wells along the highway from Sunargaon to the river Indus, the administrator-in- charge of the Sarai being the *Shiqqdar*; plantation of fruit trees for the comfort of the travellers; number of the roads with Serais, constructed by Sher Shah (pp. 127-128).

Details about Sher Shah's daily routine, his strictness in having the horses of the soldiers branded in his own presence; Sher Shah's order to have army and treasures in every *sarkar* for the convenience of adminis-tration; the number of the Sawars and artillerymen in the important forts and vilayets (pp. 128-130).

Details about the administrative system of Sher Shah, the number of the *Parganahs*, reserved for *Khalisa*, the appointment of one *Shiqqdar*, two clerks, one Persian writer and the other Hindi writer; one *Munsif-i-Khazanah* in every parganah for its sound administration (p. 130).

Account of the affairs of Emperor Humayun after his defeat at Chausa; battle of Qanauj; Sher Shah's second victory over Humayun; Expulsion of the Mughals from India; anecdote regarding the theft of a royal horse in a village on the way from Agra to Lahore; Sher Shah's severe policy towards the *Muqqadams* of the villages in regard to the suppression of crimes in the rural area (pp.130-131).

Pursuit of the Mughals by the Afghan army upto the borders of Punjab; Sher Shah's distribution of land-grants among the religious

defence of Bihar and his victory over the large army of Bengal under the supreme command of Qutb Khan; conflict between the Nuhani Afghans and Sher Khan over the appropriation of treasurers of Bengal, seized in the battle (pp. 115-117).

Account of Jalal Khan Nuhani's flight along with the Nuhani nobles to Bengal; Sher Khan's occupation of Bihar as its unquestioned ruler; Jalal Khan Nuhani's march with a large Bengal army against Sher Khan: Sher Khan's victory over his adversary (pp. 117-118).

Sher Khan's marriage with Lad Malika, the widow of Taj Khan Sarangkhani, the *Muqta* of Chunar fort; Sher Khan's occupation of Chunar fort and its dependencies; increase in the resources and influence of Sher Khan. Sher Khan's efforts to raise an army for the conquest of Bengal; Sher Khan's occupation of the territories of Bengal; return of Sher Khan to Bihar after having appointed administrators in the territories of Bengal (pp. 118-119).

Details about the arrival of Sultan Mahmud Lodi at the head of a large Afghan army in Bihar; distribution of the territories of Bihar by Sultan Mahmud Lodi among his nobles : Sultan Mahmud's promise to leave Bihar to Sher Khan after the conquest of Jaunpur; Sultan Mahmud Lodi's march on Jaunpur; fight between Humayun and the Afghans: defeat of the Afghan army due to the treachery of Sher Khan; Sultan Mahmud Lodi's flight to Bhatta and retirement from politics (pp. 119-120).

Correspondence between Hindu Beg and Sher Khan over the fort of Chunar; Sher Khan's refusal to hand over the impregnable fort to the Mughals; Humayun's march on Chunar in person; Mughal siege of the Chunar fort; conclusion of a peace treaty between Sher Khan and the Mughal Emperor; Humayun's departure from Chunar to fight against Sultan Bahadur of Gujarat (pp. 120-122).

Details about the sudden rise of Sher Khan during the years of conflict between Humayun and Sultan Bahadur Shah of Gujarat; Humayun's anxiety over Sher Khan's sudden rise; Humayun's march against Sher Khan; latter being pre-occupied with the affairs of Bengal at that time (p. 122).

The capture of Chunar by Rumi Khan, the Mughal officer in-charge of artillery; Jalal Khan's (son of Sher Khan) victory over the Mughal advanced guard under Jahangir Beg Quli at the gates of Garhi; Sher Khan's departure from Gaur to Jharkhand hills on Humayun's approach; Jalal Khan's departure from Garhi to Sher Khan (pp. 122-123.

Account of Farid's (later Sher Shah) childhood; arrival of Ibrahim Sur and Hasan Sur, the grand-father and father of Farid in Hindustan; their employment under the noble of Sultan Bahlul and Sikandar Lodi; the number of Hasan Sur's children; Hasan's relations with Farid and his mother, Farid's departure from Sahsram to Jaunpur and his education there; Hasan's arrival in Jaunpur to serve Jamal Khan Sarang Khani; the *Muqta* of the vilayet of Jaunpur; reconciliation between young Farid and Hasan Khan; Farid's departure for Sahsram to manage the *iqta* of his father during his absence and steps taken by Farid for the prosperity of the *iqta* (pp. 107–109).

Details about the return of Hasan to Sahsram; Farid's dismissal in favour of Sulaiman, born of Hasans' favourite concubine; Farid's arrival in Agra and employment under Daulat Khan *na'ib*; Hasan's death and the assignment of the *iqta* of Sahsram to Farid by Sultan Ibrahim Lodi on the recommendation of Daulat Khan *naib* (pp. 109–110).

Account of the conflict between Sulaiman and Farid over the issue of succession to the *iqta* of Sahsram; Muhammad Khan Sur's (Muqta of Chaund) intervention in favour of Sulaiman and Farid's rejection of his proposal regarding the division of the *iqta*; Sultan Ibrahim's destruction in the battle of Panipat; Farid's entry in the servicc of Sultan Muhammad Nuhani of Bihar; display of undaunted courage by Farid while hunting a lion; grant of the title of Sher Khan to Farid by Sultan Muhammad Nuhani; Sher Khan's arrival in Sahsram for the administration of his *iqta* with the permission of Sultan Muhammad Nuhani (pp. 110–112).

Sher Khan's over-stay in Sahsram; Sultan Muhammad's anxiety over Sher Khan's over-stay in Sahsram: Muhammad Khan Surs' hostility towards Sher Khan; Sultan Muhammad Nuhani's permission to Muhammad Khan Sur to settle the quarrel between Sher Khan and Sulaiman; defeat of the contingent of Sher Khan by Muhammad Khan; Sher Khan's reconquest of his *iqta* with the military help of the Mughals; Sher Khan Sur in the Mughal service (pp. 112–115).

Sher Khan's break-up with the Mughals; his re-entry in the service of Sultan Muhammad Nuhani; Sher Khan's appointment as the tutor of Jalal Khan, the son of Sultan Muhammad Nuhani; death of Sultan Muhammad. Rise of Sher Khan to power in Bihar (p. 115).

Sher Khan's friendship with Makhdum-i-alam, the rebel *muqta* of Hajipur (in Bengal Kingdom); Sher Khan's predatory activities in the border territories of Bengal; Qutb Khan's invasion of Bihar; Sher Khan's

Details about the accession of Sultan Ibrahim Lodi ; division of the Empire between Sultan Ibrahim and Prince Jalal Khan, the second son of Sikandar Lodi on the advice of high nobles ; cancellation of the division of the Empire by Sultan Ibrahim on the persuation of nobles after the departure of Jalal Khan to Jaunpur ; civil war, fought between the supporters of Ibrahim and Jalal Khan ; Ibrahim's victory over Jalal Khan; Jalal Khan's imprisonment and murder (pp. 85-88).

Account of the administrative measures taken by Sultan Ibrahim in Delhi ; expedition, deputed for the conquest of Gwalior under the supreme command of Azam Humayun Sarwani : recall and imprisonment of Azam Humayun ; imprisonment of high nobles for their doubtful loyalty to the Sultan ; rebellion of Islam Khan, s/o Azam Humayun Sarwani in Kara : flight of Said Khan Yusuf Khail and 'Azam Humayun Lodi from the royal court to Islam Khan ; Civil war between the Sultan and the rebel nobles in the eastern territories, destruction of Islam Khan and his allies (pp. 88-91).

Account of Sultan Ibrahim's relations with Mian Husain Khan Farmuli ; war between the Rana of Mewar and Ibrahim Lodi ; and Mian Husain Farmuli's treacherous murder by the *Shaikh Zadas* of Chanderi on the royal instigation (pp. 92-97). Details about the imprisonment of 'Azam Humayun Sarwani the *Muqta* of Kara and his death in prison (pp. 98-99).

Declaration of independence by Bahar Khan, son of Dariya Khan Nuhani in Bihar with the title of Sultan Muhammad; rebellion of Daulat Khan Lodi in the Punjab and the departure of Dilawar Khan to Kabul to persuade Babur for the invasion of India; arrival of Alam Khan Lodi in Lahore from Gujarat; nobles' allegiance to Alam Khan as Sultan Ala u'd-din against Ibrahim; Sultan Ala u'd-din's siege of Delhi; Ibrahim's victory over Ala u'd-din and his allies (pp. 99–101).

Account of Babur's invasion of India; Sultan Ibrahim's preparation to face Babur; destruction of the contingent of Hamid Khan *Khasa-Khail* by Humayun in Hisar Firuza; appointment of Da'ud Khan to lead the Afghan advance guard; battle of Panipat and the defeat of the Afghan army with heavy losses (pp. 101–104).

Important details about the prosperity and affluence of the necessities of life at cheap rates during Sultan Ibrahim Lodi's reign. Two anecdotes, one deals with the activities of an old highway female robber while the other relates a story of a strange man having the ability to fly from one place to another (pp. 104–107).

and station at night at a certain place. Siege of Narore by Jalal Khan: Sultan's arrival in Narore; Jalal Khan's imprisonment for carelessness in conducting siege operations; conquest of Narore (pp, 61–62).

Details about Sikandar's return from Narore to Agra; Shams Khatun's visit to the Sultan on the way and appointment of Prince Jalal Khan as the *Muqta* of Kalpi on her recommendation (p. 62).

Anecdote showing Sikandar's interest in the company of the recluses and Sufis (pp. 63–64).

Details about Sikandar's receiving information about the affairs of his nobles through his spies (pp. 64–65).

Anecdote imbuing supernatural power to Sultan Sikandar and Malik Adam Kakar (pp. 65–67). Anecdote, related to the theft of a horse in the royal stable in Agra; the arrest of the thief along with the horse in Dholpur; imprisonment of the thief and his conversion to Islam (pp. 67–69).

Anecdote, throwing light on Sultan Sikandar's keen interest in the administration of impartial justice and Mian Bhua's co-operation with him in this regard (pp. 70–72). Anecdote, related to the quarrel between a Hindu banker and two cheats over the property placed in the custody of the former; Sultan's decision in favour of the Banker (pp. 72–73). Details about Jamali Kanboh's association with the court of Sikandar (p. 74). Anecdote dealing with the platonic love between a recluse and a newly-wed bride observing strict *purdah* (pp. 75–6).

Story of a magician, reported to have created a garden of fruits in Jodhpur within a twinkle of an eye (pp. 76–77). Two short anecdotes related to a hare whose blood could turn silver into gold and a tree the leaves of which could permanently blacken hair. Another brief anecdote showing peoples' belief in the immortality of the pious people even after their death (p.78).

An interesting anecdote throwing light on the activities of highway men and beautiful girls helping them (pp. 78–9). Anecdote, related to Sikandar's discussion with Haji Abdul Wahab over beard; Sikandar's death due to Abdul Wahab's curse (pp. 79–8).

Details about the life and achievements of certain nobles, such as Sa'id Khan, s/o Mubarak Khan Yusuf Khail, Dilawar Khan (Khan-i-'Azam), grandson of Khan-i-'Azam Jamal Khan Sarang Khani) (pp. 81-84).

Anecdote exhibiting Sultan Sikandar's interest in literary discussions. (pp. 50–1). Anecdote relating to a student of Jaunpur (who is reported to have received divine help for the maintenance of his starving family (pp. 51–53).

Repetition of the details about Sultan Sikanadar's military operations, launched against the Raja of Bhatta and other *zamindars* in the eastern territories (pp. 53–54).

Anecdote regarding Sultan Sikandar's interest in the accumulation of precious pearls, etc., (pp. 54–56). Anecdote relating to Sultan Sikandar's discussion with the scholars and nobles over the capacity of the birds to understand each other's tongue. (pp. 56–7).

Anecdote about Mian Mahmud's (son of Khwaja Sa'id Farmuli) close association with Suitan Sikandar Lodi; his rank and status in the nobility independent of his father; misplaced generosity of Mian Mahmud, his dismissal from the royal service; Khwaja Said's indifference towards his son after his dismissal. Mian Mahmud's departure for Biyana and stay with Sultan Ahmad Jilwani; the rebel Afghan noble; Mahmud's quarrel with Ahmad Jilwani and employment under the Sultan of Malwa. Recall of Mahmud to Agra (pp. 57-58).

Anecdote about the conflict between the nobles in the *Chaugan* ground in Sambhal in the royal presence and Sultan's displeasure over the incident (pp. 51–9).

Details about the conspiracy of the twenty-two nobles, hatched against ths life of Sultan Sikandar Lodi; divulgence of the conspiracy by Prince Fath Khan and the expulsion of the culprits from the Lodi Empire (p. 59).

Interesting details about Lodhan Brahman's declaration of the uprightness of Islam and Hinduism: controversy amongst the Muslim scholars and jurists over Lodhan's execution (pp. 59–60). Details about the conquest of Dholpur by Sultan Sikandar. (p. 60). Details about the occurrence of earth-quake in Agra (which razed the huge buildings to the ground) (p. 60).

Account of the expedition, launched by Sikandar against the Raja of Gwalior; the conquest of the fortresses around Gwalior; spread of an epidemic in the horses and *Sawars* of the Sultan's army: scarcity of water; Sikandar's order to Jalal Khan Lodi to lay seige to the fort of Narore in 913 A.H. Details about Sikandar's custom of sending two *farmans*, one in the morning and the other in the evening daily to the commander of the royal army, directing him to start from a certain place

Details about prosperity and the growth of learning and literature during Sikandar Lodi's reign. (The sons of the nobles and soldiers are reported to have seriously devoted to education and learning. By the royal order Mian Bhua got the Sanskrit works on medicines translated into Persian and called it as *Tib-i-Sikandari* (p. 40).

Names of Sikandar's Six sons and description of the chivalry, generosity and administrative qualities of the nobles of his reign (pp. 40-41).

Anecdotes regarding the discovery of treasures of ancient times in Sambhal and Ajodhan, and the bestowal of the treasures by the royal order on their discoverers (pp. 42-43). Anecdote relating to the assignment of a jagir to Malik Bhilam (p. 43).

Administration of impartial justice by Sultan Sikandar (no master could ill-treat his slave). Appointment of the *vakil* of Dariya Khan Nuhani to remain at the entrance to the Hall of justice from morning till night and refer all the disputes to the twelve scholarly judges for their judgment.

Anecodote regarding the dismissal of Mian Malih, the *Muqta* of Arwal for having deprived a saiyid of his maintenance-land (p. 44).

Details of Sikandar's march against Biyana and Patiali, removal of Sultan Ashraf and the death of 'Isa Khan Lodi, the *Muqta* of Patiali after he had been fatally wounded in the battle. War of succession between Sikandar and Barbak Shah; reinstatement of Barbak Shah in Jaunpur after his submission; removal of Prince 'Azam Humayun Lodi from Kalpi and the appointment of Mahmud Khan Shahu Khail instead. The rebellion of the *zamindars* in the eastern vilayets; murder of Sher Khan Nuhani and the arrest of Mubarak Khan Nuhani, the *Muqta* of Kara by the rebels; flight of Barbak Shah from Jaunpur to Mian Muhammad Farmuli Kalapahar, the *Muqta* of Awadh. Sultan Sikandar's march against the rebels, his war against Sultan Husain Sharqi and the rebel zamindars; suppression of the zamindars and Sultan Husain's flight to Bihar (pp. 44–48).

Anecdote relating to Sultan Sikandar's patience and good treatment meted out to Mir Saiyid Khan and other nobles of Sultan Husain Sharqi, arrested by the Afghans in the battle (p. 48).

Barbak Shah's reinstatement in Jaunpur; second rebellion of the *zamindars,* imprisonment of Barbak Shah; Sikandar's conquest of the territories of Chunar and Bihar after the suppression of the *zamindars* and the flight of Sultan Husain to Bengal (pp. 49–50).

and appointments of Barbak Shah in Jaunpnr as its ruler. Assignment of the large terrirory of Kalpi to 'Azam Humayun, Bahlul's grandson (pp. 18-20).

Bahlul's march from Kalpi to Dholpur and Gwalior; the submission of the Raja of Gwalior; the death of Bahlul near Jalali and his will containing advice for Prince Nizam Khan (later Sultan Sikandar Lodi). (p. 20-1).

Anecdotes relating to the reign of Sultan Bahlul. (The first anecdote shows that people had faith in punishment to be inflicted on wrong-doers afier their death in the grave (pp. 21-22).

The second anecdote is about the wife of an army soldier who had illicit relations with a person. Her lover visited her during the absence of her husband. This throws light on the socio-economic conditions of the lower strata of the society (pp. 22-24). The third anecdote relates the love of a Muslim shepherd with the daughter of a Baniya (money-lender) of Nimkhar (Qanauj Sarkar) (pp. 24-27). The fourth, fifth and Sixth anecdotes are about Prince Nizam Khan's attractive complexion, his religiosity and bravery, shown in the battle against Tatar Khan Yusuf Khail, who' held the western vilayets beyond the river Sutlej and had rebelled against Bahlul towards the close of his reign (pp. 27-34).

Account of Prince Nizam Khan's receiving the news of the death of Sultan Bahlul; Prince's visit to the *Khanqah* of Shaikh Sama-al-Din (Kamboh); appointment of Jamal Khan (Sarang Khani) as the administrator of Delhi : Prince Nizam Khan's departure for Jalali. Accession of Prince Nizam Khan with the title of Sikandar Shah at the age of eighteen years on the bank of the river Kali, near Jalali with the support of Khan-i-Khanan Farmuli and Khan-i-Jahan Lodi (pp. 34-36).

Important details about the grandeur of Sultan Sikandar's court, his impartial justice; religious views; large-heartedness: patronage to scholars and pious men. Arrival of scholars and grandees to India from Arabia, Iran and Khurasan due to Sikandar's liberal attitude towards them. Progress of learning due to the Sultan's interest in education; suppression of thieves and highwaymen; Sultan's policy towards the assignment of *jagirs* to the nobles and maintenance-lands to the scholars and saints. Sultan's interest in music, particularly in Malkos, Kalyan, Kanra and Husaini, etc. Foundation of the city of Agra (pp. 34-40).

imprisonment of Hamid Khan by the Afghans. Bahlul's message to Sultan Ala-u'd-din Shah (Saiyid) informing him about the retentionof the Sultan's name in the *Khutba*, and the latter's reply to Bahlul regarding his abdication in his favour (pp. 8-10).

Account of Bahlul's accession, Bahlul's bravery, sobriety, large heartedness, simplicity and religiosity. Sulatn's respectful attitude towards his nobles. (The Sultan is reported to have feigned humility before his nobles. If some noble got angry with him, the Sultan would please him: "If you do not consider me fit for this office, choose someone else and assign me some other job".) Introduction of social reforms by Bahlul (pp. 10-12).

Unpopularity of the Afghans in Delhi for their unpolished manners. Mulla Qadan's humiliating remark against the Afghans in the Jama Mosque in Bahlul's presence. Details about the number of Bahlul's sons and the high nobles. Sultan Mahmud Shariqi's (ruler or Jaunpur) invasion of Delhi; the siege of the Delhi fort; bravery shown by Bibi Matto, the widow of Islam Khan Lodi in defending the fort; Bahlul's arrival from Depalpur; Dariya Khan Lodi's treachery against Sultan Mahmud Sharqi and the consequent defeat of the Sharqi army at Narila. Retreat of Sultan Mahmud Sharqi to Jaunpur (pp. 12-15).

Steps taken by Sultan Bahlul for the consolidation of his authority around Delhi. Bahlul's march towards Mewat; Ahmad Khan's (*Muqta* of Mewat) submission to Bahlul. Bahlul's march from Mewat to Shamsabad; encounter with the Sharqi army; imprisonment of Qutb Khan Lodi s/o Islam Khan Lodi by the Sharqi army; death of Sultan Mahmud Sharqi and the succession of Sultan Muhammad Shah to the throne of Jaunpur. Conclusion of a peace-treaty between Sultan Bahlul and Sultan Muhammad Shah of Jaunpur (pp.16-17).

Details about the outbreak of hostilities between Bahlul and Sultan Muhammad Shah Saiyid over the imprisonment of Qutb Khan Lodi; arrest of Prince Jalal Khan of Jaunpur by the Afghans. Outbreak of Civil war in Jaunpur; the murder of Sultan Muhammad Shah: conclusion of a peace treaty between the Lodi Sultan and the new Sultan of Jaunpur for four years; exchange of the war prisoners (pp. 17-18).

Confused details about the battles, fought between Bahlul and Sultan Husain Sharqi; progress of the Afghan arms due to the treacherous means and tactics adopted by Bahlul against the over-whelming army of his rival; the expulsion of Sultan Husain Sharqi from Jaunpur to Bihar

ANALYTCIAL SUMMARY

Account of Bahlul's childhood, original name, Ballu (p. 3). Bahlul, brought up under the guardianship of his uncle, Sultan Shah Lodi, entitled Islam Khan. Details about Islam Khan, his career and *iqta* of Sirhind. Anecdote, showing Islam Khan's affectionate love for Bahlul as well as his expectations about his nephew's future greatness. Account of Bahlul's early profession and an anecdote regarding his meeting with a recluse in Samana (pp, 3-4).

Bahlul's arrival in Delhi along with Islam Khan in connection with the sale of his horses; his entry in the royal service during the reign of Sultan Muhammad Shah Saiyid and rapid progress (pp. 4-5). Details about the death of Islam Khan; Bahlul's succession to the *iqta* of Sirhind in preference to Islam Khans' son, Qutb Khan Lodi; conflict between the cousins; Sultan Muhammad's intervention; Bahlul's victory over the royal army; reconciliation between the Sultan and Bahlul and the grant of the title of Fath Khan to Bahlul (pp. 5-6).

Sultan Mahmud (Khalji) of Malwa's invasion of Delhi, Bahlul's victory over him. Grant of the title of *Farzand* (son) and Khan-i-Khanan to Bahlul in reward of his services to the State; death of Sultan Muhammad (p. 6).

Confused details of Sultan Ala al-Din's accession; Bahlul's letter, instigating the Sultan for Hussam Khan's murder and the appointment of Hamid Khan to Wizarat instead. Sultans submission to Bahlul's suggestion and the latter's visit to the royal court (p. 6.) Brief account of the oligarchic anarchy prevailing around Delhi (pp. 6-7).

Account of Sultan Ala u'd-din's discussion with the nobles on his way to Badaun in connection with the consolidation of the royal authority in the Sultanate; Sultan's order for the murder of Hamid Khan on the instigation of the nobles and Hamid Khan's escape to Delhi: Hamid Khan's invitation to Bahlul and Qiyam Khan of Nagore to come and rule over Delhi. Bahlul's arrival and occupation of Delhi (pp. 7-8).

Details, concerning Hamid Khan's influence in Delhi; early relations between Hamid Khan and Bahlul: efforts, made by the Afghans to shake off Hamid Khan's doubt of their sincerity to him; the treacherous

As regards Abdullah's account of Islam Shah's reign, it is also largely based on the *Waqiat-i-Mushtaqi* and the *Tabaqat-i-Akbari*. But at a few places we are provided with additional information of historical importance. For instance, Abdullah's account of the conflict between Islam Shah and Shuja'at Khan Sur of Malwa is more detailed than of any other writer. Likewise we find interesting details about Islam Shah's favouritism towards Paras Ram, the Ra'i of Gwalior in the Siwalik hills.[1]

Before we conclude it must be stated that the Afghan period is one of the most important epochs in Medleval Indian history; in this period of nearly hundred years (excluding the gap caused by Mughal interruption from 1526—1540), several social developments took place. The gulf between the conquered and conquerors of Hindustan was bridged and the process of the integration of Hindu and Muslim cultures was not only accelerated but almost completed. The Muslims began to exhibit keen interest in the sciences of the Hindus while the Hindus learnt Persian and manned the state department of finance. Certain religious movements also developed which, to some extent shaped the cultural pattern of the age and conditioned people's attitude towards life and humanity. A comprehensive history of the life and culture of India during the Afghan period can be prepared with the help of all the available chronicles, hagiological as well as literary works, produced in Persian and Hindi both.

IQTIDAR HUSAIN SIDDIQI.
Department of History
AMU Aligarh.
20-5-1969

1. *Tarikh-i-Daudi*, pp. 173-176, 177-178.

his attitude towards the Hindus. Contrary to the traditions of his predecessors, he could grant villages to the Brahmins as well as to the pious Muslims for their maintenance[1].

Abdullah also helps in identifying certain Medieval places and understanding the meaning of difficult terms. For instance, he informs about Narila that it was fourteen miles away from Delhi[2] (of his time); the *parganah* of Nimkhar was included in the vilayet of Qanauj[3]; the river Panpan flowed two miles away from Sher Shah's Patna[4]; Surajgarh was situated twelve miles away from Mungir on the way to Patna[5]. Sher Shah is reported by Mushtaqi to have fixed two *Bidrah* (بدره) for the *sawars* as their monthly allowances. Abdullah writes that a *Bidrah* was equal to twelve rupees[6].

---

1. *Tarkih-i-Daudi*, pp. 123-4, 138-139,

The Mughal historians and Mushtaqi do not mention this incident of Mahretha chero's daughter. But Mushtaqi's account of Humayun's stay in Gaur shows that Sher Shah had left the palaces of Gaur full of the luxuries of life including beautiful girls.

« چون حضرت بادشاه در گور آمدند در هر گوشه بهشتے پر از حور و قصور و باغ های دلکشا و حوض هائے روح آسا مشاهده فرمودند و کوشکها و محلهائے غیر مکرر دیدند که هیچ جهان گرد به خوبی آں منزل نشان نه داده و فرش هائے نفیس ملوکانه دران گسترده و در طاق ها صراحی های مرصع پر از ترکیب های غیر مکرر و خوشبو های اعلیٰ مثل عود و صندل و کافور و مشک و کیوره و زباد در هر کنج خانه خرمن اُفتاده وستون های آن کوشک ها از صندل بود و خشت از چینی و قماش و پارچه های نفیس آن ملک بے نهایت در آن جاموجود بود -

The Portugues account gives somewhat exaggerated details that Sher Shah stocked the palaces of Gaur with ten thousand women." *cf. Sher Shah aud his Times*, op.cit. p. 189.

Prof. Qanungo has not utilized the *Waqit-i-Mushtuqi* in his work, mentioned above. This is the earliest extent source of the Afghan history, and contains much valuable information about Sher Shah. The learned scholar has used only the portions, translated by Elliot.

2. *Tarikh-i-Daudi*, p. 15.
3. *Ibid.*, p, 24.
4. *Ibid.*, p. 207.
5. *Ibid.*, p. 203.
6. *Ibid.*, p. 135,

Though Abdullah does not have any regard for the succession of important political events, he provides us interesting information about Sher Shah's first invasion of Gaur, which is not only corroborated by the contemporary Portuguese account but by Shaikh Kabir also. Unlike the Portuguese and Shaikh Kabir, Abdullah does not explain the causes of Sher Shah's taking to a difficult route, untraversed so far, at the time of his first invasion of Bengal in 1536. He only says that as the number of the soldiers considerably increased, Sher Shah led expedition by the route which was not used by any one previously and all of a sudden appeared before Gaur[1]. Similarly the author provides interesting details about the topography and the invincible defences of the fort of Kalinjar.

The *Tarikh-i-Daudi* also contains two interesting anecdotes about Sher Shah which are not found in any available source. That the beautiful daughter of Maharetha Chero was brought to Sher Shah after the destruction of her father; Sher Shah was impressed by her extraordinary beauty but he sent her to Humayun in Bengal so that the latter might indulge in womanish pleasure. "When Humaun Badshah saw her beautiful face, he was confined to the palace for two months." The other anecdote sheds valuable light on Sher Shah's political views and

silver. The Sultan fixed five *Tankahs* for a footman per mensem and twenty-three *tankahs* for a sawar. If some person happened to travel from Delhi to Agra with his horse and servant, he would travel comfortably only with one Bahloli.

1, *Tarikh-i-Daudi*, pp. 118–119.

Abdullah wrongly incorporates this piece of information in his details about the final conquest of the kingdom of Gaur by the Afghans in 1538.

Shaikh Kabir's statement is more detailed. Sher Shah deputed two armies, one under Prince Jalal Khan against Garhi (Teliagarhi) and the other under 'Isa Khan Niazi for the conquest of Mungir, the gateways to Bengal. As both the forts were found impregnable, the generals informed Sher Shah of the impossibility of capturing the forts within short time. Sher Shah visited both the places, asked his commanders to carry on their work and then secretly turned trom Garhi in the north direction and successfully dashed to Gaur from the side of the hills. The Sultan of Bengal was terrified and agreed to conclude a peace treaty on the conditions of Sher Shah.

Afsanah-i-Shahan Rotograph of the MS. (British Museum) ff. 79e–80a.

This campaign is one of the most brilliant exploits of Sher Shah's career. The route, used by him at this time was considered to have been the most difficult and untraversed. The traditional routes were well-defended by the Bengalis and their Portuguese supporters. The Portuguese account informs: (Sher Shah) went by another less protected way and entered Gaur.'

See campus as quoted by K.R. Qanungo, *Sher Shah* and His Times", p. 151. Pro. Qanungo has left the *Afsanah-i-Shahan* untaped.

punishment and violence, but cheapness was a divine blessing in the times of Ibrahim. Though the reign of Sultan Sikandar Lodi also witnessed cheapness, yet not so much as in Ibrahim's times; one Bahloli could fetch ten man's food grain, 5 seers oil and ten yard cloth''.

But Abdullah furnishes more detailed information about the prosperity and low prices of the necessities of life:

« یکے از نوادر عہد سلطان ابراهیم آن بود' که غله و جامه وسایر اجناس چنان ارزان شد که در هیچ عصر نبود' مگر در آخر عہد سلطان علاءالدین خلجی شده باشد و ارزانی عہد علاءالدین بصد هزار تکلیف و سیاست و اکراه بود ، ارزانی عہد ابراهیم آسمانی بود ، اگرچه در زمان سکندر هم ارزانی بود اما نه این چنیں که در سلطنت ابراهیم شد ، گویند که یک بهلولی ده من غله و پنج سیر روغن و ده گز جامه خریده می شد - و برین قیاس سائر اجناس موجب این همه رفاهیت و ارزانی آن بود که با را نهابر مراد می شد و زراعتها بکمال می رسید و ارتفاع ولایت یکے بده آمد و نیز سلطان ابراهیم حکم نموده بود که جمیع امراء و ملوک جز غله و انچه از زمین بر آید محصول نگیرند و مبلغ از رعایا نستانند غله بے اندازه از جاگیر ها بهم می رسید و خرچہائے ملوک و امراء همه را زر نقد می بایست ، بحکم ضرورت غله ها به نرخ که کس می گرفت می فروختند - حکمت بالغه الهی اقتضائے آن کرد که بیک بهلولی ده من غله شد اما وجود زر و نقره کمیاب شد - پنج تنکه ماهانه برائے آدمی که توابع و عیال داشت میکردند و بست وسه تنکه ماهانه برائے سوارے میکردند - اگر یکے از دهلی به آگره می رفت وبا خود اسپے و چاروا دارے میداشت به یک بهلولی به فراغ خاطر وخوشحال باگره می رسید و ارزانی غله عہد سلطان ابراهیم یکے از عطیه بزرگ الهی بود[1] -

1. *Tarikh-i-Daudi*, pp. 104-105.

It may be noted that much of the details is similar to that of the *T'arikh-i-Haqqi*. Abdullah supplements this information when he says that the timely rainfall in the times of Ibrahim produced food grains in abundance; the revenue of the state increased ten times. That there was general shortage of gold and

foreign country to visit the Sultan and left after the meeting was over.[1] Here Abdullah says that he got this informatioa about Sultan's meeting with the ascetic from some book of history but unfortunately he does not mention the name of the work. However, the anecdote is interesting and contains two couplets, spontaneously composed by the Sultan and the ascetic respectively.

It is said that the Sultan surcastically looked at the ascetic and recited:

هزار نکتهٔ باریک تر زمو این جاست
نه هرکه سر بتراشد قلندری داند

Babur *Qalandar* also reacted sharply:

نه هر کسے که کله کج نهاد و تند نشست
کلاه داری و آئین سروری داند

Shaikh Abdul Haq Muhaddis and others testify to the fact that the reign of Sultan Ibrahim Lodi was marked by general prosperity, caused by the fall in the prices of food grains, clothes, oils and other necessities of life. According to them the food grains became cheap because the nobles were ordered by the Sultan to realize revenue in kind. As they were extravagant people, they had to dispose of their share first after its collection at cheap rates. Shaikh Abdul Haq furnishes the following information:

» که غله و جامه وسایر اجناس و اشیاه چنان ارزان شد که در هیچ عصری نبود الادر آخر عهد سلطان علاءالدین خلجی ... ... و ارزانی سلطان علاءالدین بصد هزار تکلیف و ضبط و ربط قهر و سیاست و جبر و اکراه بود و ارزانی ابراهیم آسمانی بود و در عهد سکندر نیز ارزانی بود ا.ا به حسن که در عهد ابراهیم شد بیک بهلولی ده من غله و پنج سیر روغن و ده گز جامه .... «[2] ـ

"Food, cloth and other commodities were so cheap, that no age can strike comparison, except Ala u'd-din Khalji's. The fall in the prices during Alauddin's reign was brought through cruel measures, severe

1. *Ibid*, pp. 63–4.
2. *Tarikh-i-Huqqi*, Aligarh Ms. ff. 48b–49a.

It may also be stated that Abdullah does not imitate Mushtaqi's style in narrating the stories and anecdotes. His style is more literary than the style of Mushtaqi. The latter seems to have carelessly translated his statements from Hindi into Persian while Abdullah writes everything in chaste and lucid language. Moreover, Mushtaqi includes stories and anecdotes relating to the reigns of different sultans in his work whenever they come to his mind and in a haphazard way. Thus he reduces the importance of his work. Unlike him, 'Abdullah includes all of them separately in the end of the accounts of each sultan. Thus the *Tarikh-i-Daudi* is less desultory and disjointed than the *Waqiat i-Mushtaqi*. Though the '*Waqiat-i-Mushtaqi* is the only extant work, written by a contemporary of the Afghan kings, one cannot be aware of its importance without a careful study of the entire work, for it contains long digressions. Its study is certainly difficult for the abundance of unnecessary and fantastic stories. In spite of all these defects it provides us with the valuable information about the administrative, political, social and economic conditions of the people of India during the Afghan period.[1]

A few words may also be added here about the relative value of the *Tarikh-i-Daudi*. As the writers of the Afghan history during the reign of Jahangir had access to certain authentic sources, such as Maulana Mahmud's *Tarikh-i-Ibrahim Shahi* and Hussam Khan's '*Tarikh-i-Bahadur Shahi* (the latter contained the account of the Lodi dynasty also), sometimes they provide us with additional information which is not furnished by the extant earlier sources—Afghan as well as Mughal. For instance, the author does not only provide us with the development of the Agra town into a metropolitan city, but also informs us about the arrival of the non-Afghan Muslim immigrants from Arab, Iran, Khurasan and Central Asia during the times of Sultan Sikandar as his reign was known for peace, prosperity and the royal patronage to the men of learning and skill in different professions.[2] He says:

«در زمان سلطنت او اکابر و مشائخ و علماء از ولایت عرب و عجم و از اطراف هند بجاذبه عنایت و محبت به دهلی و آگره آمده توطن می کردند» -

The author also sheds light on Sultan Sikandar's interest in the men of piety and his meeting with Babur *Qalandar*, who came from some

1. See *Waqiat-i-Mushtaqi*-Iqtidar Husain Siddiqi, Jamia, Jamia Millia, New Delhi 25, Aug. 1964, pp. 420–428.
2. *Tarikh-i-Daudi*, pp. 36, 39–40.

کرده بود نقض کرد - می خواستم که اورا به ایالت و سلطنت رسانم حالاکه عادلخان برحمت حق پیوست مارا هیچ مدعا نماند اسلام شاه ولی نعمت منست با اوبے ادبی کردن موجب بے دیانتی است و در کوه نماند و دغدغه ازسر بیرون کرد - تاهم در عہد اسلام شاه به اسلام شاه ملحق شد و از انجا روان گشت - هر چند عیسی خان نیازی و مردم سپاهی او را منع میکردند که نروی که اسلام شاه کینه دار است البته چون ترامی دید میکشد - گفت آری من هم تیقن میدانم اما در دل من کینه نیست من نیت خود پاک کرده ام و میدانم که بے تقدیر نمی تواند کشت - اگر اجل من رسیده است پس هرجا که باشم خواهم مرد بس درین کفر بمیرم - ازان بهتر که او ولی زاده منست و من بصدق پیش او میروم - اگر خواهد کشت مظلوم و بے گناه کشته کردم - امید که بشهادت رسم بشما خیال من نیفتد -[1]

His account of the rise of Hemu to prominence and the rebellion of the nobles posted in the Western territories (Punjab) is entirely based on the *Waqiat-i-Mushtaqi*. But it has been distorted and also described briefly at certain places. According to Mushtaqi the nobles of the Western territories persuaded Ahmad Khan Sur to assume sovereignty and wreck vengeance on ʻAdil Shah for the murder of Firuz Shah (son of Islam Shah), while Abdullah writes that Ahmad Khan Sur called all the nobles, posted in the Western territories to Lahore and requested them to help him in destroying the murderer of their master's son.[2]

In short, the book is largely based on the *Waqiat-i-Mushtaqi*, the *Tabaqat-i-Akbari*, and the *ʻTarikh-i-Sher Shahi*. The author did not write to earn fame but money. The Afghans were reconciled to the Mughal rule during Jahangir's reign, and many of them had attained to important ranks. Therefore, the demands of the books, dealing with the history of the Afghan kings and nobles increased and book-sellers met it by supplying the books containing unhistorical material or later concoctions. That is why Abdullah does not appear to have been a historian by inclination. Neither he attempts a conspectus of the past nor his treatment has unity of theme and chronology.

1. *Waqiat-i-Mushtaqi*. ff. 59b-60a.
2. *Tarikh-i-Daudi*. pp. 193–4 ; *Waqiat-i-Mushtaqi*, f. 73a.

رفت - در طرف کماون دهونکسل مقامی است انجا ماند و فوجهاء اسلامشاهی که نامزد شدند برسر حد ولایت جانب کوه رفتند آنجا ماندند -

بعد از مدتی خواص خان از کوه بیرون آمد و طرف ملک بالا روان شد این افواج خبر یافتند که خواصخان از انجا روان شد - اینها نیزروان شدند - ایشان درین جانب میرفتند و او دامن کوه گرفته میرفت تادر صحراء افتاد و رای حسین جلوانی (بن ملک اسمعیل جلوانی از امراء کلان سلطان ابراهیم بود) که درینجا میرفت، خبر گرفته میرفت - خبر یافت که خواصخان فلان جای رسیده است کوشش کرد تا نزدیک رسید -

نزدیک (موضع) بیروال میان ایشان جنگ واقع شد - خواصخان را زخم در گردن رسید و فوج ایشان را بشگافت و ازین جا بیرون رفت - ایشان تعاقب کردند او بسبب زخم آهسته میرفت - مردم دهقان راه بستند و بعض ایذا رسانیدند - خبریافت بازگردید و بر ایشان زد - بسیار انرا قتل کرده و چارکس را زنده گرفت و بر چار پائی بنشست و برسر آن چار کس داد و روان شد - خبریافت که فوج تعاقب کنان می اید براسپ سوار شدو یکے را ازین چار نفر همانجا بکشت تا هر چهار را بفاصله بکشت - رای حسین جلوانی که از تعاقب می آمد نزدیک آن دیهه رسید که خواصخان را راه بسته بودند - دید که مردم بے شمار کشته افتاده اند - اندکی اینجا ایستاده و خبر رسید و پیشتر روان شد - پاره راه رفته بود که یکی را کشته دید - باز مقداری رفت و دیگر برا کشته دید - انجا مقداری ملاحظه کرد تا آنکه هرجا میرفت یکی را کشته میدید - ازین حال تعاقب کردند و اورا نیافتند باز گردید -

خواصخان طرف کوه رفت تا انکه عادلخان زنده بود در جنبه عادلخان بود - چون عادلخان از جهان در گذشت جنبهٔ او گذاشت که مارا مدعاء خود نبود - اما اسلام شاه با عادلخان عهد شکنی کرده بود و سوگند در میان

تنخواه قلعه باید داد شیرخان به میر هندو بیگ نوشت که من یکے از بندگان بادشاهم چون آمدن شما درین نواحی شد خاطر من آرام یافت که دولت خواه بادشاه هستید و مسلمان امیدوار شده بودم که درباره من هم لطف خواهد شد»[1] ـ

As regards the author's account about life and achievements of Khawas Khan, it is based on the *Waqiat-i-Mushtaqi*, but many important details have been left. For example, Mushtaqi's account of *Masnad-i-'ali* Khawas Khan is so detailed that all the aspects of the life of this great man can be studied. Abdullah copies only the details contained in the *Waqi'at-i-Mushtaqi* about Khawas Khan till the reign of Sher Shah. Thereafter, he begins to copy the details about the history of Islam Shah either from the *Tabaqat-i-Akbari* or from the *Waqi'at-i-Mushtaqi*.[2] However, the remaining portion of Mushtaqi's account of Khawas Khan is:

«تا انکه زنده بود در خدمت فقراء بود ـ بعدی که روزی عادلخان به اسلام شاه جنگ کردند ـ عادلخاں جانب بهٹه گریخت و خواص خان جانب میوات رفت ـ فقراء همراه او بودند ـ ارابهاء فقرا در پیش کرد ـ و خود دم دار ایشان شد و انها را پیش کرد مالی برد و ترتیب طعام فقراء هم برار ابها کرده بود ـ

چون افواج اسلام شاه که در تعاقب او تعین کرده بود برسر او رسید باشصت سوار که داشت همه فوجها را زد و گریزانید ـ

و رسم او چنان بود که در وقت جنگ خود پیش از همه می بود ـ چون این فوجها رازد باز بدم داری فقراء رفت ـ جانب هیبت خان نیازی گفته فرستاد که اگر شما جنبه عادل خان اختیار دارید ما و شما متفق شده کاری کنیم ـ هیبت خان مذکور ابا آورد و ایشان را جای نداد و جانب کوه

---

1. *Waqiat-i-Mushtaqi*, ff. 46a–b; *Tarikh-i-Daudi*, pp. 120–122. This is a long passage and I have not copied it in full for the shortage of space. But it may be noted that Abdullah has not only changed Mushtaqi's style at many places but the sequence of the details also as our comparison of both the works shows.
2. *Waqiat-i-Mushtaqi*, ff. 57a–59b; *Tarikh-i-Daudi*, pp. 161–4.

Shah had not emerged as a formidable power[1] for the Mughals to be reckoned with. It was after 1535 that Humayun was alarmed by his rapid progress and decided to crush him for ever. By this time the army of Sher Shah consisted of 70,000 *sawars* whom he paid 12 crore *tankahs* annually.[2] But before his march against Sher Shah in Bihar, Emperor Humayun had directed Hindu Beg (the governor of Jaunpur in 1537) to enquire about the affairs of Sher Shah and ask him to surrender the fort of Chunar to the Mughals peacefully. Though Mushtaqi does not furnish any information about Humayun's first siege of Chunar (1531), he provides valuable details about Sher Shah's correspodence and bribery to Hindu Beg, so that the Mughals could be befooled by his false promises of good conduct and loyalty to the Emperor and let him conquer Bengal for their surprise. Abdullah has wrongly incorporated these details in his account of the first siege of Chunar. Here he seems to have been ingnorant even of the elementary facts of history as Hindu Beg was entrusted with the charge of the eastern vilayet, after Humayun's return from Gujarat. However, Mushtaqi begins:

« چون (همایون بادشاه) از لشکر گجرات بدارالخلافه آگره آمد هندو بیگ را جانب جونپور تعین فرمود - آنجا شیرخان در طرف بهار بود برای امیر مشارالیه پیش‌کش فرستاد و بنشت که یکی از بندگان بادشاه هستم - چون آمدن شما درین نواحی شد خاطر من آرام یافت که شما دولت خواه حضرت هستید و نیک خواه مسلمانان - امیدوار شدیم که درباره من هم الطاف خواهد شد » -

Abdullah writes:

همایون بادشاه بعد از فتح محمود (لودی) متوجه آگره شده میر هندو بیگ را جونپور عنایت نموده فرمودند که نزد شیر خاں کسان اعتمادی فرستاده قلعه چنار ازوے بگیرد .... شیرخاں به هندو بیگ صحیفه نوشت و پاره سوغات ارسال داشت و عذر خواهی نمود، هر مرتبه که هندو بیگ اظهار قلعه چنار می نمود - شیرخاں در دادن قلعه حیله و عذر آورده دفع الوقت می نمود چون میر مذکور بجد گرفت که خواه

1. *Waqiat-i-Mushtaqi*, ff. 46a–b; *Tarikh-i-Daudi*, pp. 120–22.
2. *Waqiat-i-Mushtaqi*, ff. 57a–59b; *Tarikh-i-Daudi*, pp. 161-164.

Nuhani's service and was then ordered to seize the fort of Chaund from Muhammad Khan Sur. On his conquest of the fort of Chaund, Farid received the title of Sher Khan in reward. Though Abdullah makes correction by mentioning Sultan Muhammad Nuhani instead of Dariya Khan who died before the battle of Panipat (1526), the other details are wrong and have been taken verbatim.[1] As a matter of fact Muhammad Khan Sur was an important noble of the Nuhani ruler of Bihar. It was he who got permission from Muhammad Nuhani to divide the *iqta* of Sahsram between Sher Khan and Sulaiman and drove away Sher Khan by force when he had refused to agree to his proposal.

The reforms introduced by Sher Shah and Islam Shah in the military and administrative system have also been copied from the *Waqi'at-i-Mushtaqi.* and they are correct because Mushtaqi gives almost an eye witness account of Sher Shah's reign after his rise to sovereignty. But the supplement (*zamimah*) in the *Tarikh-i-Daudi* is a verbatim copy of the '*Tarikh*-i-*Sher Shahi*.'[2]

The other glaring defects of the book are that the author has confused details of many events by narrating facts carelessly without having any regard for the chronological order. The facts, which should have been narrated first are mentioned afterwards. For example, first the author describes the conflict between the Sultan of Bengal and the Afghans of Bihar and then Sher Khan's final conquest of Bengal, which took place in 1538; and these details are based on the *Waqi'at-i-Mushtaqi* and the *Tarikh-i-Sher Shahi*, but the sequence of events is not similar. Thereafter he begins copying 'Abbas Sarwani's account about the arrival of Sultan Mahmud Lodi in Bihar and its occupation by his nobles against the wishes of Sher Shah.[3] As this event took place in 1531, the author should have described it before the account of Sher Khan's war against the Sultan of Bangal.

His details about the first siege of chunar by the Mughals are also wrong; the author has copied Mushtaqi's account of Sher Shah's relations with the Mughals after 1535, when he had become very powerful by seizing certain important territories from the Sultan of Bengal. The first siege of Chunar took place after the defeat of the Afghans under Sultan Mahmud Lodi by Humayun in 1531, and by this time Sher

1. *Waqiat-i-Mushtaqi*, f. 48b; *Tarikh-i-Daudi*, p. 111.
2. *Waqiat-i-Mushtaqi*, ff. 50b, 72a–b; *Tarikh-i-Sher Shahi*, ff. 110–129; *Tarikh-i-Daudi*, pp. 130, 165–166, 209–230.
3. *Tarikh-i-Daudi*, pp. 119–120.

Sher Shah) parentage, the topography of 'Roh', the ancestral homeland of the Afghans have been taken from the *Tabaqat-i-Akbari*, while those of Farid's childhood, family feuds, Farid's arrival in Jaunpur, his education and afterwards his appointment by his father to work as his deputy in his *parganahs*, etc. are based on the '*Tarikh-i-Sher Shahi*'[1]. But his information about Nizam's (younger brother of Sher Shah) letter to Farid to the effect that he should not waste time anymore in Agra and leave for Bihar as soon as possible, for Dariya Khan Nuhani (the rebel Muqta of Bihar) would help him against his step-brother as he was in need of military men against Sultan Ibrahim, is based on the *Waqiat-i-Mushtaqi*[2]. Mushtaqi's account of the early career of Sher Shah is based on hearsay. In fact, Sher Shah was an unimportant man and could not attract the attention of the historians in the beginning, but his sudden rise to sovereignty created halo and romance around his personality and many legends developed about him within a short time. Mushtaqi never employs the techniques of methodical doubt and questioning of evidence to ascertain the fact. On the contrary, he believed in whatever he received even from the man in the street. On the contrary 'Abbas informs us that on the death of Mian Hasan Sur, the *Iqta* of Sahsram and Khawaspur Tanda was granted to Farid by Sultan Ibrahim on the recommendation of Daulat Khan' naib, the favourite noble of the Sultan.[3]

Having copied briefly the details furnished by the '*Tarikh-i-Sher Shahi* regarding Farid's conflicts with his step-brother, Sulaiman over the issue of succession to Hasan Sur's *iqta* and Muhammad Khan Sur's (*Muqta* of chaund) intervention in favour of Sulaiman, Abdullah again turns to Mushtaqi's wrong statement about Farid's position at the court of Sultan Muhammad Nuhani, son of Dariya Khan. Mushtaqi is also wrong in his statement that Farid entered Dariya Khan

---

1. *Tabaqat-i-Akbari*. ii/82; *Tarikh-i-Daudi*, p. 107.
2. *Waqiat-i-Mushtaqi*, ff. 48a–b, 49a; *Tarikh-i-Daudi*, P. 116.
3, *Tarikh-i-Sher Shahi*, Ms. Habib Ganj Colleetion, f. 25.

Dr. K. R. Qanungo wrongly calls Daulat Khan Na'ib as one of the sons of Jamal Khan Sarang Khani. Cf, *Sher Shah and His Times*, p. 67. According to Mushtaqi, he was a Nuhani Afghan and held the rake of 4,000 sawars under 'Azam Humayun Sarwani; the latter being the Muqta (governor) of the vilayet of Kara and the commander of 45 000 sawars *Waqiat-i-Mushtaqi*, f. 34a.

This is corroborated by 'Abbas Sarwani who calls Daulat Khan as a *Khanazad* of 'Azam Humayun Sarwani. *Tarikh-i-Sher Shahi*, f. 23.

In fact, Sultan Ibrahim used to win over the nobles in the service of the high nobles before he laid his hands upon them.

Farmuli treacherously. The Sultan himself ordered him to errect the royal *saraparda* and call both the turbulent nobles with others on the pretext of reading the royal farman and then make their arrest. But Mian Sulaiman Farmuli, son of Khan-i-Khanan Farmuli, who had the rank of 5,000 sawars, got inkling of the matter and saved his elderly relatives before Mian Makkhan could lay his hands upon them. However, the actual passage of Mushtaqi is :

بعد از مدتی فرمان دیگر فرستاد که اولاً میان حسین را بگیرد و تو دائره کسی برای چه میروی - سرا پرده بادشاهی داده انجا امرای برای خواندن فرمان چنانچه می آیند بدان دستور میان حسین و میان معروف را طلب کن که فرمان بادشاه آمده است بیائید - چون انجا بیایند این فرمان بتمامی امراه بنمائی و ایشانرا بگیر - میان مکن همچنانکه امراه را طلبید، ایشانراهم طلبید - میان سلیمان فرملی تمامی فوج خود مقدار پنجهزار سوار آمد و مردم خود را گفت که میخهائی سراپرده کشید - چنانچه سراپرده ها بر زمین افتاده باشد » -

'In the meantime the Sultan sent another *farman* to the effect :
"Firstly lay hands upon Mian Husain. Why do you go to anybody's camp. Errect the royal *Saraparada* (canopy) and as required, the nobles would come to listen to the farman, then you may call Mian Husain and Mian Maruf accordingly. When they come, you show the *farman* to the nobles and make them prisoners." Mian Makkhan obeyed : He called them with other nobles. But Mian Sulaiman Farmuli (son of Khan-i-Khanan Farmuli) came with his contingent of 5,000 sawars and ordered them to pull out the nails of the canopy, which fell down.[1]"

As regards Abdullah's account of the Sur kings, it is also largely based on the *Waqiat-i-Mushtaqi*, the *Tarikh-i-Sher Shahi* and the *Tabaqat-i-Akbari*. For instance, the details about Farid's (later

---

1. *Waqiat-i-Mushtaqi*, f. 60b.

It should be pointed out that Mian Sulaiman Furmuii was informed secretly by some man of Mian Makkhan about the confidential contents of the *farman*. Consequently every attempt of Mian Makkhan to arrest the undesirabld nobles was aborted.

The remaining details in the *Tarikh-i-Daudi* are correct. See *Tarikh-i-Daudi*, p. 97.

است برخیز و برو - سلطان مارا خلل دماغ شده است تراچه شده است»
میان مکن برخاست و بدائره خود آمدند و تمامی واقعه به سلطان ابراهیم
باز نوشت» -

Abdullah reproduces this statement :

«این میان حسین از امرایان بزرگ و سپه سالار ساطان سکندر بوده
و تربیت ازان بادشاه یافته، سلطان ابراهیم اول این کار ناشائسته بعمل آورد
که میان حسین و میان معروف را در تابعین میان ماکهن نموده با چهل هزار سوار
بر سر را نا نامزد فرمود، و به طریق نهانی به میان ماکهن فرمان نوشت که
میان حسین و میان معروف را هو نوع که توانی مقید ساز این خبر به میان
حسین رسیده بود - میان ماکهن که یگانه سلطان ابراهیم بود حیله انگیخت
و به تعزیت پسر میان معروف به دائره میان معروف رفت، به میان حسین
خبر رسید که میان ماکهن به دائره میان معروف رفته میان حسین نیز بسرعت
خود را بخانه میان معروف رسانید و گفت «میان ماکهن این خیال از
خاطر دور کنید که میان معروف را گرفته جولان دریای اندازی ما عمال و
عهده دار کسے نیستیم برخیز و به سلامت بخانه برو - سلطان ما را خلل
دماغ شده است - تراچه شد این گفته برخاست و به دائره هائی خود
آمدند، میان ماکهن ازان مجلس برخاست و به منزل خود آمده تمام این
واقعه را به سلطان ابراهیم نوشت»[1] -

Likewise in the third line on page 93 Abdullah confuses Mian Sulaiman Farmuli with Mian Husain Farmuli, and the soldiers of the royal *Khasa-Khail*[2] and those of Mian Makkhan's own contingent with the Farmulis whom Mian Makkhan had hidden inside the royal *saraparda*[3] (canopy) to arrest Mian Hasain Farmuli and Maruf

1. *Waqiat-i-Mushtaqi*, ff. 60a-b; *Tarikh-i-Daudi*, p. 97.
2. Cf. *Army Organisation of the Afghan Kings*, Iqtidar Husain Siddiqi, Islamic Culture, Hyderabad, July, 1965 for royal *Khasa Khail* army.
3. The royal *saraparda* was given to the supreme commander of the army when the Sultan could not lead it in person. The nobles had to show it due respect as they did in the royal presence.

در کالپی استقامت ورزید - خطبه و سکه بنام خود کرده مخاطب بسلطان جلال الدین شد» -

Mushtaqi's account of the treacherous murder of Mian Husain Farmuli, an old and respected noble by the Shaikhzadas of Chanderi at the instance of Sultan Ibrahim Lodi throws valuable light on the relations of Rana Sanga with the Sultan of Delhi as well as on the political conditions of Ibrahim's reign. The Rana adopted an aggressive policy against the Sultan after Sultan Sikandar's death. Sultan Ibrahim deputed his experienced nobles with 40,000 sawars under the supreme command of Mian Makkhan, a mere upstart. The supreme position of Mian Makkhan in the army disheartened certain old nobles who thought it derogatory on their part to fight under his command. Mian Husain Farmuli not only deserted to the Rana but also took several powerful nobles, like Mian Maruf Farmuli, Mian Tah Farmuli, Khizr Khan Lodi and Sulaiman Farmuli along with him. Later on this step led to the murder of Mia Husain and rebellion of others after they had been pardoned and reinstated by the Sultan in their previous positions. Abdullah drops their family names and thus makes it difficult to identify them, but he improves his style in certain places while copying Mushtaqi. For instance, Mushtaqi says:

«میان حسین فرملی را برسر رانا سانگا در تابعین میان مکن با امراء کثیر مقدار چهل هزار سوار نامزد کرده بود - آخر جانب میان مکن فرمان صادر ساخت که بنوعی میان حسین و میان معروف را بگیرد - میان حسین این خبر یافته بود - میان مکن در دائره میان معروف رفت - یک پسر میان معروف در ولایت منڈ و مرده بود و مدتی گذشته بود - حیلهٔ تعزیت او انگیخت و بدائره میان معروف رفت - میان حسین خبر آمدن میان مکن یافت و سوار شده در دائره میان معروف آمد - میان مکن را گفت که

«ای فلان این را از خاطر دور کن که میان معروف را بگیری و جولان دربانی او کنی - ما عهده دار کسی نیستیم که رزالت اختیار کنیم (و میان مکن عهده دار بود این طعنه بروبود) و شیر را کسی زنده نگرفته

1. *Tabaqat-i-Akbari*, i/344; *Tarikh-i-Daudi*, p. 86.

poor. Their extravagance knew no bounds. The celebration of the spring festival (*Jashn-i-Bahar*) involved huge expenditure as grand feasts were arranged and the friends, relatives and important people were invited to them. The musicians, singers and dancers were called to entertain the invitees by their performance. We can gather information of these activities of the nobles from the *Waqiat-i-Mushtaqi.*

Abdullah's account of the reign of Sultan Ibrahim Lodı is largely based on the *Tabaqat-i-Akbari*, for Rizqullah Mushtaqi is brief and very critical of the sultan and blames him for maltreating the high nobles of his father's reign. The reason being that many nobles, destroyed by Sultan Ibrahim Lodi, were Mushtaqi's patrons. Therefore, he either describes the treacherous murder of the nobles or includes anecdotes about *thugs*, highwaymen, etc., which have also been copied by our author in the *Tarikh-i-Daudi*.

A study of this portion of the *Tarikh-i-Daudi*, regarding the reign of Sultan Ibrahim shows that certain mistakes and omissions have been made by the author due to carelessness. For instance, the author copies the *Tabaqat-i-Akbari* with regard to the criticism of Khan-i-Khanan Nuhani, the *Muqta* of Rapri against the division of the Empire between the Sultan and Prince Jalal Khan when he came to pay respects to the new sultan after his accession. Abdullah confuses Khan-i-Khanan Nuhani with Fath Khan, son of 'Azam Humayun Sarwani as opposed to the division. In fact, the latter was an active supporter of Prince Jalal Khan who had appointed him as his *wazir.*[1] The author also confuses Sultan Ibrahim with Prince Jalal Khan in his statement about the preparation of a jewelled throne by the Sultan on which he held his grand *darbar.*[2] He has also dropped the details, furnished by Nizam-uddin regarding the weak position of Prince Jalal Khan in Jaunpur and his consequent departure for Kalpi which was his stronghold. Nizamud-din says :

«چون شهزاده جلال خان این کاروبار معائنه کرد و مخالفت امراء آن
ممالک عین الیقین او شد برگشته بکالپی آمد و دانست که با سلطان ابراهیم
او را جای مدارا و زمانه سازی نمانده برعلانیه طریق مخالفت پیش گرفت
بمشورت جمعی که با او اتفاق داشتند از ولایت جونپور قطع نظر کرده

1. *Tabaqat-i-Akbari*, i/341–2; *Tarikh-i-Daudi*, pp. 85–6.
2. *Tabaqat-i-Akbari*; i/343; *Tarikh-i-Daudi*, p. 86.

the royal service. All these details have been drawn from the *Waqiat-i-Mushtaqi* word by word at certain places[1], For example, Mushtaqi says about the assignment of the maintenance *iqtas* to the nobles:

«اگر حکم می شد که این شخص را جائیگری یک لک تنکه بدهند و انجا ده لک تنکه می یافت و کسی چغلی میکرد - فرمان شد این شخص جائیگری از خود گرفته است یا بحکم من - میگفت که بحکم حضرت یافته است - میفرمود پس انچه نصیب اوست با و مسلم» -

"If some person was ordered to be assigned a *jagir* for one lac *tankahs*, and it yielded ten lac *tankahs* and some jealous (noble) reported it to the Sultan, (the latter) enquired whether the assignee had occupied (the *jagir*) according to the royal farman or of his own. Having been assured (of the assignee's conduct) the Sultan allowed him to keep the surplus with him."

Abdullah paraphrases the same information:

«اگر سلطان سکندر جاگیر بکسے می داد. ارکان دولت را حکم می فرمود که آن شخص را جاگیر یک لک تنکه بدهند- بعد ازان تنخواه، اگر گوینده تقریر می کرد که دران جاده لک حاصل دارد سلطان سکندر جواب این فرمود که آن جاگیر بحکم من یافته یاخود متصرف شده بعرض رسید که بحکم حضرت یافته، می گفت انچه نصیب اوست مسلم باو» -

Before concluding the account of Sultan Sikandar's reign, Abdullah devotes some space to the life of only two nobles, Said Khan and Lad Khan (son of Ahmad Khan). Had Rizqullah Mushtaqi not furnished valuable information about their life and activities, we would not have known anything about their families to which they belonged and the territories where they served. Moreover, Mushtaqi's portion dealing with the military achievements and cultural attainments of the high grandees, many in number, contains interesting details where certain aspects of the life of the aristocracy can be studied. The nobles vied with one another in generosity and their patronage to art and learning. They employed poets, scholars, musicians and spent treasures among the

1. *Waqi'at-i-Mushtaqi* ff. 6a. 8a–9a, 26b, 27a, etc. *Tarikh-i-Daudi*, pp. 38, 39, 43, 44 etc.
2. *Waqi'at-i-Mushtaqi*, ff. 6a, 8a–9a, 26b. 27a, etc.
Tarikh-i-Daudi, pp. 38, 39, 43, 44, etc.

assembly and forbade the nobles to stand. All used to sit on the fine carpets and (the Sultan) called everyone '*Masnad-i-'ali*' (exalted lordship). Some of the (nobles) were ordered to remain standing. All did not sit in the Assembly. He tried his level best to please the nobles. If anyone got angry with the Sultan, he went to his house, untied his sword and placed it before him; nay, he untied his turban and stood for apology"[1]

It may be stated here that Abdullah creates an impression by copying these details about Bahlul that the Sultan behaved as first among the equals, while Mushtaqi mentions them only to show that Bahlul was simple and modest by temperament and not for any political reason. According to the latter the Sultan being good-natured, had kind attitude towards his nobles and soidiers and paid visits to them if he heard about their illness. Similarly he had love for piety, simplicity and always showed respect to the *ulama* and saints who had free access to him.[2]

Likewise, the interesting information, furnished by Abdullah about the introduction af many social and administrative reforms during Sultan Sikandar's reign, such as: The Sultan banned the visit of women to the shrines and tombs of the celebrated saints and also the procession of the flag of Salar Ghazi. Because both the traditions brought men and women togethcr and 'vile charactors' could get opportunity to satisfy their animal instincts. The *farmans* of Sultan Sikandar were received by his nobles with great respect and deference. The amir to whom the *farman* was sent. had to go six miles to receive it and put it on his head from a throne prepared for this purpose. Then all those concerned with it had to listen to it standing. Sultan Sikandar was intensely religious by temperament and seriously tried to administer impartial justice to his people regardless of caste and creed. But he also shaved his beard and drank wine secretly. The Sultan and his nobles were so much interested in the progress of agriculture that much virgin land was brought under cultivation, the *zakat* (a tax) on the food grain was abolished, with the result that prices fell down for the benefit of the poor and soon an era of prosperity started. Similarly, the sultan exhibited great interest in music and appointed Miran Saiyid Ruhullah and Saiyid Ibn-i-Rasul, the nobles well-versed in the art of music to interview every newcomer musician for

1. *Tarikh-i-Daudi*, p. 11; *Waqiat-i-Mushtaqi*, f. 6a.
2. Cf. *A Critical Examination of the Waqiat-i-Mushtaqi*, Iqtidar Husain Siddiqi, *Proceedings of the All India History Congress*, 1965, *op. cit.*

details altering a few sentences here and there, but in order to enhance his own importance, he says that he himself heard it from Jahangir when he was in the royal attendance.[1] Such love stories abound in the *Waqiat-i-Mushtaqi* and our author has copied them in the *Tarikh-i-Daudi*.

These stories regarding miracles, enchantments, platonic love; licentiousness and piety of the saints give us insight into religious, economic and social life and conditions of the people of Medieval India. They reveal also not only the commoner's faith in ghosts, spirits and witches but also indicate the intelligentia's credulous bent of mind. Platonic love was very popular among people in those days due to the rise of the Bhakti cult on the one hand and the decadence of the Chishti and other Sufi orders on the other. The saints could fall in love with beautiful boys and take to ecstasy[2]. Likewise they shed valuable light on the economic conditions of the people belonging to different sections of the society. The picture which emerges on going through some of them is that of peace and prosperity prevailing during the period under review. The shepherds and petty gardeners appear to have led a life of contentment[3].

Strict *purdah* was observed by the ladies of high class Muslim families. The Brahamins were held in high esteem even by Sultan Sikandar for their uprightness[4]. The Hindu brokers carried on their trade in the important towns and cities peacefully[5]. Some of the stories also show the position of the peasant and artisan in relation to the social and political institution. However, these stories and anecdotes, contained in the *Waqi'at-i-Mushtaqi*, Padmavat[6] and Madumalti[7], should not be rejected as something absurd.

The reason for the '*Tarikh-i-Daudi*' being regarded as one of the principal sources for the Afghan period, is the indifference of the modern scholars to a careful and painstaking study of the *Waqiat-i-Mushtaqi*. Consequently the '*Tarikh-i-Daudi* has appealed to them for providing such important details (that are scattered in the *Waqi'at-i Mushtaqi* in a hapbazard way) : "He (Sultan Bahlul) did not sit on the throne in the

---

1. See *Waqiat-i-Mushtaqi*, ff. 88b–89a; *Tarikh-i-Daudi*, pp. 22–4.
2. *Waqiat-i-Mushtaqi*, f. 13a; *Tarikh-i-Daudi*, pp. 27–8.
3. *Waqiat-i-Mushtaqi*, ff. 22a, 31a, 96b; *Tarikh-i-Daudi*, pp. 24–27.
4. *Tarikh-i-Daudi*, p.
5. *Waqiat-i-Mushtaqi*, ff. 20a, 21a.
6. See *Padmavat*, Malik Muhammad Jaisi, Eng. tr. by A. G. Shirreff. Bib. Ind. 1944.
7. *Madumalti*, Mir Manjhan, Edited ba Dr. Mata Prasad Gupta, Allahabad.

throne has been taken at places verbatim. Mushtaqi says:

«او (حمید خان) گفت که من در حق شما چه بدی کردم (قطب خان) جواب داد که ماهم در حق جان تو بدی نخواهم کرد - چون تو در مخدوم خود حرام خوار شدی مارا هم اعتماد نیست الغرض او را (حمید خان) در بند کردند از اندرون حصار بیرون کردند و کوشک برائے وے ساخته بود آنجا او را محبوس کرد»[1] -

"He (Hamíd Khan) said: "What wrong have I done to you?" Qutb Khan replied: "We shall not harm you. As you turned disloyal to your master, we also do not have confidence in you." However, they brought him out of the fort and imprisoned him in the palace which he had constructed for himself."

Abdullah writes:

«حمید خان گفت من در حق شما چه بدی کرده بودم که در حق من غدر اندیشید، قطب خان گفت در حق جانت بدی نخواهم کرد، لیکن چون نواب صاحب خود حرام خوری نموده ما را هم برتو محل اعتماد نمانده، این بگفت و در پائے حمید خان زنجیر انداخته بیرون حصار کوشکے که برائے وے ساخته بود دران جا محبوس کرد»[2] -

It is here noteworthy that the author not only paraphrases the statement of Mushtaqi about the treacherous imprisonment of Hamid Khan by Qutb Khan Lodi, but also uses the term 'Nawab Sahib' which never seems to have been used for the nobles before Akbar's reign. It became popular during Jahangir's reign.

In short, the details about Bahlul Lodi and his successors have been drawn either from the *Tabaqat-i-Akbari* or the *Waqi'at-i-Mushtaqi*. Sometimes the author unnecessarily mentions his presence on certain occasions while referring to his source of information, only to increase the importance of his work. For example, Mushtáqí narrates a story about the wife of a certain soldier of Samànà, who was in love with another man, whom she used to invite while her husband was away in connection with some military campaign. Abdullah copies it with full

1. *Waqi'at-i-Mushtaqi*, ff. 4a-5a.
2. *Tarikh-i-Daudi*, pp. 9-10.

accession to the throne of Delhi in 1451,[1] but these details have been left by Abdullah. Besides the details of the discussion between Sultan 'Ala-u'd-din, Qutb Khan Afghan, 'Isa Khan Turkbacha and Rai Pratap with regard to the consolidation of the royal power, have been omitted.[2] As a matter of fact, this royal act led to the overthrow of the Saiyid rule in Delhi. Hamid Khan, who was very popular among the Muslims of Delhi, was ordered by the Sultan to be arrested on the way from Delhi to Badaon on their instigation. But soon afterwards, he made good his escape to Delhi with the help of his friends in the royal camp. In Delhi he easily gained hold over the royal property by driving away the royal *harem* and other relations of the Sultan. Then he decided to invite some powerful man who would provide Delhi and its people with peace and social security. As Mushtáqi says that Hamid Khan decided to invite Bahlul and Qíyám Khan of Nagore and welcome one, who comes earlier, our author copies him with a change in the style and language. Mushtáqí says :

» حمید خاں مذکور دوکس را برای بادشاهی طلبید - قیلم خاں ناگوری و بلورا - قیام خان در راه بود که بلو (بہلول) در دهلی رسید - او (قیام خان) از راه باز گردید - این آمده حمید خاں را دریافت[3] - «

Abdullah writes :

» دو کس را برای بادشاهی طلب داشته، یکے قیام خان - دوم ملک بهلول - چون نوشتها هر دو کس رسیدند جانب دهلی در حرکت آمدند بهلول در سرهند بوده بسرعت باد صبا سپاه بے اندازه خود را بدهلی رسانید - قیام خاں پیش دستی بهلول شنیده از راه برگشت، ملک بهلول حمید خان را ملازمت کرد «[4] -

But Mushtaqi's account about the treacherous imprisonment of Hamíd Khán by the Afghans and the accession of Sultan Bahlul to the

---

1. Cf. *Rise of the Afghan Nobility under the Lodi Sultans*, Iqtidar Husain Siddiqi, *Medieval India*, Quarterly, Aligarh, Vol. IV, Nos. 1–2, 1961, p. 118.
2. *Tabaqat-i-Akbari*, i/297. The aforesaid nobles promised Sultan 'Ala-u' d-din to serve him with loyalty if he put Hamid Khan to death, for he was a stooge of Bahlul.
3. *Waqiat-i-Mushtaqi*, f. 5a.
4. *Tarikh-i-Daudi*, 7. It may be pointed out that Qiyam Khan has been mentioned only by Mushtaqi.

Shah towards the close of his reign [1]. But he wrongly blames Sultan 'Ala-u'd-din Shah (last Saiyid ruler) for the murder of Hussam Khan and the appointment of Hamid Khan[2] as wazir in the former's place.

It may be pointed out that Bahlul never paid allegiance to Sultan 'Ala-ud-din Shah, for he had decided to capture Delhi long before his accession. First he laid siege to the fort of Delhi during the last years of Muhammad Shah's reign but could not capture it for its impregnability. His second invasion of Delhi took place after the accession of Sultan 'Ala'ud-din Shah. Before these invasions, he had already brought the whole of the Western territories under his sway against the wishes of Sultan Muhammad Shah.[3]

The details in the '*Tarikh-i-Daudi*' about the chaotic conditions prevailing around Delhi are very brief. The author does not mention the powerful nobles and *zamindars*, holding extensive territories in northern India such as Ahmad Khan Mewati (a descendant of famous Bahadur Khan Nahir of the Tughlaq period), who had extended his sway to the vicinity of Delhi including Mehrauli and Ladu Serai. Dariya Khan Lodi, younger brother and successsor of Ilahadad Khan Lodi in the *Shiqq* of Sambhal, annexed territories even in the immediate neighbourhood of Delhi as far as *Guzar* Khwaja *Khizr*. Amongst other chiefs, who were virtually autonomous, are the names of Isa Khan Turkbacha of Kol; Qutb Khan Afghan of Rapri; Mubariz Khan Mehta of Sakit (in Etawah district); Juna Khan of Shamsabad; Iqbal Khan of Bari and Daud Khan Auhadi of Biyana.[4]

Similarly, the powerful zamindars who had been putting up a severe opposition to the authority of Delhi from the end of Sultan Firuz Shah's reign, should also be mentioned. Their resistance continued intermittently throughout the first half of the 15th century. Rai Subir Singh and Rai Bir Singh had succeeded in occupying the whole of the vilayet of Etawah and driving away the central officers from important towns; Rai Pratap of Bhogaon, Kampil and Patiali; Rai Karan, who ruled over the neighbourhood of Shamsabad and Rai Dudu a powerful zamindar of Etawah fought for the possession of the Doab. Sultan Bahlul had to reckon with all of them after his

---

1. *Tarikh-i-Da'udi*, p. 6; *Tabaqat-i-Akbari*, p, 296; *Firishta*, i/174 for details about Bahlul's invasion of Delhi.
2. *Tarikh-i-Daudi*, p. 6,
3. *Firishta* p. 174; *Tarikh-i-Khan-i-Jahani*, i/133.
4. *Tabaqat-i-Akbari*, i/297; 298; *Firishta*, p. 173; *Tarikh-i-Khan-i-Jahani*, i/134–5.

rated by reliable evidence. At places Mushtaqi is wrong in furnishing details about Bahlul's reign when he relies on hearsay.

Nizam-u'd-din Bakhshi does not accept Mushtaqi's statement. According to him it was wrong to say that Bahlul and his uncle dealt in the horse-trade as they enjoyed high positions in the official hierarchy of the Sultans of Delhi for long[1]. Firishta's statement is conclusive. He says that Bahram, the ancestor of Bahlul, came with the Afghan traders to Multan where he entered the service of Malik Marwan, the *Muqta* of Multan, during the reign of Sultan Firuz Shah, after he had quarrelled with his elder brother :

« جمعی از افغانان اودی باهم یارو مصاحب شده همیشه جهت سوداگری
هندوستان آمد و شد می نمودند و از میان آن جماعت در زمان فیروز شاه
باربک ملک بهرام که جد ملک بهلول بود از برادر بزرگ خود رنجیده شدو
بملتان آمده نوکر ملک مروان دولت حاکم ملتان گردید »[2]

Yahya Sirhindi's testimony is of considerable importance in this regard as he was a contemporary of Islam Khan Lodi. According to him, Islam Khan Lodi was one of the prominent nobles of the Saiyid rulers and held the territory of Sirhind under his charge[3].

The details about the death of Islam Khan Lodi; Bahlul's nomination by him to succeed to his rank and *iqta* of Sirhind in preference to his own son, Qutb Khan Lodi; the conflict between the cousins over the issue of succession afterwards and the intervention by Hussam Khan, the wazir of Sultan Muhammad Shah in favour of Qutb Khan; and Bahlul's victory over his rivals have been drawn from the '*Tabaqat-i-Akbari*[4]. Thereafter our author turns to the '*Waqiat-i-Mushtaqi*' and copies it in connection with the grant of title, Fath Khan to Bahlul by the (Saiyid) Sultan for his achievements against Hussam Khan and Qutb Khan Lodi.[5] Like Mushtaqi he deos not mention Bahlul's letter to the Sultan promising his loyalty, in case the latter killed Hussam Khan, and appointed Hamid Khan as his wazir instead[6]. Nor he gives any details about the conflict which took place between Bahlul and Sultan Muhammad

1. *Tabaqat-i-Akbari*, Bib. Ind. Val. I, p 297.
2. *Gulshan-i-Ibrahimi*, Firishta, Newal Kishore Press, p. 173.
3. '*Tarikh-i-Mubarak Shahi*, Yahya Sirhindi, Bib. Ind. pp. 195, 196
4. *Tabaqat-i-Akbari*, pp. 294–5; '*Tarikh-i-Daudi*, pp. 5-6.
5. *Waqiat-i-Mushtaqi*, f. 5a; *Tarikh-i-Daudi*, p. 6.
6, See *Tabaqat-i-Akbari*, p. 296; *Tarikh-i-Khan-i-Jahani*, V. I., p, 132

Tarikh-i-Daudi

Our study of the '*Tarikh-i-Daudi*', like that of the *Afsanah-i-Shahan*, the '*Tarikh-i-Shahi*, etc., exclusively dealing with the history of the Afghan kings, shows that many stories and anecdotes contained in them are mere figments of the imagination of the medieval people. These chronicles are a curious mixture of facts, fiction, history and traditions; their authors copy each other, at places verbatim reducing their works to desultory memoirs. The *Tarikh-i-Daudi* is largely based on the '*Waqi'at-i-Mushtaqi*, the '*Tarikh-i Sher-Shahi*' and the *Tabaqat-i-Akbari*, spersed with anecdotes, stories and legends almost in all accounts of the Afghan kings, although its author seems to have been conscious not only of the importance of history but also of a certain philosophy of history, i. e., a concept about the nature and purpose of history and the critical apparatus for the collection and selection of facts: "History is not simply information regarding the affairs of the Sultans of the past; but it is a science which widens the intellect and guides the wise". Further he says that he studied the history of the past Sultans and found the records of the reigns of the Afghan kings existing only in a scattered form and was thus prompted to compile his '*Tarikh-i-Daudi*'[1]. But he was neither careful in selecting his materials from his sources, nor he applied any principle of criticism to ascertain the truth. He simply copied everything that he found in different works or heard from people even if it was not history. It is really a difficult task for a student of history to sift historical facts from legends and false traditions. He mentions only the '*Tabaqat-i-Akbari*, by Nizam-u'd-din Bakhshi and the *Tarikh-i-Sher Shahi*, by 'Abbas Sarwani as his sources of information, while the '*Waqi'at-i-Mushtaqi* has been left unmentioned, although most of the material has been drawn from it.

However, our author begins with the account of childhood and early profession of Bahlul; that his father died when he was a mere child, his former name was Ballu and he was brought up by his affectionate uncle, Sultan Shah Lodi, known as Islam Khan. Like his uncle, Bahlul also dealt in the trade of horse in his youth and brought horses from foreign countries to India for sale. All these details and also those relating to Bahlul's coming into contact with Sultan Muhammad Shah (Saiyid) have been taken from the '*Waqi'at-i-Mushtaqi*[2] and they are not corrobo-

1. *Tarikh-i-Daudi*, p. 2.
2. *Tarikh-i-Daudi*, pp. 3–5; *Waqiat-i-Mushtaqi*. Rotograph of the MS. B. M. London, ff. 3a–b.

But it must also be noted that their authors were not Afghans and did not have the partiality or prejudices of the Afghan historians. They copied whatever they found in the earlier works even if it touched the bounds of fiction and legend without having regard for the accuracy of historical facts.

However, both the Afghan writers, ‘Aȯbas and Shaikh Kabir compiled their works long after the overthrow of the Afghan rule, when the Mughal rule was well-established and no hope was left for the revival of the Afghan power in India. They tried to get satisfaction in magnifying the achievements of the Afghan rulers and exaggerating the achievements of the Afghans in political, social and religious fields. They recorded everything with pre-conceived notions and practised economy of truth when any historical fact was disparaging. Their well-painted pictures show that the Afghans, high as well as petty could claim equality with their kings. That the Afghan kings could not expect the Afghans to show them undue respect; the latters had full freedom to defy the royal orders if they hurt their feelings[1].

In point of fact, a careful study of the *Waqiat-i-Mushtaqi*, hagiological literature and literary works, produced under the patronage of the Afghan kings or during their period, reveals that the Afghan kings not only revived the grand traditions of the early Sultans but also went a few steps ahead in this regard. They killed their nobles irrespective of race if they feared them dangerous for their throne[2].

Nevertheless the *Tarikh-i-Sher Shahi* of ‘Abbas, devoted exclusively to the history of Sher Shah, is a valuable work. Keeping the psychological attitude of the author and his Sarwani relations in view, and having critically examined the evidence, one can sift the grain of truth from his details, as they furnish clue to certain facts about the early life and career of Sher Shah and his ancestors. The later writers heavily draw upon the *Tarikh-i Sher Shahi* for these details. As a result, the *Tarikh-i-Khan-i-Jahani* of Ni’mat ullah, *Tarikh-i-Da’udi* of Abdullah and *Tarikh-i Shahi* of Ahmad Yadgar, all compiled during the reign of Jahangir, contain very little additional information with regard to Sher Shah.

---

1. Cf. *Shaikh Muhammad Kabir and his History of the Afghan Kings*", Iqtidar Husain Siddiqi, Indo-Iranica, Calcutta, Vol. 19, *no*. 4, Dec. 1966, pp. 57-58
2. *Despotism of the syccessors of Bahlul*, Iqtidar Husain Siddiqi, *Studies in Islam*, New Delhi, April, 1965. Also *Despotism of the Surs*, Iqtidar Husain Siddiqi *Studies in Islam*, New Delhi, July, 1965.

Besides the *Waqi'at-i-Mushtaqi*, the other available Afghan chronicles, the *Tuhfah-i-Akbar Shahi*, better known as *'Tarikh-i-Sher Shahi* of 'Abbas Khan Sarwani, *'Tarikh-i Khan-i-Jahani'* of Ni'matullah Harvi, *'Tarikh-i-Daudi'* of Abdullah', *'Tarikh-i-Shahi* of Ahmad Yadgar, *Afsanah-i-Shahan* of Shaikh Muhammad Kabir, son of Shaikh Isma'il Hazya and the *Tawarikh-i-Daulat-i-Sher Shahi*[1] of Husain Ali Khan, were written long after the fall of the Afghan rule. They suffer from many defects and sometimes have been used by modern scholars without being critically examined.

Amongst the aforesaid writers, only 'Abbas Sarwani and Shaikh Muhammad Kabir Hazya (Batini) were Afghans. The former came to north India from 'Roh' (ancestral homeland of the Afghans) during the reign of Emperor Akbar who asked him to write the history of Sher Shah Sur, hence the compilation of the *'Tarikh-i-Sher Shahi'* in 1582. He based his work largely on the information received from the servants of Sher Shah who were related to the author and were then living in retirement. Shaikh Kabir was the descendant of the Afghan saints of Bihar, who had either served the Afghan kings or were the eye-witnesses to many political events[2]. But his book contains material based much more on imagination, false traditions and fiction than on historical facts. Though the author claims to have consulted all the works on the history of the Afghans available in his time, he neither distinguished between real history and fiction nor he could realize the importance of the proper arrangement of events in accordance with the order of time. Like the *Afsanah-i-Shahan*, the *Tarikh-i-Shahi*[3] and the *Tarikh-i-Daudi*, compiled during the same period (Jahangir's reign) suffer from the similar defects.

---

1. The *'Tawarikh-i-Daulat-i-Sher Shahi'* is a spurious work. The details, contained in it about the life and achievements of Sher Shah are not corroborated by the reliable sources.

   It seems that it was compiled by a person at the instance of some book-seller, and its authorship was attributed to Husain 'Ali Khan, so called wazir of Sher Shah only to fetch a handsome price. As there was dearth of historical works dealing with the Afghan period, many spurious works appeared in the market during the reign of Jahangir as the Afghans, by this time had been reconciled to the Mughal rule and attained to high positions; they now required books dealing with the achievements of their ancestors. Cf. *On the Authenticity of the Tawarikh-i-Daulat-i-Sher Shahi*, Iqtidar Husain Siddiqi, Islamic Culture, Hyderabad, April, 1963, pp. 84–87.

2. *Afsanah-i-Shahan*, Rotograph of the MS. in the British Museum London, f. 108b.
3. Cf. Dr. S. M. Imamal-Din, *Islamic Culture*, Hyderabad, Vol. XXXIII. No. 1, Jan. 1959, p. 46

   Tarikh-i Shahi of Ahmad Yadgar was edited by M. Hidayat Husain and published by the Royal Asiatic society of Bengal in 1939.

INTRODUCTION

The Medieval chroniclers in India, who generally wrote in Persian may be divided into two categories :

(i) The official writers who wrote at the instance of the kings and the nobles; and

(ii) The unofficial historians who regarded history as a science and useful discipline. They wrote books on history, so that people could benefit from their study and might remember their names for them. As the Afghan kings of India—the Lodis and the Surs—were great patrons of learning and education[1], the history works of both the types, official and non-official might have been produced during their times. But the only earliest extant work, written by a contemporary of the Afghan kings and dealing with their rule and times is Rizq Ullah Mushtaqi's *Waqi'at-i-Mushtaqi*[2]. The other important work to which we find reference in the books of Nizamuddin Bakhshi and Ni'mat Ullah Harvi as their source of information for the Lodi period was the '*Tarikh-i-Ibrahim Shahi*', by Maulana Mahmud bin Ibrahim Katwani, a contemporary of Sultan Ibrahim Lodi to whom the author dedicated his book[3].

---

1. *Masnad-i-'ali Mian Bhu'a*, (*A Scholarly Statesman of Medieval India*), Iqtidar Husain Siddiqi, *Indo-Iranica*, Calcutta, Vol. 20, *no.* 3, September, 1967, pp. 31-41.
2. See '*A Critical Examination* of the *Waqi'at-i-Mushtaqi*, Iqtidar Husain Siddiqi, *Proceedings of the All India History Congress*, 27th Session, Allahabad, 1965.
3. Maulana Mahmud bin Ibrahim Katwani wrote the history of Sultan Bahlul and his successors. The book was dedicated to Sultan Ibrahim Lodi. The authors of the '*Tabaqat-i-Akbari*' and the '*Tarikh-i-Khan-i-Jahani*', seem to have drawn the details about the military expeditions and conquests of the Lodi Sultans from the '*Tarikh-i-Ibrahim Shahi*, as they are wanting in the *Waqi'at-i-Mushtaqi*, the other main source as referred to by them.

   Dr. Imamal-Din wrongly identifies the *Tarikh-i-Ibrahim Shahi* of Maulana Mahmud with the *Tarikh-i-Ibrahimi* of Ibrahim Jariri, a contemporary of Emperor Humayun. The latter does not provide any important information about the Lodi period; each Sultan has been dismissed in a few sentences. Moreover, this is a general history of the Islamic World. See *Tarikh-i-Ibrahimi*, Aligarh ms; Also *Tarikh-i Khan-i-Jahani*, Edited by Dr. S. M. Imamal-Din, Vol. I, Dacca, 1960, pp. 23–24 (Introduction).

PREFACE

The rule of the Afghan Kings—the Lodis and the Surs—extended nearly over a century barring Mughal interruption of fifteen years (1526-1540). During this period many social, political and economic institutions reached their perfection after having passed through various evolutionary stages. Our principal chronicles for the history of this period are the *'Waqi'at-i-Mushtaqi* of Shaikh Rizq Ullah Mushtaqi, the only work from the pen of a contemporary of the Afghan Kings, the *Tuhfah-i-Akbar Shahi*, better known as *Tarikh-i-Sher Shahi* of 'Abbas Sarwani, the *Tarikh-i-Khan-i-Jahani* of Ni'mat Ullah, the *Tarikh-i-Daudi* of 'Abdullah, the *Tarikh-i-Shahi* of Ahmad Yadgar and the *Afsanah-i-Shahan* of Shaikh Kabir Batini. Apart from the *Waqi'at-i-Mushtaqi*, the other works were compiled long after the fall of the Afghan rule. However, these works help us in reconstructing the history of the Afghan period as their compilers had access to certain contemporary sources of history which are not available now.

But, with the exception of Ahmad Yadgar's *Tarikh-i-Shahi* and Ni'mat Ullah's *Tarikh-i-Khan-i-Jahani*, no other work has so far been edited and published. In 1954 Prof. Shaikh Abdur Rashid prepared the present text of the *Tarikh-i-Daudi* on the basis of the Bankipur and the India Office Library manuscripts. It is now being released with a critical introduction and an analytical summary in English.

It is my pleasant duty to acknowledge the kindness of my revered teacher, Professor S. Nurul Hasan who encouraged and guided me in my study of the history of Afghan period. I am also grateful to my teacher, Professor Khaliq Ahmad Nizami who gave me valuable advice on the preparation of the introduction and the analytical Summary.

IQTIDAR HUSAIN SIDDIQI

ALIGARH
October 1969

TARIKH-I-DAUDI

OF

ABDULLAH

Text edited by

Professor Shaikh Abdur Rashid

INTRODUCTION AND ANALYTICAL SUMMARY

by

Iqtidar Husain Siddiqi

Lecturer in History,

Aligarh Muslim University,

ALIGARH

DEPARTMENT OF HISTORY

ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY

ALIGARH

1969

TARIKH-I-DA'UDI

ABDULLAH

Edited by

SHAIKH ABDUR RASHID

Introduction and Analytical Summary
by
Iqtidar Husain Siddiqi

DEPARTMENT OF HISTORY
ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY, ALIGARH
1969